

FAN VA JAMIYAT ILIM HAM JAMIYAT

2025/5-1

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MEKTEPKE
SHEKEMGI HÁM MEKTEP BILIMLENDIRIWI
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar.
Filologiya fanlari**

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№ 5/1

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashlıǵı, NMPI rektori – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZÍLOV**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
b.i.d. (DSc), prof. **Ajiev A.** (Nókis);
y.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
s.i.d. **Atamuratov M.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
b.i.f.d. (PhD), doc. **Begjanov M.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Genjemuratov B.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
e.i.f.d. (PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis);
a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Markov M.** (Moskva)

f.i.d. (DSc), doc. **Matyakupov S.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
x.i.d., prof. **Mustafayev I.** (Azerbayjan);
x.i.d., doc. **Nawbeyev T.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Orazimbetov Q.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Palimbetov K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Salqınbay A.** (Alma-ata);
b.i.d. (DSc), doc. **Saparov A.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
x.i.d., doc. **Seytnazarova O.** (Nókis);
x.i.d., prof. **Toremuratov Sh.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Turdimambetov I.** (Nókis);
f-m.i.k., doc. **Tanirbergenov S.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Yusupova B.** (Nókis).

**Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

**Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
p.i.d. (DSc), doc. D.Seytkasimov – qaraqalpaq tili boyınsha**

**Jurnal 1992-jıldan
«Qaraqalpaqstan muǵallımı»
atamasında shıǵarıla baslaǵan.
2004-jılda «Ilim hám jámiyet»
atamasına ózgerilip, 01-022-
sanlı gúwalıq penen
Qaraqalpaqstan Respublikası
Baspasóz hám xabar agentligi
tárepinen dizimge alınǵan.
2020-jılı 7-avgustta
Ózbekstan Respublikası
Prezidenti Administracyası
janındaǵı xabar hám ǵalaba
kommunikaciýalar agentligi
tárepinen qayta dizimge alınıp,
1098-sanlı gúwalıq berilgen.**

**«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan
Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı Joqarı
Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı
menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim
doktori dárejesin alıw ushın maqalalar
járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine
kirgizilgen:**

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika-matematika. Texnika. Informatika

KVANT TASVIRLARNI KODLASHDA FRQI VA MCRQI MODELLARINING

TAHLILI VA TAQQOSLANISHI

G.E.Ametova – tayanch doktorant

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti

Tayanch soʻzlar: kvant tasvirlari, FRQI, MCRQI, kvant hisoblash, RGB modeli, qubit, kvant oʻlchov, fazaviy kodlash, kvant algoritmi.

Ключевые слова: квантовые изображения, FRQI, MCRQI, квантовые оценки, модель RGB, кубит, квантовое измерение, фазовое кодирование, квантовый алгоритм.

Key words: quantum images, FRQI, MCRQI, quantum estimates, RGB model, qubit, quantum measurement, phase coding, quantum algorithm.

1. Kirish. Kvant hisoblash sohasida tasvirni qayta ishlash yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Kvant algoritmlari va sxemalari klassik hisoblashning cheklovlaridan chiqib, yuqori samaradorlik va tezlikni taʼminlaydi. Tasvirni qayta ishlashda kvant texnologiyalarining qoʻllanilishi ayniqsa dolzarb boʻlib, bu yangi metodlarni ishlab chiqishga, shuningdek, mavjud klassik algoritmlarni takomillashtirishga olib keladi [1]. Quantum Image Processing (QIP) – bu sohadagi yangi yondashuvlar tarmogʻi boʻlib, tasvirni kvant holatda saqlash va ishlov berish imkoniyatlarini oʻz ichiga oladi [2]. Bundan tashqari, tasvirni qayta ishlashda yuzaga keladigan shovqin va xatolarni bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Klassik kompyuterlar uchun shovqin odatda hisoblashni ishdan chiqaradi, lekin kvant kompyuterlari oʻzining noyob xususiyatlari bilan shovqinni engib oʻtishga imkon beradi. Ushbu maqolada FRQI va MCRQI algoritmlari yordamida tasvirni kvant holatiga kodlash va ularning natijalari tavsiflanadi [3]. Shuningdek, Pauli xatolari va depolyarizatsiya kabi shovqin modellari orqali kodlash jarayonidagi ishonchlilik tahlil qilinadi. Qiskit simulyatori orqali modellarni tekshirish va PSNR koʻrsatkichlari orqali vizual sifatni baholash imkoniyatlari keltirilgan [4]. Ushbu maqolada, kvant algoritmlarining tasvirni qayta ishlashdagi foydali xususiyatlari, shovqinlarni boshqarish usullari va kvant hisoblashning kelajakdagi rivojlanishi haqida muhokama qilinadi. Ushbu maqolaning maqsadi, Kvant tasvirni qayta ishlash (QIP) sohasidagi yangi yondashuvlarni ishlab chiqish va mavjud texnologiyalarni takomillashtirishdir. Maqolada tasvirga Gauss filtri qoʻllash orqali intensivlikni yumshatish va shovqinni kamaytirish usullari koʻrsatiladi [5]. Kvant simulyatsiyasi yordamida tasvirni qayta ishlashda yuzaga keladigan xatolar va shovqinlarning taʼsiri tahlil qilinadi, va shovqinni kamaytirish uchun Pauli xatolar va depolyarizatsiya kabi noise modelari qoʻllaniladi [6]. Maqolaning asosiy maqsadi, kvant algoritmlari yordamida tasvirni qayta ishlashni samarali va ishonchli tarzda amalga oshirish, shovqinlarni bartaraf etish usullarini aniqlash va kvant hisoblash texnologiyalarining amaliy qoʻllanilishini koʻrsatishdir. Bu yondashuv nafaqat kvant tasvirni qayta ishlashning yangi metodlarini yaratishga, balki mavjud tasvirni qayta ishlash algoritmlarini takomillashtirishga ham yordam beradi [7].

2. Usullar. Maqolada quyidagi usullardan foydalanildi:

FRQI algoritmi. Tasvirni kvant holatiga kodlash va uni oʻlchov orqali klassik qiymatlarga qayta tiklash quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi. FRQI sxemasida oʻtkazilgan oʻlchov $|c\rangle|i\rangle_{2n}$ koʻrinishidagi holatni beradi,

bu erda $|c\rangle$ rangli qubit va $|i\rangle_{2n}$ – pozitsiyani kodlaydigan kubitlar. Biroq, ushbu sxemaning bitta oʻlchovi pikselning intensivligi haqida hech qanday maʼlumot bermaydi, chunki bu maʼlumot davlat amplitudalari orasidagi fazada kodlangan. Shuning uchun, amplitudalarni olish uchun koʻplab bir xil FRQI holatlarining bir nechta oʻlchovlari talab qilinadi. Natijalar ehtimollik taqsimotini hosil qiladi, keyinchalik intensivlik darajalarini kodlaydigan burchaklarni olish uchun ishlab chiqiladi. $2^n \times 2^n$ tasvirning i – shi pikselining faqat intensivlik maʼlumotlarini kodlaydigan FRQI holatining matematik ifodasini olish

$$|c_i\rangle = \frac{1}{2^n} \cos(\theta_i)|0\rangle + \sin(\theta_i)|1\rangle,$$

va kontaktlarning zanglashiga olib, N_{0i} va N_{1i} ni bir xil holatda rang qubitining oʻlchovi mos ravishda 0 va 1 ga teng boʻlishi aniqlangan soni sifatida aniqlash mumkin. Shtatning amplitudalari quyidagicha qayta olinadi:

$$c_{0i} = \frac{1}{2^n} \cos(\theta_i) = \sqrt{\frac{N_{0i}}{N_{o'lchov}}}, \quad c_{1i} = \frac{1}{2^n} \sin(\theta_i) = \sqrt{\frac{N_{1i}}{N_{o'lchov}}}.$$

Burchak haqidagi maʼlumotni ekstrapolyatsiya qilish uchun baʼzi hisob-kitoblarni amalga oshirgandan soʻng, teskari funktsiyani qoʻllash kifoya:

$$\theta_i = \arctan\left(\sqrt{\frac{N_{0i}}{N_{1i}}}\right).$$

Shuni taʼkidlash kerakki, FRQI holatini yumshatish natijasida olingan natijalar har doim asl tasvirning yaqinlashuvi boʻladi va aniq yaqinlashuvni olish uchun tasvirning oʻlchamiga qarab etarlicha yuqori oʻlchovlarni bajarish kerak.

MCRQI algoritmi: FRQI ni rangli tasvirlar namoyishiga kengaytirish uchun [4] da kvant tasvirlari uchun koʻp kanalli vakillik (MCRQI) joriy qilingan. U rang maʼlumotlarini ifodalash uchun keng tarqalgan RGB rang modelidan foydalanadi va yana ikkitasini qoʻshadi. Qizil (R), yashil (G) va koʻk (B) maʼnosini anglatuvchi RGB modeli ranglarning keng assortimentini qayta ishlab chiqarish uchun turli intensivlikdagi asosiy ranglardan foydalanadigan qoʻshimcha rang modelidir. Buni amalga oshirish uchun uchta kubit kerak faqat bitta emas, balki rang maʼlumotlarini kodlash uchun yaratilgan. Olingan ifoda quyidagicha:

$$|I\rangle = \frac{1}{2^{n+1}} \sum_{i=0}^{2^{n+1}-1} C_{RGB}^i \otimes |i\rangle,$$

bu erda $|C_{RGB}^i\rangle$ R, G va B kanallari maʼlumotlarini kodlaydi.

$|C_{RGB}^i\rangle = |C_R\rangle|00\rangle + |C_G\rangle|01\rangle + |C_B\rangle|10\rangle$ bilan
 $|C_R\rangle = \cos\theta_R^i|0\rangle + \cos\theta_R^i|1\rangle$, $|C_G\rangle = \cos\theta_G^i|0\rangle + \cos\theta_G^i|1\rangle$,
 $|C_B\rangle = \cos\theta_B^i|0\rangle + \cos\theta_B^i|1\rangle$,

1-rasmdagi kabi 2×2 o'lchamdagi rasmni misol qilib olsak, umumiy holat quyidagicha tasvirlangan:

$$\begin{aligned} |I\rangle = & \frac{1}{4}[(\cos\theta_0^R|000\rangle + \cos\theta_0^G|001\rangle + \cos\theta_0^B|010\rangle + \\ & + \sin\theta_0^R|100\rangle + \sin\theta_0^G|101\rangle + \sin\theta_0^B|110\rangle) \otimes |00\rangle + \\ & + (\cos\theta_1^R|000\rangle + \cos\theta_1^G|001\rangle + \cos\theta_1^B|010\rangle + \\ & + \sin\theta_1^R|100\rangle + \sin\theta_1^G|101\rangle + \sin\theta_1^B|110\rangle) \otimes |01\rangle + \\ & + (\cos\theta_2^R|000\rangle + \cos\theta_2^G|001\rangle + \cos\theta_2^B|010\rangle + \\ & + \sin\theta_2^R|100\rangle + \sin\theta_2^G|101\rangle + \sin\theta_2^B|110\rangle) \otimes |10\rangle + \\ & + (\cos\theta_3^R|000\rangle + \cos\theta_3^G|001\rangle + \cos\theta_3^B|010\rangle + \\ & + \sin\theta_3^R|100\rangle + \sin\theta_3^G|101\rangle + \sin\theta_3^B|110\rangle) \otimes |11\rangle] \end{aligned}$$

MCRQI holatini yaratish tartibi FRQI holatiga juda o'xshash. Pozitsiya qubitlari superpozitsiyaga qo'yiladi va piksellarning intensivligi aylanish eshigini qo'llash orqali R kubit deb ataladigan bitta rangli kubitning fazasiga kodlanadi. Buning o'rniga asosiy farqlar quyidagilardir:

θ_0 00	θ_1 01
θ_2 10	θ_3 11

1-rasm. 2×2 MCRQI tasvir

Sxemaga yana ikkita kubit qo'shiladi, ular G va B kubitlari deb ataladi. Faza o'zgarishini qo'llaydigan aylanish geytlari ham G va B kubitlari, shuningdek, pozitsiya qubitlari tomonidan boshqariladi.

Ikki qo'shilgan rangli kubitlar barcha uchta kanalning intensivlik ma'lumotlarini joylashtirish uchun asosiy holatlarning ko'proq kombinatsiyalarini yaratish uchun ishlatiladi. Har bir pozitsiya uchun superpozitsiyaga yana ikkita kubit qo'shilishi, asosiy holat kombinatsiyalari sonini bitta o'rniga to'rttagacha kengaytirishi mumkin. MCRQI kodlash faqat uchta har bir kanal uchun bittadan foydalanadi. R kubitning fazasi tsiklik ravishda uchta kanalning har birining intensivligini ifodalaydi. O'lchov operatsiyasini boshqarish vositalarini qo'llash orqali uchta kanalni farqlash mumkin.

Shunday qilib, MCRQI tasviri uchun zarur bo'lgan kubitlarning umumiy soni

$$N = N_{pos} + N_{color} = 2n + 3.$$

2×2 MCRQI tasviri uchun kvant sxemasi quyida keltirilgan. Oddiylik uchun faqat birinchi piksel kodlangan, qolganlari uchun protsedura doimiy bo'lgani uchun. Boshqaruv qubitlarining holatini o'zgartiruvchi X shlyuzlarining qo'llanilishini aniq ko'rsatish o'rniga, inkor qilingan boshqaruv elementlari CNOT eshigi uchun 1-bo'limda ko'rsatilganidek, oq nuqta bilan ifodalanadi. Sxemadan ko'rinib turibdiki, har bir piksel uchun uchta boshqariladigan aylanish kerak va oxirida tasvirni olishda uchta rang kanalini ajratishga imkon beruvchi uchta o'lchov operatsiyasi. Algoritmi amalga oshirish uchun zarur bo'lgan oddiy operatsiyalar:

$2 + 2n$ Hadamard Geyts $3 \times 2^{2n} C^{2n+2}(R_y(2\theta))$ ga bo'linadi,

$$-3 \times 2^{2n} \times (2^{2n+1} - 1) C(R_y(2\theta)), \quad C(R_y(-2\theta))$$

$-3 \times 2^{2n} \times (2^{2n+1} - 1) CNOT$ geytler jami $24 \times 2^{4n} - 9 \times 2^{2n} + 2n + 2$ elementar eshiklarni beradi. Hisoblash murakkabligi $O(2^{4n})$, FRQI bilan bir xil.

3. Natijalar. FRQI, siqilgan FRQI va MCRQI modellari Qiskit simulyatori orqali tekshirildi.

2-rasm. Asl namuna va FRQI kodlashdan olingan natijalar

2-rasmda FRQI modelining standart va siqilgan versiyalari PSNR = 36.91 dB ko'rsatkichini berdi. Bu esa zararsiz siqishni samarali amalga oshiruvchi standart versiya bilan bir xil natijani beradi.

3-rasm. Asl namuna va siqilgandan olingan natijalar FRQI kodlash versiyasi

RGB tasvirlar uchun MCRQI modelining PSNR ko'rsatkichi 27.12 dB ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlar modellar orqali vizual sifatni baholashda yuqori samaradorlikni ko'rsatadi.

4-rasm. Asl namuna va MCRQI kodlashdan olingan natijalar

4. Xulosa. FRQI va MCRQI modellarining har biri kvant tasvirlarni kodlashda turli tuzilma va imkoniyatlarga ega bo'lgan muqobil kvant tasvir modellarini namoyon etadi. FRQI modeli soddaligi bilan ajralib turadi va monokrom tasvirlar uchun qulay. Ammo MCRQI modeli ko'p kanalli tasvirlar uchun mos keladi va tasvirni mukammalroq kodlash imkonini beradi. Har ikki model kvant hisoblashda vizual ma'lumotni samarali qayta ishlash va kodlash uchun yangi yondashuvlarni taklif qiladi. Ushbu ish kelajakda kvant sun'iy intellekt, kvant uzatish va kvant xotira tizimlarida muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Wang Z., Xu M., Zhang Y. Review of quantum image processing, Arch. Comput. Methods Eng. 29 (2), 2022. –P. 737-761.
2. Salvador E. Vengas-Andraca Fei Yan and Kaoru Hirota. Toward implementing efficient image processing algorithms on quantum computers. 2021.
3. Ruan Y., Xue X., Shen Y. Quantum image processing: opportunities and challenges, Math. Probl. Eng. 2021. –P. 1-8.
4. Fangyan Dong Phuc Q. Le and Kaoru Hirota. A flexible representation of quantum images for polynomial preparation, image compression, and processing operations. 2010.
5. Sun Bo., Phuc Q.Le., Abdullah M., Iliyasa J., Adrian Garcia Fei Yan, Fangyan Dong, and Kaoru Hirota. Multi-channel representation for images on quantum computers using the RGB α color space. 2018.
6. Dey A., Bhattacharyya S., Dey S., Platos J., Snasel V. Automatic clustering of colour images using quantum inspired meta-heuristic algorithms, Appl. Intell. 53 (9), 2023. –P. 9823-9845.
7. Zhang Y., Lu K., Gao Y., Wang M. NEQR: a novel enhanced quantum representation of digital images, Q. Inf. Process. 12. 2013. –P. 2833-2860.

REZYUME. Maqolada FRQI va MCRQI kvant modellari asosida tasvirlarni kodlash usullari, ularning fazaviy ifodasi va vizual sifati tahlil qilingan. Qiskit muhitidagi simulyatsiya natijalari PSNR ko'rsatkichlari orqali baholanib, ko'p kanalli va monokanalli tasvirlar uchun modellar samaradorligi solishtirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены методы кодирования изображений на основе квантовых моделей FRQI и MCRQI, их фазовое представление и визуальное качество. Результаты симуляций в среде Qiskit оценены с помощью показателей PSNR, а эффективность моделей сравнивается для одно- и многоканальных изображений.

SUMMARY. This article analyzes image encoding methods based on the quantum models FRQI and MCRQI, including their phase representation and visual quality. Simulation results in the Qiskit environment are evaluated using PSNR metrics, and the models' performance is compared for both single-channel and multi-channel images.

UDK: 66.095.21

YENGIL BENZIN FRAKSIYASINI IZOMERIZATSIYALASH TEXNOLOGIYALARI TAHLILI VA VOLFRAM ASOSLI KATALIZATORLARNING SAMARADORLIGINI TADQIQ QILISH

M.J.Maxmudov – *texnika fanlari doktori (DSc), professor*

A.A.Saloydinov – *texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

A.M.Hasanov – *magistrant*

Buxoro davlat texnika universiteti

S.O.Svaykosov – *texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

A.I.Abdraximov – *magistrant*

P.B.Turdimuratov – *magistrant*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: volfram, katalizator, izomerizatsiya, parafinlar, benzin, ekologik, uglevodorod, reaktor, regeneratsiya, xlorlangan alyuminiy oksidi.

Ключевые слова: вольфрам, катализатор, изомеризация, парафины, бензин, экологический, углеводород, реактор, регенерация, хлорированный оксид алюминия.

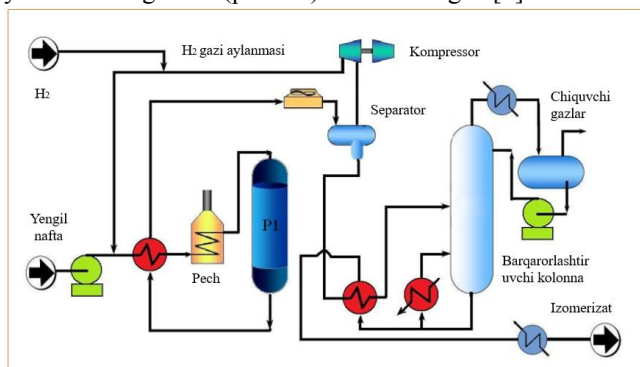
Key words: tungsten, catalyst, isomerization, paraffins, gasoline, environmental, hydrocarbon, reactor, regeneration, chlorinated aluminum oxide.

Kirish. Neftni qayta ishlash sanoatida yoqilg'ining oktan sonini oshirish muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Izomerizatsiya jarayoni yengil parafinlarni izoparafinlarga aylantirib, benzin fraksiyalarining sifatini yaxshilash imkonini beradi. Bunda samarali katalizator tanlovi jarayonning asosiy bosqichlaridan biri hisoblanadi. Deyarli barcha davlatlar avtomobil benzinlarining sifatiga qo'yiladigan talablarni oshirib bormoqda. Bu esa ularning oktan sonini oshirish bilan birga, tarkibidagi oltingugurt birikmalari, aromatik va to'yinmagan uglevodorodlar miqdorini kamaytirish bilan bog'liq [1]. Ekologik talablarning doimiy ravishda kuchayib borishi motor yoqilg'ilarining uglevodorod tarkibini o'zgartirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Avvalo, aromatik qator uglevodorodlar ulushini kamaytirish orqali tovar benzini tarkibiga yuqori oktanli, ekologik xavfsiz izoalkan komponentlar – izomerizat va alkilat kiritilishi talab etilmoqda. Yevropa Ittifoqi me'yorlari va Bojxona ittifoqining texnik reglamentida belgilangan ekologik talablarni amalga oshirish neftni qayta ishlash jarayonlarining qayta tashkil etilishiga, ya'ni ishlab chiqarilayotgan tovar benzinlarining

sifatiga javob beradigan tarkibiy bo'linmalarni shakllantirishga sabab bo'ldi. Volfram asosidagi katalizatorlar yuqori termik va kimyoviy barqarorligi, shuningdek, gidroizomerizatsiya va gidrokraking jarayonlaridagi samaradorligi tufayli keng qo'llaniladi. Ushbu maqolada volframli katalizatorlarning tarkibi, ishlash mexanizmi va texnologik jarayonlari tahlil qilinadi [2].

Izomerizatsiya qurilmasi texnologik oqimlar bilan o'zaro bog'langan bloklardan iborat texnologik tizim hisoblanadi. Xomashyoni tayyorlash bloki (odatda xomashyoni gidrotamizlash, gidrogenizatsiya bug'latish kolonnasida barqarorlashtirishdan iborat bo'ladi, shuningdek, molekulyar elaklarda adsorbsion tozalash jarayonini ham o'z ichiga olishi mumkin). Seolitli katalizatorlar boshqa turdagi katalizatorlarga nisbatan kamroq faollikka ega bo'lib, yuqoriroq haroratda ishlatiladi, buning natijasida izomerizat mahsulotining oktan soni past bo'ladi. Biroq, ular xomashyo tarkibidagi zaharlovchi aralashmalarga nisbatan yuqori bardoshlilikka va qurilma reaktorida to'liq regeneratsiyalash (qayta tiklash) xususiyatiga ega. Ushbu jarayonning texnologik sxemasida gaz-xomashyo

aralashmasını reaksiya haroratigacha qizdirish uchun yonuvchi isitgichlar (pechlar) ko'zda tutilgan [3].

1-rasm – Seolitli katalizatorlarda izomerizatsiya jarayoni sxemasi

Gidrogen va uglevodorod xomashyosi o'rtasida yuqori nisbat talab qilinadi (izomerizatsiya bilan birga gidrotamizlash va xomashyoni dearomatizatsiya qilish jarayonlarida ham vodorod sarflanadi), shuning uchun aylanuvchi vodorod saqlovchi gazni berish uchun kompressor, shuningdek, ushbu gazni ajratib olish uchun separator talab etiladi (1-rasm). Shuningdek, izomerizatsiya xomashyosini va yoki olingan izomerizatni aniq fraksiyalash uchun fraksiyalovchi kolonka bloki mavjud [3].

- Izomerizatsiya bloki (odatda reaktor bloki va aylanuvchi gazni quritish uzeli o'z ichiga oladi);

- Olingan izomerizatni barqarorlashtirish bloki.

Hozirgi kunga kelib sanoatda qo'llaniladigan izomerizatsiya jarayonining uch turi ishlab chiqilgan:

Yuqori haroratli izomerizatsiya 360–440°C da alyumoplatinali ftorlangan katalizatorlar asosida olib boriladi;

O'rta haroratli izomerizatsiya 250–300°C da seolitli katalizatorlar asosida amalga oshiriladi;

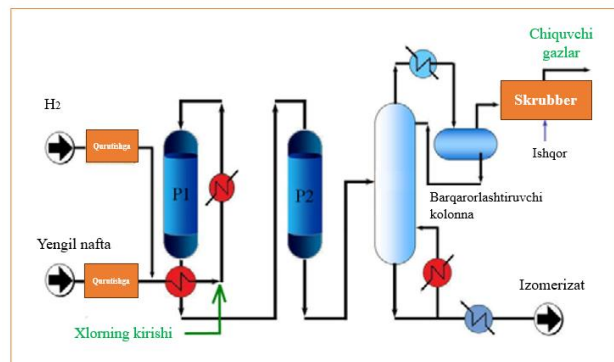
Past haroratli izomerizatsiya – xlor bilan faollashtirilgan alyuminiy oksidi (120–180°C) va sulfatlangan metall oksidlari (180–210°C) asosida olib boriladi.

Xlorlangan alyuminiy oksidi asosidagi katalizatorlar eng faol bo'lib, izomerizatning eng yuqori rentabelligini va oktan soniga erishishni ta'minlaydi. Shuni ta'kidlash joizki, izomerizatsiya jarayonida katalizatorlar xlori yo'qotadi, natijada faollik kamayadi. Shuning uchun yuqori katalizator faolligini saqlash uchun xom ashyoga xlor saqlagan birikmalarni (odatda CCl_4) kiritish ko'zda tutilgan va buning natijasida organik xloriddan maxsus skrubberlarda ishqoriy yuvish zarur. Muhim kamchilik shundaki, bu turdagi katalizator katalitik zaharlovchilarga (ya'ni, kislorod saqlovchi birikmalar, shu jumladan suv va azot) juda sezgir bo'lib, xomashyoni majburiy gidrototalash va quritishni talab qiladi [4].

So'nggi yillarda sulfatlangan metall oksidi bo'lgan katalizatorlarga qiziqish ortdi, chunki ular o'rta va past haroratli katalizatorlarning asosiy afzalliklarini birlashtiradi: ular faol va katalitik zaharlarning ta'siriga chidamli va qayta tiklanish qobiliyatiga ega. Yagona kamchilik, seolitli katalizatorlarida bo'lgani kabi, aylanma vodorod saqlagan gazni yetkazib berish uchun kompressorga bo'lgan ehtiyojdir (3-rasm). Bundan tashqari, regeneratsiya jarayonida muammolar paydo bo'ladi (2-rasm). Jarayon xomashyoni chuqur tozalash va namlikdan tozalashni talab qiladi, chunki xlorlangan alyuminiy oksidi asosidagi katalizatorlar kislorodli aralashmalar (shu jumladan suv bug'lari) va azotli birikmalarga yuqori darajada sezgir

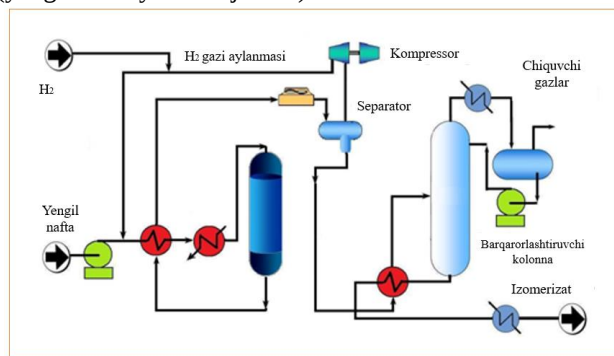
hisoblanadi. Quyida ushbu texnologik jarayonning asosiy bloklari va bosqichlari bayon etiladi:

Jarayonda katalizator faoliyatini uzoq vaqt davomida saqlab qolish uchun xomashyoni chuqur gidrototalash va quritish zarur hisoblanadi. Reaksiya uchun optimal harorat: 120–180 °C, bosimi: odatda 15–30 atm, vodorod/xomashyo nisbati: 1–2:1 mol/mol nisbatda jarayonga kiritiladi. Sulfatlangan sirkoniy oksidi asosidagi katalizatorlar past haroratli izomerizatsiya jarayonlarida qo'llaniladi va yuqori oktanli izomerizat olish imkonini beradi. Biroq, bu katalizatorlar ham kislorodli birikmalar (ayniqsa suv) ta'siriga juda sezgir bo'lganligi sababli, jarayon qat'iy xomashyoni tayyorlash bosqichidan boshlanadi.

2-rasm – Xlorli katalizatorlarda izomerizatsiya jarayoni sxemasi

Xomashyoni tayyorlash bloki: Xomashyoni oldindan gidrotamizlash qurilmasida oltingugurt va azotli birikmalardan tozalash, adsorbentli quritish bloki (xomashyoni suvdan tozalash maqsadida molekulyar elaklar yoki aktiv alyuminiy oksidi ishlatiladi), stabilizatsiya kolonnasi (yengil fraksiyalarni ajratish).

3-rasm – Sulfatlangan sirkoniy oksidi tarkibiga ega katalizatorlarda izomerizatsiya jarayoni sxemasi

Isitish bloki: Vodorod bilan aralashtirilgan xomashyo gaz-suyuq aralashmasi issiqlik almashtirgichda oldindan qizdiriladi, keyinchalik pech yordamida kerakli reaksiya haroratigacha (180–210 °C) yetkaziladi. **Reaktor bloki:** Sulfatlangan sirkoniy oksidi asosida ishlab chiqilgan katalizator bilan to'ldirilgan reaktorda izomerizatsiya reaksiyasi amalga oshadi, jarayonda normal parafinlar yuqori oktanli izoparafinlarga aylantiriladi, reaksiya odatda 15–25 atm bosimda olib boriladi. **Ajratish va gazlarni qayta aylan-tirish:** Reaksiyadan chiqqan mahsulot sovitilib, separator yordamida gaz va suyuq fraksiyalar ajratiladi, vodorod saqlovchi gaz ajratilib, kompressor orqali siklga qayta yuboriladi. **Izomerizatni barqarorlashtirish bloki:** Barqarorlashtiruvchi kolonna yordamida engil komponentlar ajratiladi, yakuniy mahsulot sifatida yuqori oktanli izomerizat olinadi. **Texnologik parametrlar:** harorat: 180–210 °C,

bosim: 15–25 atm, vodorod/xomashyo nisbati: 2:1 mol/mol. Katalizator: sulfatlanğan ZrO_2 (sirkoniy oksidi), ba'zan Pt yoki boshqa metal komponentlar bilan qoplangan. Katalizatorning faoliyat muddati va samaradorligi xomashyoni chuqur tozalash va quritish darajasiga bevosita bog'liqdir.

Volframli katalizatorlarning xususiyatlari: Volfram (W) kimyoviy element sifatida yuqori mustahkamlik, issiqlikka chidamlilik va katalitik faollik kabi xususiyatlarga ega. Katalizator sifatida ishlatiladigan asosiy volfram birikmalari quyidagilar: **Volfram oksidi (WO_3)** – kislorodli muhitda faol katalizator hisoblanadi;

Volfram sulfid (WS_2) – gidrogenlash va gidrokreking jarayonlarida ishlatiladi;

Pt-W-zeolit va WO_3/Al_2O_3 – izomerizatsiya uchun eng samarali katalizatorlardan biri.

Bu katalizatorlar yuqori harorat va bosim ostida neft mahsulotlarining qayta ishlanishini tezlashtiradi hamda zararli chiqindilarni kamaytirishga yordam beradi.

1-jadval. Volframli katalizatorlar asosida izomerizatsiya samaradorligi jadvali

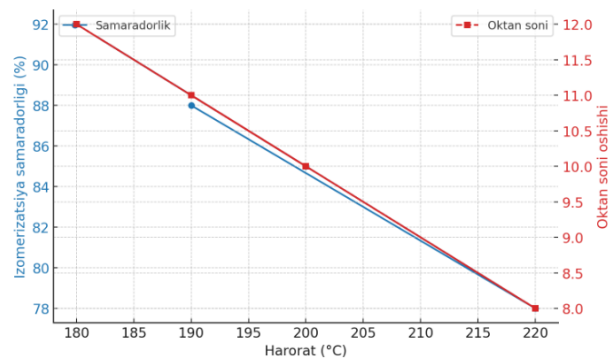
Katalizator	Harorat (°C)	Bosim (atm)	Izomerizatsiya samaradorligi (%)	Oktan soni oshishi
WO_3/Al_2O_3	200	20	85	+10
Pt-W/Seolit	180	15	92	+12
WS_2	220	25	78	+8
WO_3/MoO_3	190	18	88	+11

Volframli katalizatorlar asosida izomerizatsiya samaradorligida Pt-W/Zeolit katalizatori eng yuqori samaradorlikka ega (92%), oktan sonini +12 birlikka oshiradi. WO_3/Al_2O_3 ham yaxshi natija ko'rsatadi (85% samaradorlik, +10 oktan soni). WS_2 katalizatori eng past samaradorlikka ega, ammo yuqori haroratga chidamli. WO_3/MoO_3 muqobil variant bo'lib, balanslangan harorat-bosim sharoitida yaxshi natijalar beradi.

Kimyoviy reaksiya diagrammasida volframli katalizatorlardan foydalangan holda izomerizatsiya jarayonining samaradorligi va oktan soni oshishi bo'yicha haroratga bog'liq o'zgarishini ko'rsatadi. Grafikda ikkita y-axis mavjud: Chap tomondagi ko'k o'q – izomerizatsiya samaradorligi (% da). O'ng tomondagi qizil o'q – oktan sonining oshishi (birlikda). X-axial (gorizontal o'q) haroratni °C da ifodalaydi. Grafikdagi ma'lumotlar Samaradorlik bo'yicha (ko'k chiziq) Bu chiziq katalizatorlarning haroratga bog'liq holda necha foiz izomerizatsiya samaradorligiga ega ekanini ko'rsatadi: WO_3/Al_2O_3 (200°C) 85% samaradorlik Pt-W/Seolit (180°C) 92% samaradorlik (eng yuqori) WS_2 (220°C) 78% samaradorlik (eng past) WO_3/MoO_3 (190°C) 88% samaradorlikka ega. Bu shuni anglatadiki, Pt-W/Seolit katalizatori eng yaxshi natijani beradi, chunki u eng past haroratda ham yuqori samaradorlikka ega. WS_2 esa harorat oshgan sari samaradorligini yo'qotadi.

Adabiyotlar

- Ахметов С.А. Лекции по технологии глубокой переработки нефти в моторные топлива: Учебное пособие / С.А.Клименко. –СПб.: Недра, 2007. –С. 312.
- Федоров Г.И., Измайлов Р.И., Емекеев А.А., Бурганов Б.Т., Харлампиди Х.Э. Активация отработанных алюмоплатиновых катализаторов изомеризации низших парафинов. / Федоров Г.И., Измайлов Р.И., Емекеев А.А., Бурганов Б.Т., Харлампиди Х.Э. //Вестник КТУ. 2009. №6. -С. 215-220.
- Ясакова Е.А. Тенденции развития процесса изомеризации в России и за рубежом. Е.А.Ясакова, А.В.Ситдикова, А.Ф.Ахметов. // Нефтегазовое дело. 2010. № 1. – С. 153-161.

4 – rasm – Volfram asosli katalizatorlar bo'yicha ikki xil diagramma: Volfram asosli katalizatorlarning harorat va bosimni tasiri o'rganilganda ko'k chiziq – Harorat va izomerizatsiya samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik.

Pt-W/Seolit eng yuqori samaradorlikka ega (92%), WS_2 esa eng past samaradorlikka ega (78%). Qizil chiziq – Oktan sonining oshishi, oktan soni sezilarli darajada oshgani Pt-W/Seolit katalizatori bilan (+12) ko'rishimiz mumkin, WS_2 esa faqat +8 punktga oshirganini ko'rishimiz mumkin.

Oktan sonining oshishi (qizil chiziq). Bu chiziq katalizatorlarning benzin mahsulotining oktan sonini qanchaga oshirishi bo'yicha taqqoslanadi: WO_3/Al_2O_3 (200°C) +10 oktan soni, Pt-W/Seolit (180°C) +12 oktan soni (eng yuqori), WS_2 (220°C) +8 oktan soni (eng past), WO_3/MoO_3 (190°C) +11 oktan soniga ega natijalar olindi. Bu degani, Pt-W/Seolit katalizatori eng ko'p oktan sonini oshiradi, ya'ni eng sifatli benzin beradi [5].

Xulosa. Optimal katalizator Pt-W/Seolit (Eng yuqori samaradorlik + Oktan soni oshishi), WO_3/MoO_3 ham yaxshi natijalar ko'rsatadi, chunki u nisbatan past haroratda ishlaydi va samaradorligi ham yuqori. WS_2 samaradorligi past, chunki u yuqori harorat talab qiladi va oktan sonini kam oshiradi. Harorat oshishi bilan samaradorlik pasayishi mumkin, chunki ba'zi katalizatorlar optimal diapazondan chiqib ketadi. Volframli katalizatorlarning izomerizatsiya jarayonida qo'llanilishining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: Yaxshi izomerizatsiya samaradorligi Pt-W/Seolit (92%) va WO_3/MoO_3 (88%) kabi katalizatorlar yuqori samaradorlikka ega. Ushbu katalizatorlar normal parafinlarni izoparafintlarga aylantirishda juda samarali. Oktan sonini sezilarli darajada oshiradi Pt-W/Seolit +12 birlikka, WO_3/MoO_3 esa +11 birlikka oshiradi. Natijada yuqori sifatli benzin olinadi, bu esa avtomobil dvigatellari-ni samaradorligini oshiradi va chiqindi gazlarni kamaytiradi. Nisbatan past haroratda ishlaydi Pt-W/Seolit (180°C) va WO_3/MoO_3 (190°C) kabi katalizatorlar past haroratda ishlaydi, bu esa energiya sarfini kamaytiradi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. WS_2 esa yuqori harorat talab qiladi (220°C), bu esa ortiqcha energiya sarfini keltirib chiqaradi. Volframli katalizatorlar ayniqsa Pt-W/Seolit va WO_3/MoO_3 yuqori oktanli benzin olish uchun optimal tanlov hisoblanadi. Ular samarador, energiya tejamkor, ekologik toza va uzoq muddatli ishlash xususiyatiga ega.

4. Зиннуров Р.Р., Зиннуров Д.Р., Ахмедьянова Р.А., Лиакумович А.Г. Скелетная изомеризация н-пентана и н-гексана при комнатной температуре в присутствии ката- литических систем на основе галогенидов алюминия, обладающих суперкислотными свойствами. Зиннуров Р.Р., Зиннуров Д.Р., Ахмедьянова Р.А., Лиакумович А.Г. // Вестник КТУ. 2011. №8. -С.51-59.

5. Saloydinov A. Kislordli birikmalar asosida olingan antideetonatsion kompozitsiyalarning AI-80 avtomobil benzinini detonatsion barqarorligiga ta'sirini tadqiq qilish. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024. 2(3).

РЕЗЮМЕ. Maqolada yengil benzin fraksiyasini izomerizatsiyalash texnologiyalar tahlili va volfram asosli katalizatorlarning samaradorligi tadqiq qilish natijalari keltirilgan bo'lib, izomerizatsiya jarayonlarini samaradorligini oshirishda katalizatorlarning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu maqoladagi keltirilgan tadqiqot natijalari va tahlillari mahalliy past oktanli benzin fraksiyalaridan yuqori oktanli tovar benzin komponentlari olishning yangi istiqbolli yo'nalishlarini shakllanishida asos bo'lib xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен анализ технологии изомеризации легкой бензиновой фракции и эффективность катализаторов на основе вольфрама представлены результаты исследований с особым акцентом на важность катализаторов в повышении эффективности процессов изомеризации. Результаты исследований и анализ, представленные в данной статье, послужат основой для формирования новых перспективных направлений получения высокооктановых товарных бензиновых компонентов из отечественных низкооктановых бензиновых фракций.

SUMMARY. The article presents analysis the technology of isomerization of the light gasoline fraction and the effectiveness of tungsten-based catalysts, presents research results with a special focus on the importance of catalysts in improving the efficiency of isomerization processes. The research results and analysis presented in this article will serve as the basis for the formation of new promising areas for the production of high-octane commercial gasoline components from domestic low-octane gasoline fractions.

KVANT TASVIRLARNI GIBRID ALGORITMLAR YORDAMIDA ISHLASH

D.T.Muhamediyeva – *texnika fanlari doktori, professor*

G.E.Ametova – *tayanch doktorant*

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti

Tayanch so'zlar: gibrid kvant algoritmi, Gabor filtri, tasvir filtrlash, kvant hisoblash, kvant tasvir.

Ключевые слова: гибридный квантовый алгоритм, фильтр Габора, фильтрация изображений, квантовые вычисления, квантовое изображение.

Key words: hybrid quantum algorithm, Gabor filter, image filtering, quantum computing, quantum image.

Kirish. Kvant kompyuterlar klassik kompyuterlardan farqli ravishda kvant mexanikasi tamoyillariga asoslangan holda ishlaydi [1]. Qubitlar holatlarning superpozitsiyasi va kvant holatlarning o'zaro aralashuvi orqali murakkab hisob-kitoblarni klassik usullarga nisbatan ancha tez bajarishi mumkin [2]. Kvant kompyuterlari ayniqsa katta miqdordagi parallel hisoblashni talab qiladigan masalalarda juda foydali. Ayni paytda to'liq kvant kompyuterlar hali keng foydalanilmaydi va kvant qurilmalar mavjud bo'lsa ham, ularning quvvatlari cheklangan NISQ davri deb yuritiladi [3, 4]. Gibrid kvant algoritmlar klassik va kvant hisoblashni birlashtirib, kuchli hisoblash quvvatini samarali ishlatishga imkon beradi. Bu yondashuv katta hajmdagi tasvir ma'lumotlarini samarali ishlash, chuqur o'rganish va tasvirni klassifikatsiya qilishda kvant yondashuvdan foydalanish, tabiiy parallelizatsiyani amalga oshirish, klassik usullar bilan yechish qiyin bo'lgan yoki vaqt talab qiladigan masalalarni tezroq hal etish afzalliklarni beradi [5]. Ushbu maqolada gibrid kvant algoritmlarni tasvirni ishlash sohasida qo'llash yondashuvi ishlab chiqiladi. Buning uchun Gabor filtri yordamida tasvirni klassik filtrlash amalga oshiriladi va kvant algoritmi yordamida tasvirdan muhim xususiyatlar ajratib olinadi [6].

Kvant tasvirlarni ifodalash. Kvant kompyuterlarida tasvirlar an'anaviy piksellar bilan emas, kvant bitlari (qubitlar) orqali ifodalaymiz. Masalan, $2^n \times 2^n$ o'lchamli kulrang tasvir quyidagicha kvant holatga o'tkazishimiz mumkin. Agar tasvir o'lchami $2^n \times 2^n$ bo'lsa, unda ifodalash $2n$ qubit talab qilinadi. Har bir piksel yorliqligi esa amplituda orqali belgilanadi:

$$|\psi\rangle = \sum_{i=0}^{2^n-1} \alpha_i |i\rangle,$$

bu yerda α_i - normalizatsiyalangan yorqinli qiymatini bildiradi.

Tasvirni kvant holatiga o'tkazish deganimiz, bu klassik tasvir ma'lumotlarini kvant bitlar orqali ifodalash jarayonini bildiradi. Buning uchun turli kvant tasvir modellari-dan foydalanilansak bo'ladi. Eng mashhurlaridan biri – FRQI modeli bo'lib hisoblanadi. Kvant tasvirni ifodalash ko'pincha FRQI yoki NEQR modellari ishlatiladi. FRQI modelda tasvir quyidagicha kvant holatga kodlaymiz

$$|I\rangle = \frac{1}{2^n} \sum_{i=0}^{2^{2n}-1} (\cos(\theta_i)|0\rangle + \sin(\theta_i)|1\rangle) \otimes |i\rangle.$$

NEQR usulini FRQI bilan taqqoslaganda ancha aniq va raqamli yondashuv hisoblanadi. $2^n \times 2^n$ o'lchamli tasvir bor bo'lsa (masalan, $4 \times 4 \rightarrow 16$ piksel bo'lib), har bir piksel 8 bitli (0–255) kulrang qiymatga ega bo'ladi. NEQR tasvirni quyidagicha ifodalaydi:

$$|I\rangle = \frac{1}{2^n} \sum_{i=0}^{2^{2n}-1} |f_i\rangle \otimes |i\rangle$$

Kvant o'lchov usulida tasvirni tahlil qilishda aniqlik va shovqinlarni kamaytirish borasida klassik usulga nisbatan yuqori natijalar ko'rsatildi. Lekin kvant o'lchovlarni amalga oshirish texnik jihatdan murakkabroq va hisoblashingiz uchun ko'proq vaqt talab etadi.

Gabor filtri va kvant algortm. Tasvirni qayta ishlashda Gabor filtrlari - bu fazoda va chastotada lokalizatsiyalangan sinusoida to'lqinlardan tashkil topgan filtrlash bo'lib, chetlarni aniqlash, orientatsiya va teksturani aniqlashda qo'llaniladi. Gabor filtri tasvirdagi chiziq, yonalish va tuzilma kabi xususiyatini ajratish uchun qo'llaniladi. U quyidagi formulada ifodalanadi:

$$g(x, y) = \exp\left(-\frac{x'^2 + y'^2}{2\sigma^2}\right) \cdot \cos\left(2\pi \frac{x'}{\lambda} + \phi\right)$$

bu yerda: $x' = x \cos \theta + y \sin \theta$, $y' = -x \sin \theta + y \cos \theta$, λ – to'lqin uzunligini, θ – orentatsiya burchagini, ψ – faza

siljishini, σ –Gaussian tarqalishini, γ –yo‘nalish koeffitsientini bildiradi.

Klassik Gabor Filtri usul yordamida tasvirni tozalash va tekstura aniqlashda yaxshi natijalar olish mumkin. Biroq, shovqinlarni kamaytirish va segmentatsiya aniqligi ba'zi holatlarda past bo'lishi ko'rish mumkin.

Gibrid kvant tasvirini moslashtirish algoritmi. Gibrid algoritmi klassik va kvant kompyuterlarini birlashtirgan holda ishlaydigan tizim bo'lib hisoblanadi. Ular klassik qismlari tasvirni tayyorlash, oldindan ishlov berish, natijalarni vizualizatsiya qilishadi. Bu yondashuvda kvant algoritmlar asosiy hisoblash yukini ko'taradi, klassik kompyuter esa boshqaruvni olib boradi. Gibrid yondashuv klassik va kvant hisoblash usullarini birgalikda qo'llash orqali ma'lumotlarni qayta ishlashda yuqori samaradorlikka erishish usuli. Ayniqsa, tasvirni qayta ishlashda va katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlanadigan masalalarda muhim rol o'ynaydi. Klassik usullar tasvirni oldindan tayyorlash, filtdan o'tkazish yoki ba'zi transformatsiyalar uchun juda qulay. Ammo kvant algoritmlar esa ma'lumotni kvant holatga kodlab, ehtimollik asosida parallel qayta ishlash imkonini beradi. Klassik usul tasvirni shovqinlardan tozalash va segmentatsiya qilishda ishlatiladi, kvant algoritmi esa tasvirni optimallashtirish yoki yuqori samarali hisoblashlar qilishda qo'llanilishimiz mumkin. Bu ikkala yondashuvni birlashtirish natijasida tasvirni qayta ishlash va kvant hisoblashlarni amalga oshirishning samarali usulini yaratamiz.

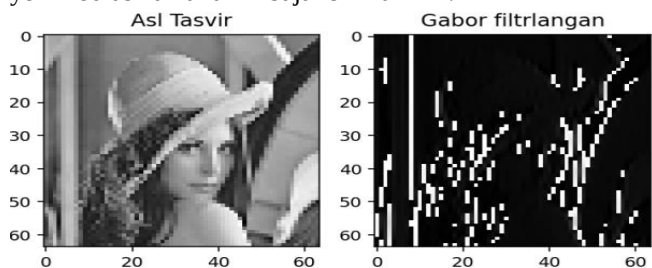
Natijalar. Ushbu dastur 4x4 o'lchamli tasvirni kvant holatiga o'tkazadi, bunda har bir pikselning joylashuvi 4 ta qubit orqali, uning yorqinligi esa 5-qubit orqali ifodalanadi. Natijada, FRQI usulida kodlangan kvant holati olinadi.

Kvant holat:

```
[ 0.70492555+0.j -0.70928131+0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j
 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j 0. +0.j]
```

1-rasm. FRQI usulida kodlangan kvant holati olinadi

Bu erda 5 qubitli sistemaning to'liq kvant holatini anglatadi. Har bir pikselga mos keluvchi amplitudalar (kompleks son) orqali tasvir holati kodlanadi. Bu kvant holatlarni kvant kompyuterda ishlatib, kvant filtr, tasniflash yoki kodlash amallarini bajarish mumkin.

2-rasm. Klassik tasvirni qayta ishlash va kvant tahlilini birlashtirib, gibrid yondashuvni ko'ramiz

Bunda Lena tasviriga klassik Gabor filtri qo'llanilib, uning to'liqini va tekstura xususiyatlari ajratib olindi. Tasvir 64x64 o'lchamga keltirildi, bu kvant ishlov berish

uchun mos hisoblanadi. Gabor filtdan olingan real qismdagi xususiyatlar o'rtacha qiymati bo'yicha 6 elementli vektorga aylantirildi. Natijada, har bir qubit uchun Z o'q bo'yicha kutilayotgan qiymatlar qaytarildi. Bu qiymatlar filtrlangan tasvirning kvant ifodasi bo'lib, tasvirning ba'zi strukturaviy xususiyatlarini aks ettiradi. Vizual natijalar grafik ko'rinishda taqdim etilib, foydalanuvchiga asl va Gabor orqali o'zgartirilgan tasvirni solishtirish imkonini beradi. Bu yondashuv klassik va kvant ishlov berishni birlashtirgan gibrid model hisoblanadi.

3-rasm. Otsu usuli yordamida tasvirni ikkita qismga ajratdik

Ushbu dasturda tasvirni klassik qayta ishlash va kvant algoritmlarini birlashtirgan gibrid yondashuvni amalga oshirdik. Dastlab, Lena tasviriga OpenCV yordamida shovqin kamaytirish va segmentatsiya (Otsu usuli) qo'llanildi. Bu tasvirni ajratib ko'rsatish va uning asosiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

1-jadval

Yondashuv	Tavsifi
Klassik Gabor	Fazoviy va chastotaviy tahlil
Kvant O'lchov	Ehtimollik asosida qulay kodlash va parallel tahlil
Gibrid Yondashuv	Har ikki dunyoning (klassik + kvant) kuchli jihatlari birlashadi

1-jadval. Ehtimollik asosida kvant o'lchov, Gabor filtri va Gibrid yondashuv orqali tasvirning aniqlik, segmentatsiya, va shovqindan tozalash ko'rsatkichlari jadvalda ko'rsatamiz

Xulosa. Ushbu maqolada Gibrid kvant algoritmlar tasvirlarni qayta ishlashda yangi imkoniyatlar ko'rsatishga harakat qildik. Kvant hisoblashning parallel ishlash imkoniyati klassik algoritmlarni tezlashtiradi. Ushbu maqolada Gabor filtri va kvant algoritmi birgalikda ishlatilgan va amaliy dasturda natijalar ko'rsatildi. Kelajakda kvant apparatlar rivojlangani sayin, bu usullar real vaqtda ishlov berish tizimlarida ham qo'llanilishi kutilmoqda. Gibrid model oddiy Gabor filtri bilan solishtirganda yanada aniqroq va chuqurroq fazoviy va intensivlik tahlilini taqdim etadi. Har uch usul ham turli noaniq va shovqinli tasvirlar tasvirni filtrlash, tekstura aniqlash, va shovqinlarni kamaytirish jarayonlarini amalga oshirdi. Natijalar vizual va o'lchov asosidagi tahlillar yordamida baholandi. Klassik va kvant yondashuvlarini birlashtirish orqali tasvirni qayta ishlashning yangi usullari taqdim etildi. Ushbu yondashuvni kelajakda tasvirni tahlil qilish, kompyuter ko'rish va boshqa sohalarda qo'llash mumkin. Klassik va kvant texnologiyalarining integratsiyasi tasvirni tahlil qilishni yanada murakkab va samarali qilish imkonini yaratadi. Shu tarzda, gibrid yondashuv kelajakdagi zamonaviy tahlil metodlari uchun asos bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar

- Remondino F., Spera M.G., Nocerino E., Menna F., Nex F. State of the art in high density image matching. *Photogramm. Rec.*2014, 29, -P.144–166. [Google Scholar](#)
- Timo O., Matti P., David H. A comparative study of texture measures with classification based on featured distributions. *Pattern Recognit.* 1996, 29, -P. 51–59. [Google Scholar](#)

3. Jiang X., Ma J., Xiao G., Shao Z. Guo X. *A review of multimodal image matching: Methods and applications*. Inf. Fusion 2021, 73, 22-71. Google Scholar CrossRef.
4. Li L., Liang, J. Weng M., Zhu H. *A multiple-feature reuse network to extract buildings from remote sensing imagery*. Remote Sens. 2018, 10, 1350. [Google Scholar](#).
5. Zitova B., Flusser J. *Image registration methods: A survey*. Image Vis. Comput. 2003, 21, 977–1000. [Google Scholar CrossRef Green Version](#).
6. Gabor D. Theory of communication, Part III. *IIEE* 26(1946), -P.429-457

REZYUME. Tasviri qayta ishlashda Gabor transformatsiyasini va Gaussning tarjimalari va modulyatsiyalaridan foydalanadigan bir o'lchovli signal hisoblanadi. U tasviri o'qish, tahrirlash, yaxshilash, segmentatsiya qilish, obyektlarni aniqlash, va ularning xususiyatlarini tahlil qilish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga gibrid kvant algoritmlar yaqin kelajakda real vaqtda ishlov beriladigan tasvirlarni tahlil qilishda samarali vosita bo'lishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. Это одномерный сигнал, который использует преобразования Габора и гауссовы сдвиги и модуляции при обработке изображений. Он включает в себя такие этапы, как чтение изображений, редактирование, улучшение, сегментация, обнаружение объектов и анализ их характеристик. Гибридные квантовые алгоритмы для работы с большими объемами данных могут стать эффективным инструментом анализа изображений, обрабатываемых в реальном времени, в ближайшем будущем.

SUMMARY Image processing is a one-dimensional signal processing that uses Gabor transforms and Gaussian translations and modulations. It includes steps such as image reading, editing, enhancement, segmentation, object detection, and feature analysis. Hybrid quantum algorithms for working with large amounts of data may be an effective tool for analyzing images processed in real time in the near future.

ÚSH DIAGONALLÍ MATRICAGA IYE SATSDI AYDAW USÍLÍNDÁ SANLÍ SHESHÍW HÁM KOMPYUTERDE MODELLESTIRIW

M.M.Qazimbetova – *fizika-matematika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

J.A.Nurullaev – *fizika-matematika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: uch diagonallı matritsa, haydash usuli (Tomas algoritmi), Gauss usuli, Yakobi matritsa, ayirmalı matritsa, bas diagonal, haydash koeffitsientlari, simmetriyalı matritsa, rekkurent nisbatlar, ustunlik shartlari, chegaraviy shartlar.

Ключевые слова: трёхдиагональная матрица, метод прогонки (алгоритм Томаса), метод Гаусса, матрица Якоби, разностная матрица, главная диагональ, коэффициенты прогонки, симметричная матрица, рекуррентные соотношения, условие диагонального преобладания, граничные условия.

Key words: tridiagonal matrix, Thomas algorithm (TDMA), Gauss method, Jacobi matrix, difference matrix, main diagonal, Thomas coefficients, symmetric matrix, recurrence relations, diagonal dominance condition, boundary conditions.

Kirisiw. Kóplegen ámeliy máseleler dara tuwindılı differenciallıq teńlemeler ushın shegaralıq máselelerdi sheshiwge alıp keledi. Bunday máselelerdiń dál sheshimin (analitikalıq sheshimin) tabıw kóp jaǵdaylarda múmkin bola bermeydi, ásirese teńlemenıń koeffitsientleri ózgermeli yamasa teńleme sıızqlı emes bolǵan jaǵdaylarda. Sonlıqtan ámeliy máselelerdiń matematikalıq modeli bolǵan differenciallıq teńlemeler tiykarınan sanlı usıllar arqalı sheshiledi. Differenciallıq teńlemelerdiń juwıq sheshimin islep shıǵıw matematikalıq fizikanıń tiykarǵı teńlemelerine sanlı usıllar qurıw hám olardıń izertlew menen baslanadı [1].

Tiykarǵı bólim. Aydaw usılı – bul Gauss usılınıń arnawlı, optimallastırılǵan jaǵdayı bolıp, úsh diagonallı (tridiagonal) koeffitsientlerge iye bolǵan sıızqlı algebralıq teńlemeler sistemasın sheshiwde keńnen qullanıladı. Bunday strukturalıq sistemalar kemnen-kem ushırasadı yáki olar sanlı kórinisi jaǵınan quramalıraq, anıq emes shártler astında qalıplesedi. Bul jaǵdaylarda úsh diagonallıq strukturalıq saqlap qalıw hám sheshimin nátiyjeli usılda tabıw kóplegen esaplaw mashqalaların payda etedi. Sonlıqtan aydaw usılı tek arnawlı strukturaǵa iye bolǵan máseleler ushın nátiyjeli bolıp tabıladı hám onı qollanıwdan aldın algebralıq teńlemeler sistemasınıń strukturası tereń tullanıwı kerek [2-3].

Úsh diagonallıq matricalar (yáki Yakobi matricaları) ózine tán strukturaǵa iye bolıp, olar tek bas diagonal hám oǵan qosımsha joqarı hám tómengi diagonalarda nollari

bolmaǵan elementlerge iye bolıp, qalǵan barlıq elementler nolge teń boladı. Bul struktura kompyuterde esaplawda júdá qolaylı bolıp, esaplaw resursların únemleydi hám aydaw usılı sıyaqlı arnawlı algoritmler járdeminde bul sistemalardı tez hám anıq sheshiw múmkinshiligi kelip shıǵadı [3].

Ayrmalı teńlemeler sisteması matricalar teoriyasın, ásirese úsh diagonallıq teoriyanı qollanıwdıń ájayıp mısalı bolıp tabıladı. Óz gezeginde, ayrmalı sxemalardı alıp keletuǵın kóplegen aktual fizikalıq máseleler sıızqlı algebra boyınsha jańa intensiv izertlewlerdiń alıp barılıwına túrtki boldı. Tiykarǵı yáki járdemshi bólim sıpatında úsh diagonallı sıızqlı algebralıq teńlemeler sisteması kirgizilgen máselelerdi birneshe túrlerge bóliw múmkin [7]:

1) Ekinshi tártipli differenciallıq teńlemeler ushın bir ólshemli shegaralıq máseleler. Máselen:

Puasson teńlemesi – elliptikalıq túrdegi ekinshi tártipli differenciallıq teńleme:

$$\frac{d^2u}{dx^2} = -f(x), \quad x \in (a, b) \quad (1)$$

Bul jerde:

- $u(x)$ – izlenip atırǵan funkciya (máselen, temperatura, potensial, basım);

- $f(x)$ berilgen funkciya (máselen, jıllılıq deregi).

(1) teńleme shegaralıq shártler menen tolıqtırılıp Puasson teńlemesi ushın tómendegi máseleler alınadı:

• Dirixle máselesi (shegarada funkciyanıń mánisi berilgende):

$$u(a) = \alpha, \quad u(b) = \beta \quad (2)$$

• Neyman máselesi (shegarada tuwındı mánisi berilgende):

$$u'(a) = \gamma, \quad u'(b) = \delta \quad (3)$$

• Aralas shegaralıq másele. Bul máselede bir shegarasında funkciya mánisi, ekinshi shegarada bolsa onıń tuwındısı beriledi:

$$u(a) = \alpha, \quad u'(b) = \delta \quad (4)$$

2) Bir ólshemli waqıtqa baylanıslı parabolalıq máseleler. Stacionar emes jıllılıq ótkizgishlik yamasa diffuziya máselesi.

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \alpha \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \quad 0 < x < L, t > 0 \quad (5)$$

Bunday tiptegi teńleme joqarıdaǵı sıyaqlı baslanǵısh hám shegaralıq shártler menen tolıqtırıladı.

Sonday-aq, Kóp ólshemli elliptikalıq hám parabolikalıq teńlemelerdi sheshiw (eki ólshemli shegaralıq oblastta Puasson teńlemesi ushın Dirixle máselesi);

Úsh diagonalıq sistemalardıń qollanıwı matematikalıq fizika máseleleri menen sheklenbeydi, olar splaynıq approksimaciya algoritmlerinde, sonday-aq, sıızqlı algebra máselelerinde ulıwmalıq kórinistegi matricalardıń menshikli mánislerin tabıw máselelerinde de ushırasadı.

Úsh diagonalı SATS sheshiw ushın kóbinese aydaw usılı qollanıladı. Onıń tiykarǵı abzallıǵı tejemliliǵı, yaǵnıy bul usıl dáslepki sistemanıń strukturasınan maksimal paydalanıwı esaplanadı. Usıldın kemshiligi sonda, hárbir tákirlawda dóńgeleklew qáteligi toplanıp baradı [4].

Teńlemeler sistemasınıń kanonikalıq jazılıwı tómendegishe:

$$\begin{aligned} & a_{k(k-1)} \cdot x_{k-1} + a_{kk} \cdot x_k + a_{k(k+1)} \cdot \\ & \cdot x_{k+1} = b_k, \quad k = 1, 2, \dots, n; \\ & \begin{bmatrix} a_{10} = 0 \\ a_{n(n+1)} = 0 \end{bmatrix}. \end{aligned} \quad (6)$$

Sistema matricası tómendegi kóriniste jazıladı:

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & a_{32} & a_{33} & a_{34} & \dots & 0 & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & a_{n,n-1} & a_{n,n} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ \dots \\ x_n \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_3 \\ \dots \\ b_n \end{pmatrix} \quad (7)$$

Joqarıda atap ótilgenindey, bul usıldın tiykarǵı kemshiligi qáteni toparı menen jıynaw qábileti bolıp tabıladı, sonlıqtan aydaw usılınıń ornıqlılıǵın izertlew usılları áhmiyetli bolıp tabıladı. Aydaw usılınıń ornıqlılıǵın tallawdıń tiykarǵı usılı bul diagonaldıń ústemlik shárti bolıp tabıladı. Bul jerde aydaw koefficientleriniń bólsheklelerdegi bólimlerine itibar beriw kerek boladı. Eger bólimler nolge jaqın bolsa, onda aydaw usılı turaqlı emes bolıwı múmkin. Diagonaldıń ústemlik shárti aydaw ornıqlılıǵı ushın jeterli shárt bolıp tabıladı, biraq zárúrli emes. Diagonaldıń ústemlik shárti tómendegishe jazıladı:

1. Sáykes ólshemlilik;

$$2. |a_{[i][i]}| \geq |a_{[i][i-1]}| + |a_{[i][i+1]}| \quad (\text{keminde bir teńsizligi}$$

qatań boladı);

$$3. a_{ii} \neq 0 \text{ bas diagonalınıń elementleri nollik emes.}$$

Kópshilik programmalastırıw tillerinde indekslerdi nomerlew 1 den emes, al 0 den baslanǵanlıǵı ushın bul tuwrılardı da esapqa alıw kerek.

Baslanǵısh shártleri. Matricanıń barlıq qatarlarında úshewden artıq san bolmawı hám koefficientler rekkurent qatnaslar bolıp, qońsı koefficientler arqalı ańlatılıp, shegaralıq mánislerge baylanıslı bolǵanı ushın rekkurent qatnaslar ushın tómendegi shegaralıq shártlerdi itibarǵa alıw kerek.

$$\text{Shegaralıq shártleri: } \begin{bmatrix} a_{[0][i-1]} = 0 \\ a_{[n-1][n]} = 0 \end{bmatrix}.$$

Aydaw usılınıń esaplaw algoritmi. Aydaw usılı eki basqıstıan ibarat: tuwrı júriw (u_k, v_k aydaw koefficientlerin anıqlaw), keri júriw (x_k belgisizlerdi esaplaw).

Aydaw usılın qollanıwdıń ámeliy sxeması:

$$1. a_{[n][n]} \text{ úsh diagonalı matricanı hám } b_{[n]} \text{ erkin}$$

koefficientler baǵanasın kirgiziw. Shegara shártlerin esapqa alıw hám inicializaciyalaw;

$$2. \text{Tuwrı júriw.}$$

Aydaw koefficientlerin qalıplestiriw ((n-1) ge shekem);

$$\begin{aligned} v_{[i]} &= \frac{a_{[i][i+1]}}{-a_{[i][i]} - a_{[i][i-1]} \cdot v_{[i-1]}} \quad \text{hám} \\ u_{[i]} &= \frac{a_{[i][i-1]} \cdot u_{[i-1]} - b_{[i]}}{-a_{[i][i]} - a_{[i][i-1]} \cdot v_{[i-1]}} \end{aligned}$$

Matricanıń birinshi qatarı ushın anıqlastıramız:

$$v_{[0]} = \frac{a_{[0][1]}}{-a_{[0][0]}} \quad \text{hám} \quad u_{[0]} = \frac{-b_{[0]}}{-a_{[0][0]}}$$

Matricanıń aqırǵı qatarı ushın anıqlastıramız:

$$v_{[n-1]} = 0 \quad \text{hám}$$

$$\begin{aligned} u_{[n-1]} &= \frac{a_{[n-1][n-2]} \cdot u_{[n-2]} - b_{[n-1]}}{-a_{[n-1][n-1]} - a_{[n-1][n-2]} \cdot v_{[n-2]}} \\ u_{[n-1]} &= \frac{a_{[n-1][n-2]} \cdot u_{[n-2]} - b_{[n-1]}}{-a_{[n-1][n-1]} - a_{[n-1][n-2]} \cdot v_{[n-2]}} \end{aligned}$$

$$3. \text{Keri júriw;}$$

Aqırǵı x_n koreni $x_{[n-1]} = u_{[n-1]}$ formulasınan esaplanadı.

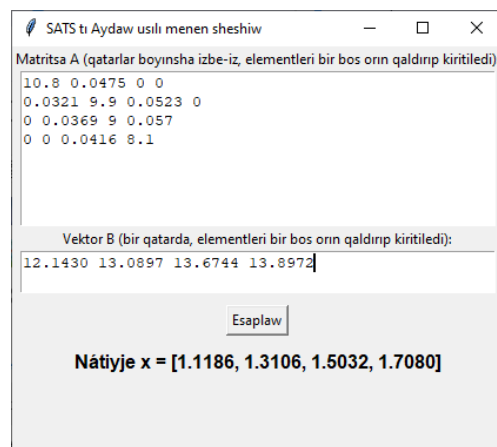
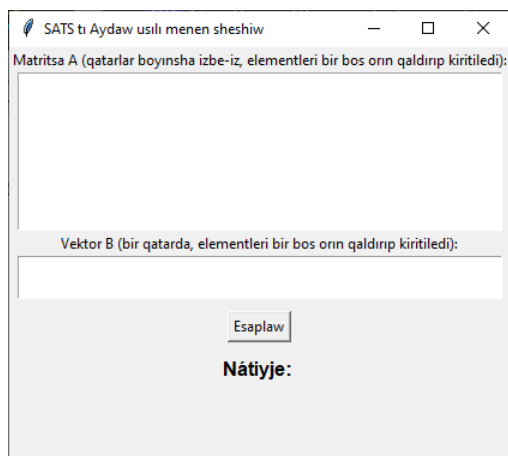
Qalǵan koreni rekkurent qatnaslar járdeminde esaplanadı:

$$x_{[i-1]} = v_{[i-1]} \cdot x_{[i]} + u_{[n-1]}$$

$$4) \text{ Nátıyjeler vektorı kórinisinde boladı:}$$

$$x = (x_{[0]}, x_{[1]}, \dots, x_{[n-1]})^T.$$

Kompyuterde sanlı modellestiriw. Keltirilgen aydaw usılınıń algoritmine tiykarlanıp Python tilinde (sanlı usıllar ushın úshinshi tárep kitapxanalarınan paydalanbastan) programma ónimi tómendegishe jaratıldı [5]. Tiykarǵı ayna:

Bul programmalıq ónim SATS in aydaw usılı menen sheshiw imkaniyatın beredi. Bunda SATS ush diagonalı matricağa iye hám ólshemi $n \times n$ de uyǵarıladı. Onıń A matrica elementlerin hám saltań aǵzasınan ibarat b vektorın kiritiw arqalı berilgen máseleńń sheshimi esaplanadı [4-5].

Máseleniń berilgenleri kiritilgenen soń **Esaplaw** túymesini basıladı hám esaplaw nátiyjeleri **Nátiye:** bólimine shıǵarıladı.

Tómende programmaǵa berilgenlerdi kirgizip esaplaw ámelge asırılǵandaǵı nátiye keltirildi:

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda úsh diagonalıq matrica kóplegen fizikalıq hám injenerlik máselelerde payda bolatuǵın SATSlardıń ápiwayı hám qolaylı anlatılıw forması bolıp tabıladı. Aydaw usılı úsh diagonalıq strukturaǵa qarata nátiyjeli algoritm bolıp, bul esaplaw procesin sezilerli dárejede ánsatlastıradı hám nátiyjelerdi tez alıw múmkinshiligin beredi hámde bul usıldı sanlı sheshiw ámeliyatta qollanıw ushın áhmiyetli qural bolıp tabıladı. Arnawlı islep shıǵılǵan ónim arqalı paydalanıwshı úsh diagonalıq matrica elementlerin hám bos aǵzaların kirgizip, berilgen SATStı sheshiwdi tezlestiredi. Solay etip, úsh diagonalıq matrica tiykarındaǵı máseleler ushın aydaw usılı hám kompyuterde sanlı sheshiwdiń saykesligi ilimiy hám ámeliy sheshimlerdi ele de nátiyjeli etedi.

Ádebiyatlar

1. Otarov A.A., Allanazarov J.P. Esaplaw usılları. – Nókis: «Bilim», 2006.
2. Самарский А.А., Гулин А.В. Численные методы математической физики. – Москва: «Наука», 1989.
3. Исаев А.А., Коробов В.И. Численные методы решения задач математической физики. – Москва: «Высшая школа», 1991.
4. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. – Москва: «Наука», 1977.
5. Samandarov B.S., Shixiev R.V., Qazimbetova M.M., Asqarov Q.A. Pythonda programmalastırıw tiykarları. – Tashkent: «Metodist», 2023.

REZYUME. Maqolada uch dioganalli matritsali chiziqli algebrık tenglamalar sistemasini (ChATS) yechishning natijali sonli algoritmi bo'lgan haydash usuli (Tomas algoritmi) haqida bayon etiladi. Algoritmning bosqichma-boshqich tarifi, avzalliklari, cheklovlar va qo'llanilishiga misol keltirilgan. Algoritim asosida yaratilgan dasturiy vositani qo'llanilishi keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается эффективный численный алгоритм решения системы линейных алгебраических уравнений (СЛАУ) с трёхдиагональной матрицей — метод прогонки (алгоритм Томаса). Описаны пошаговый алгоритм, его преимущества, ограничения и область применения. Представлено использование разработанного программного продукта на основе данного алгоритма. В статье также приведены примеры применения метода.

SUMMARY. The article discusses an efficient numerical algorithm for solving a system of linear algebraic equations (SLAE) with a tridiagonal matrix — the Thomas algorithm (also known as the tridiagonal matrix algorithm, TDMA). The step-by-step description of the algorithm, its advantages, limitations, and applications are provided. The implementation of the developed software product based on this algorithm is also presented. The article is enriched with examples of practical applications.

G'OVAK-ELASTIK ANIZOTROP MUHITDA TO'LQINLARNING ANALITIK MODELLARINI O'RGANISH

M.A.Quzratov – tayanch doktorant

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: g'ovak-elastik muhit, anizotropiya, Biot nazariyasi, analitik model, dispersiya, to'lqinlar.

Ключевые слова: поро-упругая среда, анизотропия, теория Биота, аналитическая модель, дисперсия, волны.

Key words: porous-elastic medium, anisotropy, Biot's theory, analytical model, dispersion, waves.

Kirish. Zamonaviy geofizik tadqiqotlar, zilzilaviy xavfsizlikni baholash va yer osti resurslarini izlashda elastik muhitda to'lqinlarning tarqalish xususiyatlarini chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu o'rganishlarda g'ovak-elastik va anizotrop muhitlar alohida

ahamiyatga ega. Chunki tabiiy geologik qatlamlar – masalan, qumtosh, ohaktosh, gil jinslar – odatda g'ovak, ya'ni suyuqlik bilan to'yingan bo'lib, ular mexanik xossalari bo'yicha ham yo'nalishga bog'liq (anizotrop) bo'ladi [1].

To'liqlarning bunday muhitda qanday harakatlanishini o'rganish uchun avvalambor eng oddiy bir fazali elastik muhitdagi to'liq tenglamasini ko'rib chiqishimiz kerak bo'ladi [2]:

$$\nabla^2 u(x,t) = \frac{1}{v^2} \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial t^2} \quad (1)$$

bu yerda $u(x,t)$ - harakatlanayotgan zarrachaning siljish funksiyasi, v - to'liq tezligi.

G'ovak-elastik hamda anizotrop muhitda to'liqlar ko'proq murakkab yo'nalishda va turli tezlikda tarqaladi. Ularning harakati dispersiyali xususiyat kasb etadi, ya'ni to'liq tezligi chastotaga bog'liq bo'ladi. Bu holatni oddiy dispersiya tenglamasi orqali ifodalash mumkin bo'ladi [3]:

$$v(\omega) = \frac{\omega}{k(\omega)} \quad (2)$$

bu yerda: ω - burchak chastotasi, $k(\omega)$ - chastotaga bog'liq to'liqlar soni, $v(\omega)$ - fazaviy to'liqning tezligi.

Shuningdek, to'liqlarning sirt bo'yicha tarqalishini ifodalovchi siljish funksiyasini quyidagicha yozish mumkin bo'ladi:

$$u(x,t) = Ae^{i(kx - \omega t)} \quad (3)$$

bu erda A - to'liqlar amplitudasi, k - to'liqlar soni, ω - burchak chastotasi. Bu ifoda sirt to'liqlarning garmonik yechimini hisoblash va bu yechimlar g'ovak-elastik anizotrop muhit sharoitida qanday o'zgarishini tadqiq qilish imkoniyatini taqdim etadi. Bu kabi analitik modellarning o'rganilishi, real qatlamlar fizik-mexanik xossalari matematik tarzda tavsiflash va raqamli modellashtirishga nazariy asos yaratish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. G'ovak-elastik anizotrop muhitda to'liqlarning tarqalishini o'rganishda M.A.Biotning (1956) klassik ikki fazali nazariyasi asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Biot o'z tadqiqotida suyuqlik bilan to'yingan g'ovak muhitlarda to'liqlarning harakatini tavsiflovchi differensial tenglamalarni ishlab chiqqan olim hisoblanadi. Olimning bu nazariyalari keyingi ilmiy ishlanmalar uchun nazariy tayanch vazifasini o'tadi. Ayniqsa, Biot tomonidan kiritilgan ikkita to'liq turi - Biot I (tez) va Biot II (sekin) - bugungi geofizik modellashtirish ishlarida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Carcione (2007) tomonidan taqdim etilgan zamonaviy yondashuvlar, Biot nazariyasini anizotroplik, qovushqoqlik va energiyaning so'nishi kabi murakkab holatlarga tatbiq etishga yo'naltirilgan. U g'ovak muhitlardagi dispersiya hodisalarini matematik va sonli modellar orqali chuqur tahlil qilib, to'liq sonining chastotaga bog'liqligi va fazaviy tezliklar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni aniqlab beraoldi. Bu yondashuv maqoladagi analitik modellashtirishni nazariy jihatdan asoslashga yordam beradi. Anizotrop muhitda to'liqlarning harakati esa Tsvankin (2001) tomonidan keng o'rganilgan va u seysmik signallarning yo'nalishga bog'liq tarqalishini elastiklik tenzori orqali ifodalagan. Ayniqsa, ortorombik va transversal izotrop muhitlar uchun elastiklik tenzorining komponentlari va ularning ta'siri seysmik modellashtirishda katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Pride va Berryman (2003) o'z ishlarida ikki turdagi g'ovak muhitlar - ikki xil g'ovaklik darajasiga ega muhit va ikki o'tkazuvchanlikka ega materiallar - uchun lineer dinamikani o'rganib, turli parametrlar ta'sirida to'liq tarqalishining sonli modellari orqali natijalarni tahlil qilgan. Bu ish maqoladagi sonli modellashtirish natijalarini tahlil qilishga mos kelishi ko'rishimiz mumkin.

1956-yilda M.A.Biot tomonidan ishlab chiqilgan nazariya g'ovak-elastik muhitda elastik to'liqlarning ikki fazali muhitda tarqalishini izohlab tushuntirib berdi. Bu nazariyada g'ovak muhit harakati va suyuqlikning oqimi o'zaro bog'langan differensial tenglamalar orqali ifodalangan. G'ovaklik darajasi, suyuqlikning qovushqoqlik, g'ovak-elastik muhitning elastiklik konstantalari asosiy parametrlar deb hisoblanadi [4].

Anizotrop muhitlarda elastiklik tenzori komponentlari yo'nalishga bog'liq holda o'zgaradi. Masalan, ortorombik yoki transversal izotrop muhitlar ayniqsa seysmik model-lashtirishda ko'p uchraydi. Harakat tenglamalari umumiy ko'rinishda quyidagicha yoziladi:

$$\rho \frac{\partial^2 u_i}{\partial t^2} = \rho \frac{\partial \sigma_{ij}}{\partial x_j} + f_i \quad (4)$$

bu yerda $\sigma_{ij} = C_{ijkl} \epsilon_{kl}$, $C_{ijkl} \epsilon_{kl}$ - anizotrop elastiklik tenzori, C_{ijkl} - deformatsiya tenzori.

G'ovak-elastik anizotrop muhitda quyidagicha to'liqlar mavjud bo'ladi:

Biotning I va II to'liqlari - g'ovak-elastik muhit va suyuqlik orasidagi o'zaro ta'sir natijasida hosil bo'lgan yuqori va past tezlikdagi to'liqlarni ifodalaydi.

S to'liqlar - g'ovak-elastik muhit bo'ylab kesma deformatsiyalar bilan tarqaluvchi to'liqlar.

Reley va Love to'liqlari - muhit yuzasida tarqaluvchi to'liqlar.

Har bir to'liq uchun dispersiya munosabatlarini chiqarish mumkin bo'ladi.

Analitik model tuzishda ba'zi soddalashtiruvchi taxminlar kiritishimiz mumkin bo'ladi:

- ikki o'lchamli muhit (x, z) ;
- silliq, bir jinsli qatlam;
- garmonik tekis to'liqlar: $U(x, z, t) = U(z)e^{i(kx - \omega t)}$.

Biot nazariyasiga asoslanib quyidagi bog'langan tenglamalarni olishimiz mumkin bo'ladi:

$$\begin{cases} \rho_{11} \ddot{u} + \rho_{12} \ddot{w} = \nabla \cdot \sigma \\ \rho_{12} \ddot{u} + \rho_{22} \ddot{w} + \eta(\dot{w} - \dot{u}) = -\nabla \cdot p \end{cases} \quad (5)$$

bu yerda u - g'ovak-elastik muhitning siljish vektori, ω - suyuqlikning harakati, η - qovushqoqlik parametri.

Dispersiya munosabati $D(\omega, k) = 0$ ko'rinishida olinadi. Uning yechimi orqali har xil chastotalar uchun faza tezligi va amplitudalar aniqlanadi. Bu yerda D - dispersiya funksiyasi bo'lib, u to'liq soni k va burchak chastota ω orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

Natijalar va muhokama. Ushbu tenglama aniq analitik shaklda ifodalanmasa-da, u uchun yaqinlashtirilgan analitik yechim quyidagi shaklni oladi [3]:

$$k(\omega) \approx \frac{\omega}{v_0} \left(1 + \alpha \frac{\omega^2}{\omega_0^2} \right) \quad (6)$$

bu yerda: v_0 - boshlang'ich to'liq tezligi (elastik muhit uchun), α - dispersiya parametrlaridan biri, ω - muayyan chastota o'lchovi.

Sonli modellashtirish orqali ushbu dispersiya munosabatining aniqligi tekshiriladi va quyidagi grafiklar olinadi.

To'liq tezligi ω ning o'sishi bilan kamayishi kuza-tiladi, bu anizotrop g'ovak muhitdagi energiyaning tarqalish xususiyatlari bilan mos keladi.

Modellashtirish natijalari quyidagi jihatlar bo'yicha taqqoslanishi mumkin [6]:

Parametrlar	Analitik yechim	Sonli yechim	Xatolik (%)
To'lqin tezligi V_0	1500 m/s	1485 m/s	1.0 %
To'lqin soni k	0.10 rad/m	0.102 rad/m	2.0 %
Dispersiya parametri α	0.05	0.052	4.0 %

Taqqoslashdan ko'rinib turibdiki, analitik yechim va sonli modellashtirish natijalari orasidagi farq 1-4% oralig'ida bo'lib, bu uslub asosida olingan natijaning yuqori aniqlikda olish imkoniyatini bildiradi.

Ushbu matematik modellarda olingan analitik yechimlar sonli natijalar bilan ma'lum darajada mos keladi, matematik jihatdan sodda ko'rinishga ega bo'lib, olingan natijalar geofizik tadqiqotlarda, seysmik to'lqinlarni tahlil qilishda va qurilish sohasida qo'llanishi mumkin. Lekin murakkab dispersiya effektlarini to'liq qamrab ololmagan va ba'zi yuqori chastotali to'lqin xatti-harakatlari e'tibordan chetda qoldiradi. Bu usullar keyinchalik geofizik sinovlar, seysmik monitoring va yer osti strukturalarini aniqlashda keng qo'llanilishi mumkin bo'ladi. Shuningdek, ushbu ishda qovushqoqlik kabi parametrlarning modelga ta'siri bahol

anib, ularning energiya so'nishi jarayonlaridagi roli aniqlashtirishga ma'lum ma'noda erishildi. Shu asosda, to'lqin intensivligining pasayish sur'atlari va ularning turli material qatlamlari orqali o'tishdagi xatti-harakatlari tahlil qilindi [3].

Xulosa. G'ovak-elastik anizotrop muhitda to'lqinlarning tarqalishini o'rganish bugungi geofizika, muhandislik geologiyasi va seysmik tadqiqotlar uchun nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqolada ushbu murakkab muhitda to'lqinlarning analitik modellarini yaratish, ularni tahlil qilish va sonli modellar bilan taqqoslash bo'yicha izlanishlar olib borildi. Analitik yondashuv asosida, g'ovak-elastik muhitning fizik parametrlariga (zichlik, elastiklik, viskozlik, g'ovaklik darajasi va boshqalar) bog'liq bo'lgan dispersiya munosabatlari keltirildi. Ushbu munosabatlar orqali to'lqin sonining chastotaga bog'liqligi analitik tarzda ifodalandi va formulalar orqali izohlandi. Bu esa, gibrid muhitlarda yuz beradigan dispersiya hodisalarini chuqurroq tushunish imkonini berdi. Sonli modellashtirish asosida olingan qiymatlar analitik yechimlar bilan solishtirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, g'ovak-elastik muhitdagi to'lqinlarning analitik modellarini ishlab chiqish orqali nafaqat real fizik muhitni tahlil qilish, balki u asosida sonli modellashtirish jarayonlarini to'g'ri yo'naltirish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Sheriff R.E., Geldart L.P. Exploration Seismology. "Cambridge University Press". (2nd ed.). – Cambridge. 1995.
2. Achenbach J.D. Wave Propagation in Elastic Solids. "North-Holland". – Amsterdam. 1975.
3. Carcione J.M. Wave Fields in Real Media: Wave Propagation in Anisotropic, Anelastic, and Porous Media (2nd ed.). "Elsevier". –P. 520. Amsterdam. 2007.
4. Biot M.A. Theory of propagation of elastic waves in a fluid-saturated porous solid. // "The Journal of the Acoustical Society of America", 28(2), - P. 23. – New York: 1956.
5. Tsvankin I. Seismic Signatures and Analysis of Reflection Data in Anisotropic Media. "Elsevier". – Amsterdam. 2001.
6. Pride S.R., Berryman J.G. Linear dynamics of double-porosity and dual-permeability materials. "Geophysical Journal International". 155(2), 456–469. Oxford. 2003.

REZYUME. Mazkur maqolada g'ovak-elastik anizotrop muhitda to'lqinlarning tarqalish jarayonini ifodalovchi analitik modellar ko'rib chiqilgan. Bunday muhitlarda to'lqinlarning xatti-harakati Biot nazariyasiga asoslanib tahlil qilinadi. To'lqin tenglamalari chiqariladi, dispersiya munosabatlari aniqlanadi va anizotrop muhit parametrlarining to'lqin tarqalishiga ta'siri baholanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются аналитические модели, описывающие процесс распространения волн в поро-упругой анизотропной среде. Поведение волн в таких средах анализируется на основе теории Биота. Выводятся волновые уравнения, определяются дисперсионные соотношения и оценивается влияние параметров анизотропной среды на распространение волн.

SUMMARY. This article discusses analytical models describing the wave propagation process in a porous-elastic anisotropic medium. The wave behavior in such media is analyzed based on Biot's theory. Wave equations are derived, dispersion relations are determined, and the influence of anisotropic medium parameters on wave propagation is evaluated.

КОМБИНИРОВАННЫЙ МЕТОД КЛАССИФИКАЦИИ ИЗОБРАЖЕНИЙ НА ОСНОВЕ ОБУЧАЕМЫХ ВЕСОВЫХ КОЭФФИЦИЕНТОВ

К.К.Сентназаров – доктор технических наук, профессор

А.О.Куралбаев – студент

А.Т.Султанбаева – студентка

Нукусский государственный технический университет

Б.К.Султанов – старший преподаватель

Институт военной авиации Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: кўп зонали тасвирлар, классификация, белгиларни квантлаш, иккилик векторлар, вейвлет-трансформация, оғирлик коэффициентлари, аҳамият кўрсаткичи, масофавий зондлаш интерпретацияси.

Ключевые слова: многозональные изображения, классификация, квантование признаков, бинарные векторы, вейвлет-преобразование, весовые коэффициенты, показатель значимости, интерпретация ДЗЗ.

Key words: multispectral images, classification, feature quantization, binary vectors, wavelet transform, weighting coefficients, significance indicator, remote sensing interpretation.

Введение. Предлагаемый метод классификации исследуемого объекта к классам, используя квантованные вейвлет-признаки и весовые коэффициенты,

основанные на показателях значимости. Такой подход обеспечивает не только повышение точности, но и позволяет реализовать контроль размерности признакового пространства, оптимизируя процесс распознавания объектов на космических снимках [1, 2].

Принятие решений в автоматизированных контролируемых методах классификации сводится к сравнению исследуемого образца с эталонными представителями классов объектов. Каждый объект, участвующий в процессе классификации обучающие и тестовые образцы, представляется вектором признаков $\bar{y} = (y^1, y^2, \dots, y^n)$, где n - количество используемых признаков. В настоящей работе предлагается метод, относящийся к разделу алгоритмов, основанных на вычислении оценок. Рассмотрим общую концепцию работы таких алгоритмов.

Для опорного множества $\omega = (y_1, y_2, \dots, y_k)$ выбирается функция расстояния между объектами по ω и пороговое значение ε . Если объект распознавания $\bar{x}$ сравнивается с объектом обучения $\bar{x}_i$ по ω и

$$\rho(\omega\bar{x}, \omega\bar{x}_i) < \varepsilon,$$

где ρ - функция расстояния, то $\bar{x}$ получает «голос» за тот класс, которому принадлежит $\bar{x}_i$. Решение принимается по большинству голосов для всех опорных множеств и объектов обучения. Для этого на множестве обучающих векторов определяются минимальное и максимальное значения каждого признака и принимаются за левую и правую границы диапазона принимаемых значений [3, 4]:

$$d_p = \left[\min_{i=1, l} (y_i^p); \max_{i=1, l} (y_i^p) \right], p = \overline{1, n}$$

где l - объем обучающей выборки. Полученные диапазоны d_p разбиваются на t равных сегментов.

При квантовании каждому объекту по i -му признаку соответствует набор $x^i = (x_1^i, x_2^i, \dots, x_t^i)$, где $x_j^i = 1$, если значение признака попадает в сегмент j , иначе — 0. Если значение выходит за диапазон d_p , единица присваивается граничному элементу — x_1^i или x_t^i . Такой подход дискретизирует непрерывные признаки y^i в бинарные векторы, унифицируя их масштаб и формат. Это также позволяет выполнить теоретическую оценку объема контрольной выборки [5, 6]. Таким образом, один объект обучения задается вектором:

$$\bar{x} = (x_1^1, x_2^1, \dots, x_t^1; x_1^2, x_2^2, \dots, x_t^2; \dots; x_1^n, x_2^n, \dots, x_t^n), \text{ где } \sum_{j=1}^t x_j^i = 1, i = \overline{1, n}$$

В результате этапа обучения каждый класс распознавания C_k задается набором векторов соответствующих обучающих образцов. То есть, классу C_k соответствует объединение $\bigcup_{s=1}^{l_k} \bar{x}_s$, где l_k - количество объектов обучения, принадлежащих C_k . Процедура классификации нового объекта распознавания $\bar{x}$, представленного в виде, сводится к сравнению $\bar{x}$ с векторами $\bar{x}_s$ обучающей выборки. При совпадении x^i с x_s^i ($\bar{x}_s \in C_k$) объект x получает голос за класс C_k . Суммарное количество голосов по всем признакам определяет оценку принадлежности F_k объекта $\bar{x}$ каждому классу C_k , $k = \overline{1, M}$. В результате объект относится к тому классу, для которого оценка F_k максимальна [7, 8].

Дискретный вид таблицы обучения позволяет получить оценки качества распознающего алгоритма в рамках теории минимизации эмпирического риска.

Емкостью h семейства алгоритмов $F(\bar{x}, \alpha)$ (решающих правил), где α - индекс правила, называется максимальный объем выборки, которую можно разделить на два класса всеми возможными 2^h способами с помощью алгоритмов семейства $\{F(\bar{x}, \alpha)\}$. Если h конечна, то для правила $F(\bar{x}, \alpha)$, у которого эмпирический риск на случайной выборке объема L равен $\rho_\alpha(\alpha)$, выполнено

$$P(|\rho(\alpha) - \rho_\alpha(\alpha)| < \varepsilon) > 1 - \eta$$

где $\rho_\alpha(\alpha)$ - вероятность ошибки алгоритма $F(\bar{x}, \alpha)$, на всем пространстве объектов распознавания; $\varepsilon > 0$, $1 - \eta$ - заданная надежность. При этом объем выборки L и оценка точности ε связаны соотношением $L \sim \frac{h - \ln \eta}{\varepsilon}$.

Если пространство объектов распознавания конечно, то оценка остается справедливой для величины L , для которой $L \sim \frac{\ln N - \ln \eta}{\varepsilon}$.

где N - число различных, то есть, дающих разную классификацию, решающих правил семейства $\{F(\bar{x}, \alpha)\}$. Таким образом, в данном случае аналогом емкости выступает число $\ln N$ [13, 14]. Для предложенного описания векторов обучения число различных решающих правил не превосходит величины $t \cdot n \cdot 1$. Следовательно, отклонение вероятности ошибки от частоты ошибки оценивается величиной ε пропорциональной $\frac{nl \cdot \ln t}{L}$. Другими словами, $L \sim \frac{nl \cdot \ln t}{\varepsilon}$.

Объем контрольной выборки L оценивается величиной $h = n + 1$, где n - размерность пространства признаков. Опишем предложенный метод классификации в алгоритмическом виде. Обучение метода классификации [9]:

1. Ввод данных.

Обучающие векторы признаков:

$$\begin{aligned} &\bar{x}_{11}, \bar{x}_{12}, \dots, \bar{x}_{1/l_1}; \\ &\bar{x}_{21}, \bar{x}_{22}, \dots, \bar{x}_{2/l_2}; \quad \text{где } \bar{x}_{ij} = (x_{ij}^1, x_{ij}^2, \dots, x_{ij}^n) \\ &\dots \\ &\bar{x}_{M1}, \bar{x}_{M2}, \dots, \bar{x}_{M/l_M}; \end{aligned}$$

где M - количество классов; l_i - количество обучающих образцов i -го класса; n - количество признаков.

Количество сегментов: t .

2. Формирование диапазонов значений признаков.

$$d_1 = [a_1, b_1], a_1 := \min_{ij} x_{ij}^1, b_1 := \max_{ij} x_{ij}^1$$

...

$$d_n = [a_n, b_n], a_n := \min_{ij} x_{ij}^n, b_n := \max_{ij} x_{ij}^n$$

3. Сегментирование диапазонов значений признаков.

$$\begin{aligned} d_1 &= [d_{10}, d_{12}, \dots, d_{1t}], d_{10} := a_1, d_{12} := a_1 + h_1, \dots, d_{1t} \\ &= b_1, \quad h_1 = \frac{b_1 - a_1}{t} \end{aligned}$$

...

$$\begin{aligned} d_n &= [d_{n1}, d_{n2}, \dots, d_{nt}], d_{n0} := a_n, d_{n2} := a_n + \\ h_n, \dots, d_{nt} &= b_n, \quad h_n = \frac{b_n - a_n}{t} \end{aligned}$$

4. Построение вспомогательных бинарных массивов распределения значений признаков по сегментам U^i ($i = \overline{1, n}$) размером $M \times t$.

Для $i = \overline{1, n}$:

Для $j = \overline{1, M}$:

$$U_{js}^i = \begin{cases} 1, & \text{если значение хотя бы одного образца} \\ & j \text{ го класса попадает в сегмент } s \\ 0, & \text{иначе} \end{cases}$$

5. Построение массивов достоверностей $\mu^i (i = \overline{1, n})$ размером $M \times t$ Для $i=1, \dots, n$:

$$\mu_{js}^i = \frac{\frac{m_{js}^i}{l_j}}{\sum_{j=1}^M \frac{m_{js}^i}{l_j}}, j = \overline{1, M}; s = \overline{1, t},$$

Таким образом, результатом обучения классификатора являются массивы $U^i (i = \overline{1, n})$, описывающие распределение значений признаков по сегментам, а также массивы достоверностей.

Этап принятия решения:

1. Ввод данных.

Вектор признаков тестового образца:

$$\bar{y} = (y_1, y_2, \dots, y_n).$$

2. Формирование бинарных векторов распределения значений признаков по сегментам

$$\bar{v} = (v_{ij})_{j=1, t}^{i=1, n} := (0, 0, \dots, 0)$$

Для $i=1, \dots, n$:

если $y_i \in [d_{ij}, d_{i,j+1}] (j = \overline{0, t-1})$, то $v_{ij} := 1$.

3. Расчёт оценок принадлежности тестового образца к исследуемым классам объектов.

Для $j=1, \dots, M$:

$$\Phi_j = \sum_{i=1}^n \sum_{s=1}^t v_{is} \cdot \mu_{js}^i$$

4. Принятие решения о принадлежности тестового образца к классу объектов.

Образец относится к классу с номером p , где $\Phi_p = \max_{j=1, M} \Phi_j$

Наиболее известным методом уменьшения признакового пространства является метод главных компонент. Суть метода главных компонент (Principal Component Analysis (PCA)) состоит в следующем. Набор эталонов представляется матрицей X размером $n \times m$, где n - количество эталонов, m - количество признаков, которыми они описываются. Используются новые формальные переменные $s_a (a=1, \dots, A)$, которые являются линейными комбинациями исходных переменных $x_i (i=1, \dots, m)$, то есть, определяются формулами типа [10]:

$$s_a = p_{a1}x_1 + \dots + p_{am}x_m$$

С помощью новых переменных матрица X представляется произведением двух других матриц S и P . То есть,

$$X = SP^1 + E = \sum_{a=1}^A s_a p_a^t + E,$$

где $S (n \times A)$ называют матрицей счётов, $P (A \times m)$ матрицей нагрузок, E - матрицей остатков ($n \times m$). В результате получаем, что вместо переменных x_i исходная матрица X представима переменными t_a , которые и называют главными компонентами.

В настоящей работе для отбора признаков используется формула, представленная в работе и предназначенная для классификации объектов в базах данных.

$$F = 1 - \left(\sum_{i=1}^M \frac{\sum_{j=1}^t (u_{ij} \cdot \sum_{k=1, k \neq j}^M u_{kj})}{\sum_{j=1}^t u_{ij}} \right) / (M \cdot (M - 1)),$$

где M - количество классов, t - количество сегментов, на которое разбиты диапазоны значений признаков. Показатель значимости признаков является характери-

стикой, которая оценивает то, насколько хорошо признак разделяет классы. Эта характеристика может принимать значения от 0 до 1, где 0 означает, что признак не обладает разделяющей способностью, а 1 - признак обладает максимальной разделяющей способностью с точки зрения предложенной оценки значимости. Показатель значимости равный единице означает, что значения рассматриваемого признака для разных классов попадают в разные сегменты.

Допустим, исследуется 3 класса объектов, а разбиение проводилось на 6 сегментов, и для некоторого признака был получен следующий массив u :

$$u = \begin{pmatrix} 110000 \\ 001100 \\ 000011 \end{pmatrix}$$

Рисунок 1 - Блок-схема предложенного метода интерпретации космических снимков

То есть, значения рассматриваемого признака эталонов класса 1 попадают в сегменты 1,2, эталоны класса 2-в сегменты 3,4, а эталоны класса 3-в сегменты 5,6. Рассчитаем показатель значимости:

$$F = 1 - \left(\frac{1 \cdot 0 + 1 \cdot 0 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1}{2} + \frac{0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1}{2} + \frac{0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1 + 1 \cdot 0 + 1 \cdot 0}{2} \right) / (2 \cdot 3) = 1 - \frac{0}{6} = 1$$

Таким образом, признак, представимый для рассматриваемого набора классов массивом u , обладает максимальной значимостью.

Рассмотрим противоположный случай, когда значения признака по всем классам максимально разбросаны. Тогда массив u примет вид:

$$u = \begin{pmatrix} 111111 \\ 111111 \\ 111111 \end{pmatrix}$$

Рассчитаем показатель значимости:

$$F = 1 - \left(\frac{1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2}{2} + \frac{1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2}{2} + \frac{1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2}{2} \right) / (2 \cdot 3) = 1 - \frac{6}{6} = 0$$

Таким образом, описанный показатель значимости признаков позволяет оценивать разделимость классов по каждой характеристике в выбранной системе признаков. Важным параметром является количество сегментов разбиения диапазонов значений.

Заклучение. Разработанный метод классификации многозональных изображений, основанный на бинарных векторах признаков, представляет собой эффективный инструмент для распознавания объектов, особенно при высокоразмерных признаковых пространствах. Ключевыми особенностями метода являются квантование признаков по сегментам, что позволяет учитывать особенности локальной структуры изображения, улучшая точность классификации на

уровне малых участков. Представление объектов в виде бинарных векторов упрощает вычисления и позволяет эффективно работать с большими объемами данных, при этом не теряя важной информации о структуре объектов. Применение показателя значимости признаков для их отбора и взвешивания при принятии решений позволяет повысить точность модели, исключая менее информативные признаки и фокусируясь на наиболее значимых для конкретной задачи.

Литература

1. Лопатин Е.В. Методы дистанционного зондирования для оценки растительности. -Москва: «Наука», 2019.
2. Usmanov R.N., Seitnazarov K.K. The problem of information model development for the relationship between hydrogeological object and its fuzzy-deterministic model. //The Advanced Science Journal. USA. 2014. Т. 7. – С. 67-73.
3. Усманов Р. Н., Сеитназаров К. К. Об организации параллельных вычислений в процессе решения геофиль-трационных задач. //Вестник ТУИТ. 2014. Т. 1. -С. 101-106.
4. Сеитназаров К.К. и др. Обзор методов получения космических изображений с высоким разрешением. // «Наука и общество». – С. 28.
5. Тюменцев А.И. и др. Выявление геоморфологических особенностей рельефа по данным дзз как поискового признака месторождений.//Известия Тульского государственного университета. Науки о земле. 2024. №.3. -С. 96-103.
6. Сеитназаров К.К., Турдышов Д.Х., Туремуратова Б.К. Обзор методов получения космических изображений с высоким разрешением. // «Наука и общество»
7. Kuenzer C., Dech S. "Remote Sensing Time Series – Revealing Land Surface Dynamics". Springer, 2016.
8. Seitnazarov K. et al. Hydrogeological-Mathematical Model of Formation and Management of Resources and Quality of Fresh Underground Water of the Karakalpak Artesian Basin //2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). IEEE, 2021. -P. 01-05.
9. Ткаченко В.Н. Основы дистанционного зондирования Земли. -Санкт-Петербург: Политехника, 2020.
10. Seitnazarov K.K., Aytanov A.K., Dosymbetov A.M. Strategy for Organization of Computational Experiments of the Functioning of Underground Water Inlets Using a Fuzzy Multiple Approach //2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). IEEE, 2020. -P. 1-6.

РЕЗЮМЕ. Мақолада вейвлет-белангилар ва уларни квантлашдан фойдаланган ҳолда классификация алгоритмларига асосланган кўп зонали тасвирларни интерпретация қилиш усули таклиф этилади. Белгилар киймат оралигини сегментларга ажратиш орқали иккилик векторларга айлантирилади, сўнгра синфга тегишлилик баҳоладини ҳисоблаш усули орқали қарор қабул қилинади. Ушбу ёндашувнинг ўзига хос жиҳати - белги аҳамия-тини ифодаловчи кўрсаткични киритишдан иборат бўлиб, у белгиларнинг ажратувчанлик қобилиятини ҳисобга олади ва уларни танлаш мезони, шунингдек оғирлик коэффициенти сифатида ишлатилади.

РЕЗЮМЕ. В статье предложен метод интерпретации многозональных изображений, основанный на алгорит-мах классификации с использованием вейвлет-признаков и их квантования. Признаки преобразуются в бинарные векторы с помощью сегментирования диапазонов значений, после чего принимается решение по методу вычисле-ния оценок принадлежности к классам. Особенностью подхода является введение показателя значимости призна-ков, который учитывает разделяющую способность характеристик и используется как критерий их отбора, а также в качестве весового коэффициента.

SUMMARY. This article proposes a method for interpreting multispectral images based on classification algorithms using wavelet features and their quantization. The features are transformed into binary vectors through value range segmen- tation, followed by decision-making using class membership estimation. A distinctive aspect of the approach is the intro- duction of a feature significance indicator that considers the discriminative power of the characteristics and is used both as a selection criterion and as a weighting factor.

PARAMETRGE BAYLANÍSLÍ ÚSHINSHI DÁREJELI TEÑLEMELERDI SHESHİWDE GEOMETRIYALÍQ USÍL

K.X.Seydullaev – *úlkén oqıtıwshı*

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

A.K.Seidullaev – *fızika-matematika ilimleri boyınsha fılosofiya doktori, docent*

Ózbekistan Respublikası Ilimler akademiyası V.I.Romanovskiy atındağı Matematika instituti

J.T.Amangeldieva – *student*

A.O.Jumamuratova – *student*

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: Kardano formulasi, uchinchı darajalı ko‘phad, ekstremum nuqtalari, funksiya grafiklari.

Ключевые слова: формула Кардано, многочлен третьей степени, точки экстремума, графики функций.

Key words: Cardano's formula, third-degree polynomial, extremum points, function graphs.

Kirisiw. Jámiyet rawajlanıwı menen ilim hám texnikanıń túrli tarawlarında matematikalıq modellestiriw hám máselelerdi sheshiw zárurlıgı artıp barmaqta. Bul processte polinomlar hám olarğa baylanıslı teñlemelerdi sheshiw áhmiyetli orın iyeleydi. Mektep matematika

kursınan belgili bolğanınday, ekinshi dárejeli kópáğ- zalılarga sáykes keletuǵın kvadrat teñlemelerdi sheshiwdiń anıq hám isenimli usılları bar [1, 4]. Bul usıllar kóp- aǵzalınıń korenlerin (sheshimlerin) tabıwǵa imkaniyat beredi.

Biraq, kópáǵzalınıń dárejesi artqan sayın, onıń korenlerin tabıw máselesi quramalasıp baradı. Ásirese, úshinshi dárejeli teńlemelerdi sheshiw tariyxıy jaqtan da úlken qızıǵıwshılıq tuwdırǵan hám bul tarawda Djerolamo Kardano sıyaqlı matematiklerdiń miynetleri ayrıqsha orın tutadı [2]. Kardano formulaları úshinshi dárejeli teńlemelerdiń analitikalıq sheshimlerin bergeni menen, olardıń ámeliyatta qollanıwı geyde qolaysızlıqlar tuwdırıwı múmkin, ásirese teńleme koefficientleri parametrlerge baylanıslı bolǵan jaǵdaylarda.

Bul maqalanıń tiykarǵı maqseti – koefficientleri haqıyqıy sanlardan ibarat bolǵan hám parametrgе baylanıslı úshinshi dárejeli teńlemelerdi sheshiwdiń geometriyalıq usılın úyreniw hám kórsetip beriw bolıp tabıladı. Parametrdiń kirgiziliwı máseleńiń tábiyatın ózǵertedi, sebebi teńlemenin sheshimleri (korenleri) usı parametrdiń mánislerine qarap ózgerip turadı. Bul jaǵdayda sheshimlerdeń sanın hám olardıń jaylasıwın analizlew ayrıqsha áhmiyetke iye boladı [5].

Geometriyalıq usıl teńlemenin funkciyaların grafikleri arqalı analizlewge tiykarlanadı [3]. Bul usıl teńlemenin sheshimlerin funkciyaların kesilisiw noqatları sıpatında qarawǵa, funkciyanıń ekstremum noqatları hám monotonlıq aralıqları sıyaqlı qásiyetlerinen paydalanıp, parametrdiń hár túrli mánislerinde sheshimler sanın hám tábiyatın anıqlawǵa múmkinshilik beredi [6]. Bunday kózqaras máseleńiń vizual túsiniwın ańsatlastradı hám geypara jaǵdaylarda analitikalıq sheshimlerge qaraǵanda nátiyjeli bolıwı múmkin. Bul izertlewde usınday geometriyalıq jantasıwdıń qollanıwı hám onıń abzallıqları talqılanadı.

Tiykarǵı bólim. Ekinshi dárejeli kópáǵzalılar korenin tabıw máselesi, mektep matematika kursınan belgili kvadrat teńlemelerdi sheshiw arqalı isenimli iske asıra alamız. Biraq ta, úshinshi dárejeli kópáǵzalılar korenin tabıwda, bunday anıq hám tiykarlanǵan bir usıldı kórsetiw qıyın. Eger de kópáǵzalı tómendegishe berilgeninde,

$$ax^3 + bx^2 + cx + d = 0 \quad (1)$$

bul teńlemenin bir sheshimin boljaw arqalı tapıp, qalǵanların (1) – teńlemenin shep tárepin kóbeytiwshilerge jiklew arqalı tabamız. Eger de bir sheshimin boljay almasaq, bul teńlemenin sheshiw quramalı máseleler qatarına kirip ketedi. Algebrada belgili Kardano formulasınan paydalanıp, (1) – teńlemenin haqıyqıy sheshimlerin tabıw, kópáǵzalı koefficientleriniń beriliwine baylanıslı. Hátte, sheshimleri anıq hám isenimli kórinip turǵan jaǵdayda da, bul sheshimler bir birine teń ekenligin ańlap alıw júdá qıyın. Mısalı, tómende berilgen teńlemenin shep tárepi kóbeytiwshilerge ańsat jikleniwın kóremiz, hám sheshimlerin tabamız:

$$x^3 - 6x^2 - 25x + 150 = 0 \Rightarrow (x - 6)(x^2 - 25) = 0 \Rightarrow x_1 = 6, x_{2,3} = \pm 5.$$

Solay bolsa da, berilgen teńleme ushın Kardano formulasına qatań ámel qılǵan jaǵdayda sheshsek:

$$x^3 - 6x^2 - 25x + 150 = 0 \Rightarrow x = y + 2 \Rightarrow$$

$$(y + 2)^3 - 6(y + 2)^2 - 25(y + 2) + 150 = 0 \Rightarrow$$

$$y^3 - 37y + 84 = 0 \Rightarrow \text{Kardan formulasınan paydalansaq}$$

$$y^3 + py + q = 0 \Rightarrow p = -37, q = 84 \Rightarrow$$

$$y = \sqrt[3]{-\frac{q}{2} + \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}} + \sqrt[3]{-\frac{q}{2} - \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}} \Rightarrow$$

$$y = \sqrt[3]{-42 + \frac{55\sqrt{3}}{27}i} + \sqrt[3]{-42 - \frac{55\sqrt{3}}{27}i} \Rightarrow$$

$$x = 2 + \sqrt[3]{-42 + \frac{55\sqrt{3}}{27}i} + \sqrt[3]{-42 - \frac{55\sqrt{3}}{27}i}.$$

Aqırǵı ańlatpa joqarıdaǵı sheshimlerge teń ekenligin dálillew biraz quramalı.

Úshinshi dárejeli teńlemenin haqıyqıy, bazı jaǵdaylarda pütün sheshimlerin tabıw máselesi, matematikanı tereńlestirip oqılatuǵın oqıw orınlarında, bazı joqarı oqıw orına kiriw imtihanlarında tez-tezden ushırasıp turadı.

Eger másele shártinde úshinshi dárejeli kópáǵzalı korenler sanın tabıw sorılǵan bolsa, bul másele grafikalıq usıl menen tez sheshiwge boladı. Berilgen úshinshi dárejeli (1) - teńlemenin

$$ax^3 + bx^2 + cx + d = 0$$

eki teńlemeden ibarat tómendegi sistema túrinde jazıp alamız:

$$\begin{cases} y = ax^3 + bx^2 + cx, \\ y = -d. \end{cases}$$

Endi $y = ax^3 + bx^2 + cx$ funkciyasınıń grafigin sızıp, ol $y = d$ tuwrısı grafigin neshe jerde kesiwın anıqlaw kerek. Bul júdá quramalı másele emes, birinshi funkciyanıń tuwındısı kvadrat úsh aǵzalı boladı, ekstremum noqatları ańsat tabıladı.

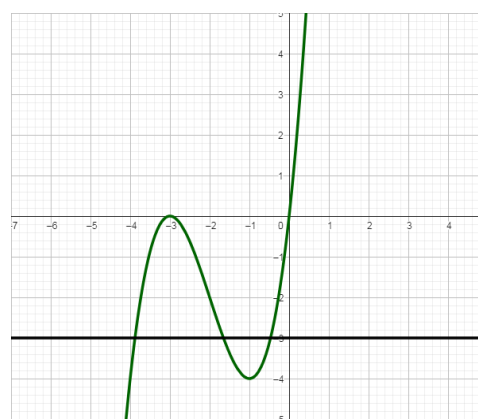
Mısал-1: $f(x) = x^3 + 6x^2 + 9x + 3$ kópáǵzalı neshe korengе iye.

Sheshimi: Másele shárti, $x^3 + 6x^2 + 9x + 3 = 0$ teńlemesi neshe sheshimge iye degen menen teń kúshli. Teńlemeler sistemasın jazamız:

$$\begin{cases} y = x^3 + 6x^2 + 9x, \\ y = -3. \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y' = 3x^2 + 12x + 9, \\ 3x^2 + 12x + 9 = 0. \end{cases} \Rightarrow 3(x+1)(x+3) = 0, \Rightarrow$$

$$x_{\max} = -3, x_{\min} = -1 \Rightarrow y_{\max} = 0, y_{\min} = -4.$$

Demek, sistemadaǵı funkciyalar grafiklerin sızıp kórsetsek, tómendegishe boladı. Kórip turǵanıımızday bul funkciyalar grafikleri úsh noqatta kesilisedi, onda berilgen kópáǵzalı úsh korengе iye (1-súwret).

1-súwret

Bul usıl menen parametrgе baylanıslı máselelerdi sheshiwdi kórip shıǵayıq.

Mısал-2: $y = x^2 - 6x + 9$ hám $y = \frac{k}{x}$ funkciyaların

grafikleri eki ulıwma noqatqa iye bolatuǵın, k parametriniń eń úlken mánisin tabıń.

Sheshimi: Máseleniń beriliwi $x^2 - 6x + 9 = \frac{k}{x}$ teńlemesi

sheshimler sanın tabıwǵa berilgen másele menen bir, yaǵnıy $x^3 - 6x^2 + 9x = k$ úshinshi dárejeli teńlemenin nolge teń emes sheshimler sanın anıqlaw kerek. Eki funkciyadan ibarat sistemani jazıp alamız:

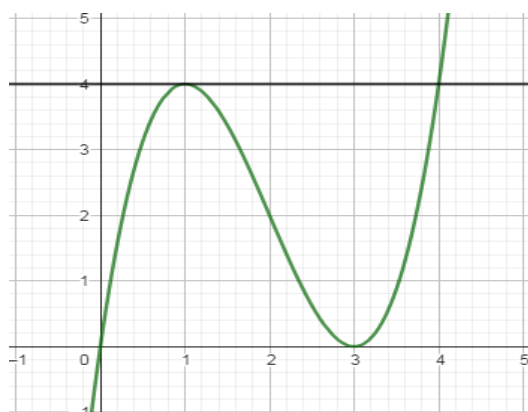
$$\begin{cases} y = x^3 - 6x^2 + 9x, \\ y = k. \end{cases}$$

Grafiklerin jasaymız, bunıń ushın ekstremum noqatların anıqlaymız:

$$\begin{cases} y = x^3 - 6x^2 + 9x, \\ y = k. \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y' = 3x^2 - 12x + 9, \\ 3x^2 - 12x + 9 = 0 \end{cases} \Rightarrow 3(x-1)(x-3) = 0 \Rightarrow$$

$$x_1 = 1, x_2 = 3 \Rightarrow (-\infty; 1), y' > 0; (1; 3), y' < 0; (3; +\infty), y' > 0 \Rightarrow$$

$$x_{\max} = 1, x_{\min} = 3 \Rightarrow y_{\max} = 4, y_{\min} = 0.$$

2-súwret

Horizantal tuwrı menen eki jerde kesilisiwi ushın $k=4$ hám $k=0$ bolıwı kerek (2-súwret). Biz olardan úlkenin tańlaymız, demek $k=4$.

Mısal-3: k – parametriniń qanday eń kishi pútın mánisinde

$$y = \frac{x^3 + 7x^2 + 19x + k}{x}$$

funkciyası tek bir ekstremumǵa iye.

Sheshimi: Máseleniń beriliwi berilgen funksiya tuwındısınan ibarat kópaǵzalǵı jalǵız korengiye bolǵan jaǵdayındaǵı k – parametriniń eń kishi pútın mánisin anıqlaw menen teń kúshli. Berilgen funkciyanı tómendegishe jazıp alamız:

$$y = \frac{x^3 + 7x^2 + 19x + k}{x} = x^2 + 7x + 19 + \frac{k}{x}$$

Tuwndısın tawıp, korenlerin anıqlawdı baslaymız:

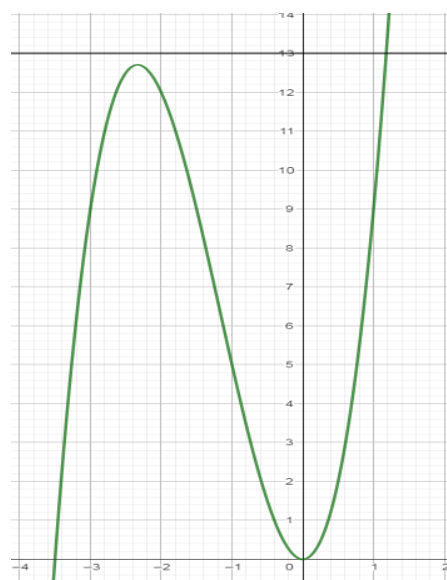
$$y = x^2 + 7x + 19 + \frac{k}{x} \Rightarrow y' =$$

$$= 2x + 7 - \frac{k}{x^2} \Rightarrow 2x + 7 = \frac{k}{x^2} \Rightarrow 2x^3 + 7x^2 = k \Rightarrow$$

$$\begin{cases} y = 2x^3 + 7x^2, \\ y = k. \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y' = 6x^2 + 14x, \\ 2x(3x + 7) = 0 \end{cases} \Rightarrow$$

$$x_{\min} = 0, x_{\max} = -\frac{7}{3} \Rightarrow y_{\min} = 0, y_{\max} = 12\frac{19}{27}.$$

Onda bul funksiyalar grafiklerin bir koordinatalıq sistemada sızaq, tómendegishe boladı, hám grafikleri bir noqatta kesilisetuǵın k – nıń eń kishi pútın mánisi $k=13$. Demek juwap $k=13$ (3-súwret).

3-súwret

Mısal-4: k – parametriniń qanday eń úlken teris pútın mánisinde, koordinata basın

$$y = x^3 - 12,3x^2 + 51x + k$$

funkciya grafigine tek bir urınba júrgiziwge boladı.

Sheshimi: Berilgen funksiya grafigine $M_0(x_0; y_0)$

noqatında júrgizilgen urınba teńlemesin jazamız:

$$y = x_0^3 - 12,3x_0^2 + 51x_0 + k + (3x_0^2 - 24,6x_0 + 51)(x - x_0)$$

Bul urınba koordinata basın otıwı, hám ol tek jalǵız bolıwı kerek, yaǵnıy tómendegi kópaǵzalǵı bir korengiye bolıwı shárt:

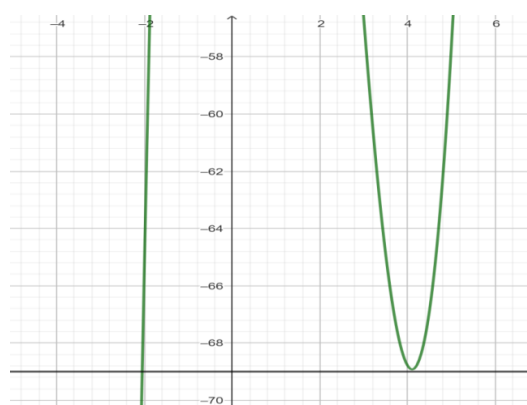
$$x_0^3 - 12,3x_0^2 + 51x_0 + k + (3x_0^2 - 24,6x_0 + 51)(0 - x_0) = 0,$$

$$2x_0^3 - 12,3x_0^2 - k = 0 \Rightarrow \begin{cases} y = 2x_0^3 - 12,3x_0^2, \\ y = k. \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y' = 6x_0^2 - 24,6x_0, \\ 6x_0(x_0 - 4,1) = 0 \end{cases}$$

$$x_{0_1} = 0, x_{0_2} = 4,1 \Rightarrow y_{0_1} = 0, y_{0_2} = -68,921$$

Sistemadaǵı birinshi funkciyanıń grafigin sıza alamız.

$x_{\max} = 0, x_{\min} = 4,1 \Rightarrow y_{\max} = 0, y_{\min} = -68,921$ bul grafik (4-súwret), $y = k$ tuwrı menen bir noqatta, eń úlken teris pútın san $k = -69$ da kesilisedi (4-súwret). Demek juwap $k = -69$.

4-súwret

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, usı jumısta haqıyqıy koefficientli hám parametрге baylanıslı úshinshi dárejeli teńlemelerdi sheshiwdiń geometriyalıq usulı qarap shıǵıldı hám izertlendi. Bul usıl teńlemenı funkciyalardıń grafiklerin sızıw hám olardıń óz ara jaylasıwın, kesilisiw noqatların analizlewge tiykarlanadı.

Geometriyalıq jantasıw parametrdıń mánislerine baylanıslı teńleme sheshimleriniń sanın hám tábiyatın anıqlawǵa imkaniyat beredi. Funkciyalardıń ekstremumları hám monotonlıq aralıqları sıyaqlı qásiyetlerinen paydalanıw bul analizdıń tiykarǵı elementleri bolıp tabıladi. Keltirilgen misalda kórsetilgenindey, bul usıl parametrdıń qanday mánislerinde teńlemenıń qansha sheshimge iye bolatuǵının vizual túrde anıqlawǵa járdem beredi.

Analitikalıq usıllar (misalı, Kardano formulaları) menen salıstırǵanda, geometriyalıq usıl geypara jaǵdaylarda, ásirese sheshimlerdiń sanın izertlew talap etilgende, intuitiv túsiniكلي hám qolaylı bolıwı múmkin. Solay etip, bul maqala úshinshi dárejeli parametrlı teńlemelerdi sheshiwdiń alternativ hám vizual jantasıwı usınılǵan hám onıń qollanıwı múmkinshilikleri kórsetip berilgen.

Ádebiyatlar

1. Сканами М.И. и др. Сборник задач для поступающих в ВУЗы. – Москва: «Высшая школа». 2016.
2. Максимова О.Д. История математики: учебное пособие для вузов. – Москва: «Юрайт», 2018. –С. 319.
3. Пискунов Н.С. Дифференциал ва интеграл ҳисоб. Дарслик. Ўзбекча таржима. нашриёти. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1974. 616-б.
4. Курош А.Г. Курс высшей алгебры. – Санкт-Петербург: «Лань», 2013. – С. 432.
5. Барсук А., Палади Ф. Параметрическое представление, бифуркационный и асимптотический анализ решений кубического уравнения с вещественными коэффициентами. // Integrare prin cercetare și inovare. 2023. – С. 758-766.

REZYUME. Ushbu maqolada koeffitsientlari haqiqiy sonlardan iborat bo'lgan uchinchi darajali ko'phadning parametrga bog'liq tenglamalarini yechishning geometrik usuli tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуется геометрический метод решения параметрических уравнений многочлена третьей степени с действительными коэффициентами.

SUMMARY. In this article, we investigate a geometric method for solving the parameter-dependent equations of a third-degree polynomial with real coefficients.

Biologiya. Zoologiya. Ximiya. Ekologiya

CATALPA L. TURKUMI TURLARINI INTRODUKSION BAHOLASH NATIJALARI

G.D.Dosjanova – *assistent o'qituvchi*

H.E.Tursunboev – *biologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Berdaq nomidagi Qoraqalpog davlat universiteti

U.A.Ochilov – *biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: Catalpa, introduksiya, istiqbollilik darajasi, novdalansh, vegetativ, generative, novda.

Ключевые слова: Кательпа, интродукция, степень перспективности, ветвящаяся, вегетативная, генеративная, ветвящаяся.

Key words: Catalpa, introduction, level of foresight, branching, vegetative, generative, stem.

Kirish. Qoraqalpog'iston Respublikasi iqlimi keskin kontinentalligi va tuprog'ining sho'rlanish darajasi bo'yicha boshqa mintaqalardan ajralib turadi. Sho'rlanish o'simliklar rivojlanishiga har xil ta'sir qiladi.

Sho'rlangan sharoitda o'simliklar o'sish rivojlanishida fiziologik o'zgarishlar bilan bir qatorda morfologik belgilarning ham o'zgarishini kuzatishimiz mumkin.

Orol dengizining qurib ketishi natijasida atmosferaga har yili millionlab tonna turli chang to'zonlar ko'tarilmoqda. Bunday holatning kelib chiqishi Orolbo'yi hududida tabiiy muhitning buzilishi, ekologik to'ntarish sifatida baholanmoqda.

Muhitning bunday ekologik holatini yaxshilashimiz uchun aholi yashaydigan punktlarda sho'rlanishga, qurg'oqchilikka chidamli daraxt o'simliklarni ko'paytirishimizga to'g'ri kelmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Ko'kalamzorlashtirishda qo'llaniladigan manzarali daraxt va buta turlarini kengaytirish, o'lkamiz sharoitlariga moslasha oladigan nav va shakllarini izlab topish, ilmiy darajada asoslangan texnologiya bo'yicha parvarishlashni tatbiq etish - bugungi kunning dolzarb masalalaridan sanaladi. Hozirgi vaqtda ko'kalamzorlashtirishda yangi daraxt va buta turlarini, introduksiya qilish hisobiga o'simlik turlarini doimiy

ravishda boyitib borish zarurati mavjud. Shu bilan birga, yangi sharoitlarda tez moslashish xususiyatlari hisobga olinadi va shuning uchun iqlim sharoiti o'xshash mintaqalardan manzarali o'simlik turlarini introduksiya qilishga alohida e'tibor qilinadi. Katalpa turkumining turlari eng manzarali o'simliklardan hisoblanadi [2, 3].

Katalpa manzarali o'simlik sifatida shaharlar, aholi yashash maskanlari, sanoat ob'ektlari, sanatoriylar, dam olish uylari va o'quv yurtlarini ko'kalamzorlashtirishda keng qo'llaniladi. Farg'ona, Samarqand, Toshkent va O'zbekistonning boshqa shaharlaridagi ko'plab ko'cha va park maydonchalarida u boshqa turkum vakillari bilan birgalikda qo'llaniladi. issiqlikka va changga eng chidamli o'simlik sifatida ishlatiladi. Katalpa bog'lar va o'rmonzorlarni barpo qilishda ishlatiladi. Katalpa yog'ochlari yengil, yumshoq, ustunlar va suv osti inshootlari uchun material sifatida yuqori baholanadi. Shunday qilib, katalpa nafaqat o'rmon va manzarali o'simlik, balki bo'yoq va lak sanoati uchun yuqori sifatli moy beradigan qimmatbaho texnik xomashyo hisoblanadi [1,4]. Introduksiyaning muvaffaqiyati undagi belgilar yig'indisi bilan baholanib, ulardan eng muhimi daraxtlarning ontogenetik va mavsumiy hayot sikllari

o'tashining to'liqligi bilan izohlanadi hamda unda o'simlik gabitusining saqlanib qolishi xos bo'ladi [1, 5].

Introduksiyaning muvaffaqiyatli ekanligini baholashda generativ rivojlanishi, vegetativ ko'payishi, gabitusning saqlanishi, novdalanish qobiliyati, tashqi muhit omillariga chidamliligi, kasallik va zararkunandalar bilan zararlanishi, yilning noqulay davrlaridagi o'simliklarning yashovchanligi hisobga olinadi [3, 5].

Dendrologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'simliklar doimiy ravishda muhit omillarining ta'sirida bo'ladi va ular o'simlikka birgalikda ta'sir ko'rsatadi, bu esa manzarali daraxt turlarining o'z arealini va turlar orasidagi raqobatga chidamliligini oshiradi. Introduksiya qilingan manzarali daraxtlarning qiymatini yog'ochining sifati, manzaralilik darajasi, sanitariya-gigiyenik, biologik xususiyatlari bilan birga issiq va sovuqqa bardoshlilikini ham belgilaydi. Shu sababli turli tabiiy iqlim sharoitlarida manzarali o'simliklarning ekologik omillarga munosabati keng tadqiq qilingan. Ilmiy manbalarda keltirilishicha, o'simliklarning sovuqqa bardoshi turning genetik belgilari bilan mustahkamlangan xususiyatlardan biri hisoblanadi. O'simlikning sovuqqa yoki issiqqa bardoshi odatda ekstremal sharoitda aniqroq namoyon bo'ladi. Qator tadqiqotlar o'simliklarning sovuq yoki issiqqa bardoshi uning yoshiga ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Sovuqqa chidamlilik o'simliklarning geografik kelib chiqishi bilan bog'liq. Shuningdek, tabiiy areali keng bo'lgan o'simliklar ham ekologik omillarga tez moslashuvchan va chidamli bo'ladi. Qoraqalpog'iston sharoitida tez-tez takrorlanib turadigan qishki issiq harorat va bahordagi kechki sovuq o'simliklarni moslashtirishda jiddiy to'siq bo'ladi [2, 4].

O'simliklarni introduksion baholash ularning turli ekologik sharoitda o'sishi, rivojlanishi, novdalanish qobiliyati, novdaning balandlikka o'sish qobiliyati, generativ rivojlanishi, chidamlilik ko'rsatkichlarining taqqoslanishi kabi mezonlar asosida amalga oshiriladi [5].

Tadqiqot maqsadi. Qoraqalpog'iston sharoitida *Catalpa* L.turkumi turlarining introduksion baholash natijalarini tahlil qilish.

Tadqiqot uslubi. Tadqiqotlarni amalga oshirish davomida turlarni introduksion baholash P.P.Lapin va S.V.Sidneva (1973), N.I.Shtonda (2016) lar tomonidan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshirildi. Mazkur metodga ko'ra, daraxt va butalarning muvaffaqiyatligini introduksion baholashda 9 ta ko'rsatkichlar asosida, 2 dan 7 gacha bo'lgan mezonlar asos qilib olingan. Turlarning sovuqqa chidamlilik darajasi 7 ta mezon bilan aniqlangan bo'lsa, novdaning o'sish qobiliyati 2 ta mezon asosida aniqlanadi. Qolgan ko'rsatkichlar 3-5 ta mezon asosida keltirilgan [5]. E.E.Temirov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, mazkur metodikaga qo'shimcha ravishda ularning kasallik va zararkunandalar bo'yicha yana 1 band qo'shilgan. Tadqiqotlarimizda mazkur banddan foydalandik [3,5].

Tadqiqotlarimiz ushbu metodikaga asosan 100 ballik shkala asosida 6 ta guruhga ajratilgan: I-to'liq istiqbolli (91-100), II-istiqbolli (76-90), III-kamroq istiqbolli (61-75), IV-kam istiqbolli (41-60), V-istiqbolli emas (21-40), VI-umuman yaroqsiz (5-20) [5].

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Tadqiqotlar doirasida *Catalpa* L. turkum turlari istiqbollilik darajasini aniqlash uchun quyidagi introduksion baholash metodikasi bo'yicha ballar qo'yildi (1-jadval).

1-jadval. Tadqiqot obyektlarining introduksion baholash natijalari, ballari

Ko'rsatkichlar	Ballar	<i>C.bignonioides</i>	<i>C.speciosa</i>	<i>C.ovata</i>
Novdalarining yog'ochlanish, uzunligi				
100%	20	20	20	20
75%	15			
50%	10			
25%	5			
Yog'ochlanmaydi	1			
Sovuqqa chidamliligi, ball				
O'simlik muzlamaydi	10	10	10	10
Bir yillik novdalar yarmidan kamrog'i muzlaydi	8			
Bir yillik novdalar 50-100% muzlaydi	6			
Bir yillik novdalar bilan eski novdalar ham muzlaydi	4			
Yer ustki qismi qor qoplaguncha muzlaydi	2			
Yer ustki qismi to'lig'icha muzlaydi	1			
O'simlik to'lig'icha muzlaydi	1			
Issiqqa chidamliligi.				
Chidamli	10	10	10	10
O'rta	7			
Chidamsiz	5			
Kasallik va zararkunandalarga chidamliligi.				
Chidamli	5			
O'rta	3	3	3	3
Chidamsiz	0			
O'simlik shaklining saqlanishi (gabitus)				
Saqlanadi	10	10	10	10
Saqlanmaydi	5			
Tiklanadi	1			
Novdalanish qobiliyati				
Yuqori	5	5	5	5
O'rta	3			
Past	1			
Novdaning balandlikka o'sish qobiliyati				
Har yili o'sadi	5	5	5	5
Har yili o'smaydi	2			
Generativ rivojlanish qobiliyati				
Urug'i pishib yetiladi	25	25	25	25
O'simlik gullaydi, lekin mevasi va urug'i pishib yetilmaydi	20			
O'simlik gullaydi, lekin mevasi shakllanmaydi	15			
O'simlik gullamaydi	1			
O'zidan ko'payishi				
O'zidan ko'payadi	10			

Sun'iy ekiladi	7	7	7	7
Tabiiy vegetativ ko'payadi	5			
Sun'iy vegetativ ko'payadi	3			
Urug'i yoki o'simlik boshqa mint-aqalardan keltiriladi	1			
Umumiy ballar		95	95	95

Tadqiqot obyekti bo'lgan turlar introduksiya muvaffaqiyatini baholash shkalasiga asosan, *Catalpa* L. turkumi turlari 90-100 ballgacha to'plab, to'liq istiqbolli ekanligi aniqlandi hamda introduksiya qilingan 3 tur ham bizning sharoitimizda moslashib o'sib-rivojlanmoqda.

Ushbu metodika Toshkent botanika bog'i ilmiy xodimi N.I.Shtonda tomonidan 2016 yilda respublikamiz iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda o'simliklarning issiqqa chidamliligi bo'yicha 1 band qo'shgan va 8 ta bandga yetkazgan. Mazkur qo'shilgan bandga ko'ra, ob'ektlarda eng yuqori ko'rsatkich qayd etilgan [5].

Kuzatishlarimiz natijasida ma'lum bo'ldiki tadqiqot ob'ektlari bo'lgan *Catalpa* L. turkumi turlari Qoraqalpog'iston sharoitining qishqi sovuqlaridan zararlanmaydi. Tanasining mustahkam ekanligi hamda ildiz

tizimining baquvvatligi sababli, qishdagi qor va muzlarning og'irligiga hamda kuchli shamol ta'siriga chidamli ekanligi ma'lum bo'ldi. Shu bilan birgalikda qurg'oqchilik va issiq haroratga ham chidamli bo'ladi. Tuproq namligi yetarli bo'lmaganda ham yaxshi rivojlanishi kuzatildi. Ushbu turlar yorug'likka talabchan, lekin tuproqqa talabchan bo'lmagan turlar hisoblanadi. Agar havo harorati -30-40 sovit ketganida, o'simlik sovuqdan zararlanishi mumkin. Shu bilan birgalikda ushbu turlar sho'rlangan tuproqlarga ham nisbatan chidamli bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda introduksion baholash natijalariga ko'ra tadqiqot ob'ekti sifatida tanlab olingan turlarning barchasi istiqbolli hisoblanib Qoraqalpog'iston sharoitida va respublikamizning barcha hududlariga ekib ko'kalamzorlashtirishda keng foydalanishimiz mumkin. Ularni, yalpi va yoppasiga ko'paytirib plantatsiyalarini tashkil qilishimiz, introdutsentlarning o'sish va rivojlanishiga yaxshi moslashganligi, issiqqa, sovuqqa, qurg'oqchilikka, zararkunanda va kasalliklarga chidamliligi introduksion baholash mezonlaridan muvaffaqiyatli o'tganligini ko'rishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Абдуразаков В.А., Бодня М.Д., Стыпинский В.В. Кatalpa – ценная техническая и декоративная культура. – Ташкент: 1962. – С. 4-55.
2. Каюмов А.К., Бердиев Е.Т. Дендрология. – Тошкент: «Чўлпон», 2012. 336-б.
3. Сагитов С.А. Интродуцированные виды деревьев и кустарников в Ботаническом саду Нукуса. Деревья и кустарники Европы. Итоги интродукции растений в Каракалпакском Ботаническом саду. – Ташкент: «Фан», 1970.
4. Темиров Э.Э. Тошкент шаҳри шароитида интродукция қилинган *Cupressaceae* oilasi айрим турларининг биоэкологик хусусиятлари. биология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2019. 44-б.
5. Турсунбоев Х.Е. Интродукция видов рода клен (*ACER* L.) на юг Каракалпакстана. Экологические проблемы опустынивания в Узбекистане: Материалы межд. науч. конф. – Т.: 2008. – С. 164-166.

REZYUME. Maqolada ilk marotaba Qoraqalpog'iston sharoitida *Catalpa* turkumi turlarini introduksion baholash natijalari o'rganildi. Olingan ilmiy natijalarga asoslanib introduksiya sharoitida *Catalpa bignonioides*, *catalpa speciosa* va *catalpa ovata* turlarining istiqbollilik darajasi to'g'risida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье впервые были изучены результаты интродукционной оценки видов рода кatalpa в условиях Каракалпакии. На основании полученных научных результатов приводятся научные данные о степени перспективности видов *catalpa bignonioides*, *catalpa speciosa* и *catalpa ovata* в условиях интродукции.

SUMMARY. For the first time in this article, the results of an intraductive assessment of the *Catalpa* species in the conditions of Karakalpakstan were studied. Based on the scientific results obtained, scientific data on the level of prospects of *Catalpa bignonioides*, *catalpa speciosa* and *catalpa ovata* species under the conditions of introduction are presented.

QORAQALPOG'ISTON FLORASINING NAFAS OLISH TIZIMI KASALLIKLARIDA QO'LLANILADIGAN AYRIM DORIVOR TURLARI

R.A.Eshmurov – *biologiya fanlari nomzodi, dotsent*

U.Turdimurova – *magistr*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'iston florasini dorivor o'simliklar, nafas olish tizimi kasalliklari, xalq tabobati, o'simlik organlari, kimyoviy tarkibi.

Ключевые слова: флора Каракалпакстана, лекарственные растения, болезни дыхательной системы, народная медицина, органы растений, химический состав.

Key words: flora of Karakalpakstan, medicinal plants, respiratory diseases, folk medicine, plant organs, chemical composition.

Kirish. Nafas olish organlari kasalliklari, xususan, bronxial astma, bronxit, pneumonia kabi kasalliklar nafaqat rivojlangan mamlakatlar, balki rivojlanayotgan davlatlarda ham keng tarqalgan va jahon miqyosida eng ko'p uchraydigan sog'liq muammolaridan biri hisoblanadi. Nafas olish tizimi kasalliklari ko'pincha yallig'lanish, infeksiyalar yoki allergik reaksiyalar natijasida rivojlanadi va bularning davolashda zamonaviy farmatsevtika vositalari bilan bir qatorda, tabiiy dori vositalari ham muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-apreldagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4670-son qarorida, yovvoyi dorivor o'simliklarning ekologik tozaligi va tibbiyotda samarali qo'llanilishi masalalari alohida ta'kidlangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zining biologik xilma-xilligi va boy florasini bilan ajralib turadi. Ushbu hududda

o'sadigan ko'plab dorivor o'simliklar nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda samarali qo'llanilishi mumkin. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston florasida uchraydigan ba'zi dorivor o'simliklar, ularning kimyoviy tarkibi va nafas olish tizimi kasalliklarida qo'llanilishi haqida so'z yuritiladi.

Tadqiqot materiali va uslublari. Bu tadqiqotda Qoraqalpog'iston florasidan nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda qo'llaniladigan o'simliklar keltirilgan. O'simliklarning kimyoviy tarkibi, ularning kasalliklarni davolashdagi samaradorligi va xalq tabobatidagi qo'llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqot materiallari sifatida Qoraqalpog'istonning o'simlik turlaridan foydalanilgan,

ularning nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda qanday ahamiyatga ega ekanligi baholangan. Material sifatida 71 turdagi dorivor o'simliklar haqidagi ma'lumotlar jadval shaklida to'plandi. Har bir o'simlik uchun quyidagi parametrlar o'rganildi: ilmiy nomi, ishlatiladigan organi, kimyoviy tarkibi va davolashda qo'llanish sohasi. Analizda fitokimyoviy komponentlar asosida tasniflash, terapevtik yo'nalishga ko'ra guruhlash va ularning farmakologik imkoniyatlarini baholash usullari qo'llanildi.

Natijalar va tahlil. O'simliklarning nafas olish tizimi kasalliklarini davolashdagi samaradorligi quyidagi natijalarga asoslanadi (jadval).

Jadval. Qoraqalpog'iston florasidagi nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda qo'llaniladigan dorivor o'simliklar

Q /s	O'simlikning nomi	O'simlik qismi	Tarkibi	Kasallik turi
1.	<i>Brassica juncea</i>	Urug'i	Sinergin glyukozidi Mirozin fermenti	Tomoq og'riganda, plevrit, bronxit o'pka shishida
2.	<i>Chenopodium album</i>	Yer ustki qismi, Bargi	Sitosterol, olein kislotasi, efir mayi alkaloid, karotin, vitamin B, C.	Angina, bronxit O'pka tuberkulezida
3.	<i>Ferula assa-foetida</i>	Yer ustki qismi	Ferula kislotasi, ferula efiri, efir moyi, kumarin	O'pka tuberkulezida, yo'tal, balg'am ko'chiruvchi
4.	<i>Avena</i>	Doni	Kraxmal, oqsil modda, kamed, efir moylari qand, vitaminlar	O'pka tuberkulezida
5.	<i>Brassica rapa</i>	Ildiz mevasi	9% gacha qand, vitamin C, B guruhi, PP, karotin	O'pka, nafas olish yo'llari shamollaganda
6.	<i>Lallemantia royleana</i>	Mevasi	Efir moylari, kam miqdordagi alkaloidlar	Balg'am ko'chiruvchi
7.	<i>Raphanus sativus</i>	Mevasi	Uglevodlar, efir moyi, fitontsidlar	Yo'talda, bronxitda
8.	<i>Inula</i>	Ildizi	Efir moylari (alant) 1-3%, 44% inulin, psevdoinulin, tanin	O'pka tuberkulezi, nafas olish yo'llari shamollaganda
9.	<i>Prunus cerasifera</i>	Mevasi, yer ustki qismi	15% qant, 2,1% organik kislotalar, 15 mg% vitamin C, karotin, mis, kaliy elementlari	Yo'tal, tomoq og'riganda, yuqori nafas olish yo'llari shamollaganda
10.	<i>Hordeum vulgare</i>	Doni	Oqsil, uglevodlar, moy, fermentlar	Yo'talda, bronxitda
11.	<i>Sinapis arvensis</i>	Urug'i	30% gacha yarim quruq moy, mirozin fermenti	Yuqori nafas yo'llari kasalliklarida
12.	<i>Solanum dulcamara</i>	Bargi, novdalari	Salonin, saloetsin, achchiq moddalar, C vitamini, tannin, karotin, dulkumarin,	Bronxit, nafas siqishida
13.	<i>Rorippa islandica</i>	Yer ustki qismi	Saponin, vitamin C, mononuklioizid, kemiferol, alkaloid izlari	O'pka tuberkulezida
14.	<i>Trifolium pratense</i>	Gullari, bargi	Glyukozid, yelim, efir moylari, rotan, flavanoidlar	O'pka tuberkulezida
15.	<i>Aloe vera</i>	Bargi	B guruhi vitaminlari, A,C,E vitaminlari, mis, kaliy, kaltsiy, temir elementlari	O'pka tuberkulezida
16.	<i>Ficus carica</i>	mevasi	20-24% qant, karotin, kaltsiy, temir, fosfor, organik kislotalar	Yo'talda, balg'am ko'chiruvchi
17.	<i>Urtica dioica</i>	Bargi	C vitamini, organik kislotalar, marganets, mis, temir elementlari.	Nafas siqilishi
18.	<i>Melilotus officinalis</i>	Yer ustki qismi	Kumarin, efir moyi, dikumarin (dikumarol)	O'tkir bronxitda
19.	<i>Plantago</i>	Yer ustki qismi	Vitamin S, K, karotin, tannin	O'pka raki, tomoq og'riganda
20.	<i>Peganum harmala</i>	Urug'i	Alkaloidlar, fitontsidler	Nafas siqishida
21.	<i>Allium cepa</i>	Piyozchasi	Fitontsidlar, efir moyi, vitamin C, B1, karotin, flavanoidlar	Angina, yo'tal
22.	<i>Allium sativum</i>	Piyozboshi	Allenin, yod, fitoncid, efir mayi, C vitamini	Tomoq og'riqlarida, yo'talda

23.	<i>Raphanus sativus var. sativus</i>	Ildiz mevasi	Xolin, alenin, pektozin, rafanol, yod, brom, xlor, fosfor	Yo‘tal, balg‘am ko‘chiruvchi
24.	<i>Hibiscus</i>	Bargi	Ksiloza, gallaktoza, uglevodlar, 8,5% shilliqler, qant, arabinoza	Nafas olish yo‘llari kasalliklarida, balg‘am ko‘chiruvchi
25.	<i>Onopordum acanthium</i>	Yer ustki qismi	Kumarin, flavanoidlar, alkaloidlar, vitamin C, dubil moddalari, glyukozidlar	Bronxit, nafas siqishida, yo‘talda
26.	<i>Discurainia sophia</i>	Urug‘i	27-30% moy, singrin glyukozidi, 60% benzilzotiocianat, efir moyi	Bronxitda
27.	<i>Dorema sabulosum L</i>	Yer ustki qismi	47-72% shayir, 0,03-2% efir moyi, 11-26% yelim shayir	Yo‘talda, nafas siqishida
28.	<i>Melilotus albus</i>	Yer ustki qismi	Kumarin, vitamin C,E, dikumarol, xolin, allantoin, melilot, oqsil, moylar	Bronxitda
29.	<i>Salix alba</i>	Po‘stlogi‘	0,5% glyukozid, salitsin, vitamin C, 3,7-11,5% dubil moddalari	O‘pka tuberkulezida
30.	<i>Populous alba</i>	Novdasi, kurtagi	50,4% selyuloza uglevodi, 18,7% lignin, glyukoza, fruktoza, saxaroza	Yo‘talda
31.	<i>Pyrus communis</i>	Mevasi	Almurt kislotasi, qant, azotli, pektinli, shilliq moddalar, vitamin A,B,C	O‘pka tuberkulezida, yo‘talda
32.	<i>Inula caspica</i>	Ildizi	Efir moyi, inulin, saponin va yelim moddalar	Balg‘am ko‘chiruvchi
33.	<i>Malus domestica</i>	Mevasi	10% qant, 3% pektin moddalar, dubil moddalari, vitamin C, P, molibden, bor	Yo‘talda, ovoz siqilganda
34.	<i>Convolvulus arvensis</i>	Bargi	Kemiferol, kofein, karotin, vitamin C, smolalar, alkaloidlar	O‘pka kasalliklarida
35.	<i>Amygdalus spinosissima</i>	Urug‘i	Amegdalın, glyukozid, moylar, vitaminlar, oqsil moddalar, saxaroza	O‘pka kasalliklarida
36.	<i>Abutilon theophrasti</i>	Ildizi	Shilliq moddalar, yarim quruq moy, vitamin C	Yo‘talda
37.	<i>Triticum aestivum</i>	Doni	Uglevodlar, kraxmal, oqsil, moy, qand, organik moddalar	Bronxitda, yo‘talda
38.	<i>Elymus repens (elytrigia)</i>	Ildizi	Glyukozid, mannit, inozid, shilliq moddalar, kraxmal, efir moyi, alma kislotasi	Yo‘talda
39.	<i>Polygonum scarbrum</i>	Yer ustki qismi	Dubil moddalari, fenolkarbon, olma, limon kislotalari, vitaminlar C, K, PP, kofein,0,01% kumarin, xlorogen	O‘pka tuberkulezida
40.	<i>Acanthophyllum Borszczowii</i>	Ildizi	6,8% saponinler, 0,04% alkaloidlar	O‘pka tuberkulezida
41.	<i>Alcea</i>	Yer ustki qismi, gullari	Shilliq moddalar, bo‘yoqlar, altein alkaloidi	Bronxitda, balg‘am ko‘chiruvchi
42.	<i>Nasturtium officinale</i>	Ildizi, yer ustki qismi	Saponinlar, alkaloidlar, 0,06% gorchitsa moyi, tioglyukozidlar	Yuqori nafas yo‘llari kasalliklarida
43.	<i>Chenopodium murale</i>	Yer ustki qismi	Alkaloidlar, saponinler	Nafas siqishida
44.	<i>Salix caprea</i>	Yer ustki qismi	Flavanoidlar, vitamin S, 5,3-13% dubil moddalar, glyukozid, salitsin glyukozidi, fenollar	Yo‘talda
45.	<i>Daucus carota</i>	Ildiz mevasi	Efir moyi, kumarinlar, dautsin, pirollidin alkaloidlari	Plevrit, yo‘talda
46.	<i>Alhagi pseudalhagi</i>	Yer ustki qismi	2,12% dubil moddasi, C vitamini, 0,2% kumarinlar, karotinlar, 3,4% flavanoidlar,	Yo‘talda
47.	<i>Elaeagnus turcomanica</i>	Mevasi, urug‘i	Uglevodlar, tanin, vitamin C, kaliy, fosfor, kam miqdorda organik kislotalar	Bronxitda, yuqori nafas yo‘llari kasalliklarida
48.	<i>Dianthus</i>	Yer ustki qismi	Saponinlar, alkaloidlar	Nafas olish organlari kasalliklarida
49.	<i>Ziziphus jujube</i>	Mevasi	Vitamin C, 30% gacha qand, 4% moy, 3% organik kislotalar, rutin, karotinlar	O‘pka kasalliklarida
50.	<i>Trifolium repens</i>	Yer ustki qismi	Izoflavon, kumarin, vitamin C, E, karotin, alkaloidlar	Yo‘talda
51.	<i>Ranunculus</i>	Yer ustki	Efir moyi, saponinlar, 0,013% alka-	O‘pka tuberkulezida

	<i>sceleratus</i>	qismi	loidlar, xolin, 4,2% dubil moddaları, lak-ton, kumarinlar	
52.	<i>Crambe</i>	Urug'ı	Tioglyukozidler, ko'p mug'darda moylar	Yuqori nafas olish yo'llari shamol-laganda
53.	<i>Napeta cataria</i>	Yer ustki qismi	0,2-0,4% efir moyi, 7,6% dubil moddaları	Yo'tal, o'pka kasalliklarida
54.	<i>Saccharum officinarum</i>	Yer ustki qismi	10-18% saxaroza, fruktoza, glyukoza	O'pka kasalliklarida
55.	<i>Lyceum ruthenicum</i>	Mevasi	Qizil pigment-fizolein, xolin, atropin alkaloidi	Nafas olish qiyinlashganda
56.	<i>Morus nigra</i>	Ildizi	Triterpinoidlar, sitosterin steroidlari, um-belliferon, skopolitin kumarin.	Balg'am ko'chiruvchi
57.	<i>Fraxinus excelsior</i>	Bargi	C vitamini, olma kislotasi, mannit, tan-nin, ikozit, efir moylari, kvercetrin,	Yo'talda
58.	<i>Iris songarica</i>	Ildizi	20% kraxmal, alkaloidlar, qandlar	Balg'am ko'chiruvchi
59.	<i>Imperata cylindrica</i>	Yer ustki qismi	Olma, limon, shavel, vino kislotalari, K vitamin, saxaroza glyukoza	Balg'am ko'chiruvchi
60.	<i>Chenopodium rubrum</i>	Yer ustki qismi	Akaloidlar, saponinler, flavanoidlar	Tomoq og'riganda
61.	<i>Uritica urens</i>	Yer ustki qismi, ildizi	Vitamin C, B1, karotin, gistamin, ats-tilxolin, gidrositriptamin	Yo'tal, bronxitda
62.	<i>Cucumis sativus</i>	Mevasi	3,1-6% quruq moddalar, 1,3-3% qand, 2,6-15,3mg% askorbin kislotasi	O'pka tuberkulezida
63.	<i>Malva sylvestris</i>	Ildizi, gu'li, bargi	Shilliqli moddalar, dubil moddaları, glyukoza, fruktoza, 12% vitamin C, karotin, malvin glyukozidi	Tomoq og'riganda, bronxitda
64.	<i>Centaurium spicatum</i>	Yer ustki qismi	Eritourin, eritrsentourin glyukozidi, fla-vonlar, askarbin kislotasi, oleanol	O'pka tuberkulezida
65.	<i>Achillea nobilis</i>	Yer ustki qismi	Chumoli, sirka, valerian, askorbin kislotalari, vitamin C, K, fitoncidlar, du-bil moddalar, kamfora, efir moylari	Bronxitda
66.	<i>Xanthium strumarium</i>	Yer ustki qismi	32,8% askorbin kislotasi, alkaloidlar, yod, vitamin C	Tomoq og'riganda
67.	<i>Lepidium perfoliatum</i>	Yer ustki qismi	E vitamin, karotin, kemiferol, kvertsın, rutin, flavanoidlar, gorchitsa moyi	Nafas olish organlari kasalliklarida
68.	<i>Elaeagnus orientalis</i>	Mevasi	10,5% oqsil, glyukoza, fruktoza, ko'mir kislotasi, kaliy, fosfor, organikaliq kislotalar	Nafas olish yo'llari kasalliklarida
69.	<i>Elaeagnus angustifolia</i>	Mevasi	40% uglevod, 20% fruktoza, 10% oqsil, dubil moddaları, yelim moddaları	Yuqori nafas olish yo'llari kasalli-klarida
70.	<i>Morus alba</i>	Ildizi, bargi	Vitamin C, E, karotin, flavonoid, steroidlar, shavel, olma, limon, yantar kislotalari, efir moyi	Angina, bronxitda
71.	<i>Persicaria amphibia</i>	Yer ustki qismi	0,13% organik kislotalar, 0,2% alka-loidlar, 8,2% dubil moddaları, 6,5% fla-vanoidlar, C vitamini	Burun polipida

Qoraqalpog'iston florasining dorivor o'simliklari nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda samarali vosita sifatida o'rganildi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 71 tur o'simliklar nafas organlari kasalliklarini davolovchi ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turganidek, Qoraqalpog'iston florasidagi nafas olish tizimi kasallik-larini davolashda qo'llaniladigan dorivor o'simliklar ishlati-ladigan organlari bo'yicha tasnif qilinganda: Yer ustki qismi – 34 ta o'simlikda, mevalari – 15 ta, ildiz va ildizpoya-lari – 13 ta, barglari – 10 ta, gullari – 5 ta, mevasi va urug'i – 9 ta eng ko'p ishlatiladigan qismlari ekenligi ma'lum bo'ldi.

Kimyoviy tarkibdagi asosiy komponentlar: Efir moylari (Ferula assa-foetida, Inula, Melilotus officinalis), glikozidlar va saponinlar (Trifolium pratense, Acanthophyl-

lum Borszczowii), vitaminlar (C, A, B guruhi – Aloe vera, Urtica dioica, Morus alba), flavonoidlar (Achillea nobilis, Onopordum acanthium), alkaloidlar (Solanum dulcamara, Peganum harmala), dubil moddalar (Populus alba, Salix alba), o'simliklar tarkibida eng ko'p uchraydigan biologik faol moddalar sifatida qayd etildi.

Kasalliklarda qo'llanilishi bo'yicha: Bronxit – 25 dan ortiq o'simlik, o'pka tuberkulyozi – 20 dan ortiq, yo'tal – 35 dan ortiq, qaqiriq (balg'am) tushirish – 15 ta, tomoq og'rigi, angina – 10 ta, nafas olishning qisilishi, qiyinla-shuvi – 12 ta o'simliklar yuqoridagi asosiy kasalliklarni davolashda qo'llaniladi.

Alohida ajratib ko'rsatish mumkinki, o'simliklarning aksariyati nafaqat simptomlarni yengillashtirishda, balki

mikroblarga qarshi, yallig‘lanishga qarshi va immun tizimni qo‘llab-quvvatlash xususiyatiga ega. Ushbu o‘simliklarning ekstraktlari nafas olish yo‘llarini tozalashda, bronxial astma va bronxitni davolashda samarali bo‘lishi mumkin. Biroq, ularning ta’siri va xavfsizligi klinik sinovlar orqali yanada chuqurroq o‘rganilishi kerak.

Xulosa. Qoraqalpog‘iston florasining ayrim dorivor o‘simliklari nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda samarali vositalar sifatida foydalanilishi mumkin. Ayniqsa,

Anjir, yovvoyi sabzi, kovrak, petrushka kabi va boshqa o‘simliklar yallig‘lanishga qarshi, mikrobgga qarshi va bronxial to‘siqlarni bartaraf etishda o‘zining samaradorligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu o‘simliklarni klinik amaliyotda keng qo‘llashdan oldin qo‘shimcha ilmiy tadqiqotlar va tibbiy tekshiruvlar zarur. Tabiiy dorilarni zamonaviy tibbiyot bilan integratsiyalash orqali nafas olish tizimi kasalliklarini davolashda yangi va samarali usullarini ishlab chiqish mumkin.

Adabiyotlar

1. Eshmuratov R.A., Ajiev A.B. Qoraqalpog‘iston dorivor o‘simliklari. –Toshkent: «Tafakkur avlodi», 2020, 72-b.
2. Karimov Sh.A. Dorivor o‘simliklar va ularning shifobaxsh xususiyatlari. -Toshkent: «Fan va texnologiya», 2018.
3. Bobakulov U.T., Yuldashev B.M., Qodirov Sh.A. Fitoterapiya asoslari. – Samarqand: Samarqand davlat tibbiyot instituti nashriyoti, 2021.
4. Islomov R.M., Tursunov T.M. Dorivor o‘simliklar ensiklopediyasi. -Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti. 2017, 432-b.
5. Qodirova M.N., Abduqodirov A.A. Fitokimyoviy birikmalar va ularning biologik faolligi. -Toshkent: «Tibbiyot» nashriyoti. 2019, 198-b.
6. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Sog‘liqni Saqlash Vazirligi. Qoraqalpoq xalq tabobati va dorivor o‘simliklar bo‘yicha ma’lumotnoma. -Nukus: Ilmiy-tibbiy markaz. 2020, 144-b.
7. Goziev M. "Flavonoidlar va ularning ta’siri". // «Tibbiyot» jurnali, 2017, 45(6), 132-138-b.
8. World Health Organization (WHO). WHO Monographs on Selected Medicinal Plants, Volumes 1–4. Geneva: World Health Organization. 2020. Retrieved from: <https://apps.who.int/medicinedocs/en>.

REZYUME. Ushbu maqolada nafas olish yo‘llari bilan bog‘liq kasalliklarni davolashda ishlatiladigan Qoraqalpog‘iston florasining 70 dan ortiq dorivor o‘simliklarning turlari, ishlatiladigan organlari, ularning kimyoviy tarkibi va davolashda qo‘llanilish sohasi yoritilgan. Olingan ma’lumotlar xalq tabobatini ilmiy asoslash, shuningdek, yangi fitoterapevtik preparatlar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены более 70 видов лекарственных растений флоры Каракалпакстана, используемых для лечения заболеваний дыхательных путей, используемые органы, их химический состав и область применения в лечении. Полученные данные имеют важное значение в научном обосновании народной медицины, а также в разработке новых фитотерапевтических препаратов.

SUMMARY. This article covers more than 70 species of medicinal plants of the flora of Karakalpakstan used to treat respiratory diseases, the organs used, their chemical composition, and the area of application in treatment. The obtained data are important for the scientific substantiation of folk medicine, as well as for the development of new phytotherapeutic preparations.

QO‘QON VOHASI LANDSHAFTLARI EKOLOGIK HOLATINI BAHOLASH

F.S.Meliboyeva – katta o‘qituvchi

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: landshaft-ekologik sharoitni baholash metodologiyasi, landshatlarni baholash, landshaftlarni optimallashtirish.

Ключевые слова: методология оценки ландшафтно-экологического состояния, оценка ландшафта, оптимизация ландшафта.

Key words: landscape-ecological condition assessment methodology, landscape assessment, landscape optimization.

Kirish. Hozirgi kunda tabiat va jamiyat munosabatlari-ning jadallashuvi tabiiy muhitdagi davriy o‘zgarishlarning rivojlanishi bilan belgilanmoqda. Inson esa tabiat va jamiyat o‘rtasidagi ekologik muvozanat buzilishining asosiy omilidir. Insonlar tabiat va uning boyliklaridan o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida bor kuchini ishga solmoqda. Natijada ekologik muvozanatning buzilishi va tabiat komponentlarining kuchli o‘zgarishi kuzatilmoqda. Ushbu holatlar esa hozirgi kunda dolzarb muammolardan biriga aylanib bormoqda. Mazkur muammolarni oldini olish uchun esa respublikamizda bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi iqlim o‘zgarishi global muammolardan biri bo‘lib, har bir hududni landshaft-ekologik sharoitini o‘rganish, baholash va tahlil qilish landshaftlarni agroiklim, suv resurslari, tuproq, o‘simlik qoplamlarini alohida o‘rganishni talab qiladi. Hududni landshaft-ekologik sharoitni baholashda juda ko‘p usullar mavjud bo‘lib, ulardan eng ko‘p

qo‘llanilgani landshaft-ekologik yondashuvning landshaft resurslaridan foydalanish yo‘nalishida A.G.Isachenko (1981), G.B.Geldiyeva (1986, 1989), A.A.Chibilov (1992) larning ishlari muhim ahamiyatga egadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishida kartografik, ekspeditsion, tizimli-tahlil, qiyoslash, matematik, statistik, tayanch eksperimental tadqiqot, geografik taqqoslash, masofaviy usullar, olingan ma’lumotlarni grafiklar va jadvallarda tizimlash kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda Qo‘qon vohasining barcha ishlov beriladigan maydonlarida eng ko‘p g‘o‘za yetishtirish bilan birgalikda keyingi o‘rinda donli ekinlar, sholi, kartoshka va dukkakli ekinlar ekilmoqda. Qo‘qon vohasining janubiy qismlari O‘zbekiston, Beshariq, Uchko‘priq tumanini janubiy (Sariqqo‘rg‘on qishlog‘i) qismida asosan intensiv bog‘lar yaratilib, ularda asosan shaftoli, gilos, o‘rik, qulpunoy kabi turli hil mevalar yetishtirishga ixtisoslashtirilmoqda. Bu hududlarda bunday

mevalar shirindan shakar bo'lib yetilishi, uzoq vaqt uzib qo'yilsa chiday olishi o'ziga xosligini ko'rsatib kelmoqda. Sababi bu yerlarda yer osti suvlari ancha pastda joylashgan. Masalan, Sariqqo'rg'on, O'qchi, Nursux, Beshariq tumanlarida kamida 100-150 metr atrofida joylashishi bu daraxtlar hech qanday yer osti suvi ta'sirida bo'lmaydi. Shuning uchun ular shirin bo'lib pishadi va uzoq saqlasa ham chidamli bo'ladi.

Qo'qon vohasining shimoliy qismlari esa yer osti suvlari yer betiga yaqin joylashganligi sababli bu hududlarda mevali ekinlar ekishga ixtisoslashmaydi. Sababi yer osti suvlari yer yuzasiga yaqin joylashganligi barcha daraxtlar shu jumladan mevali daraxtlar yer osti suvlaridan baxramand bo'la oladi. Shuning uchun bu daraxtlarni tanasi yo'g'on, bo'ylari baland va barglari ham yirik bo'lib, asosiy energiyasini barglari orqali yer osti suvlarini parlatishga qaratadi.

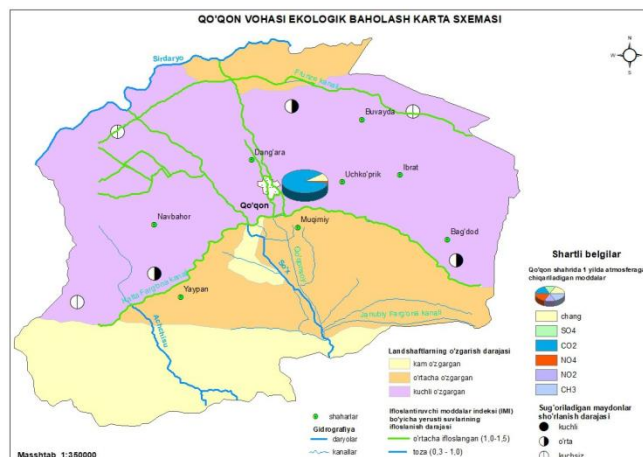
1-jadval. Qo'qon vohasining landshaftlariga ta'sir etuvchi omillar

Qo'qon vohasida tarkib topgan landshaftlar	Tabiiy komponentlarni oldingi holati	Antropogen ta'sir doirasida o'zgarishi	Landshaftlarni foydalanish ko'rsatgichi	Geoekologik holati	Landshaftlarni barqarorligi
Toshli-shag'alli sur qo'ng'ir tuproqlardan iborat shuvoqli prolyuvial tekisliklar	Karbonat-sulfatli karst va taqirli	Eol, prolyuvial, texnogen	Intensiv bog'lar, karerlardan tosh va daryo olib kelgan shig'il qumni qazib olish	Karerlardan qolgan asoratlar va shamol natijasida atmosfera changlarni ko'tarilishi	Landshaftlar barqarorligiga antropogen omil ta'siri kuchsiz
O'tloqi bo'z tuproqlardan tarkib topgan sug'orib dexqonchilik qilinadigan agrolandshtafllar	Yer osti suvlarini yer betiga to'planishi va tuproqlarning sho'rlanish darajasini ortishi	Yer osti suvlari va tuz miqdorini ortishi	Ekin maydonlarga tortilishi va asosan qadimdan sug'orma dehqonchilikni tarkib topishi	Tuproqlarda tuz miqdorini ortishi, hosildorlikni kamayishi	Antropogen ta'ziz kuchli landshaft barqarorligi mavjud emas
O'tloq, o'tloq-alyuvial seliteb landshaftlarda sug'oriladigan landshaftlar yerlar	Konussimon tekisliklarda tarkib topgan agrolandshtafllar	Sho'rlanish	Sug'orma dehqonchilik	Selitib va urbanistika bilan bog'liq ekologik jarayonlar	Antropogen ta'sir juda kuchli va landshaftlar barqarorligi saqlanmagan
O'tloq, o'tloq-taqir tuproqlardagi qamish-ajriq-yulg'un va turli xil o't o'simliklari	Botqoqlanish, sho'rlanish	Cho'llanish	Alyuvial tekisliklarni o'zlashtirish va sug'orib dexqonchilik qilish	Eol jarayonlari natijasida atmosfera chang miqdorini ortish va yer osti suvlarini yer betiga chiqishi, sho'rlanish	O'rtacha o'zgarishga uchragan landshaftlar, qisman barqarorligi saqlanib qolgan

Dala tadqiqotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Qo'qon vohasi relyefi janubiy qismidan shimoliy qismga nishabligi janubi dengiz sathidan 610 m (Sariqqo'rg'on adirlari) bo'lsa, shimoliy sohillari 320 metr (Sirdaryoning birinchi terrasasi) yer usti va yer osti suvlarining gorizontaal harakatlanishiga va o'z navbatda yer ustki qatlamining strukturasi ham ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Ekologik xarita havzada tog', tog' oldi va cho'l landshaftlarida ekologik vaziyatning turlicha ekanligi ko'rsatish bilan baholanadi. Biz landshaftlarda o'zgarish darajasini yetti pog'onali sistemada baholaymiz, ammo Qo'qon vohasi landshaftlarining ekologik vaziyatini baholashda rang berishdan va shartli belgilardan foydalandik. Ekologik xaritani tadqiqot ishimiz mobaynida kartalashtirishda tuproq sho'rlanishi, tuproqlarning deflyatsiyaga uchrashi jarayoni, atmosferadagi ifloslanishlar, o'simlik qoplamining hududiy joylashishiga ahamiyat qaratdik va shu asosda Qo'qon vohasi landshaftining ekologik xartasini tuzdik (1-rasm).

1-rasm. Qo'qon vohasida sug'oriladigan maydonlarni sho'rlanganlik darajasi.

Karta Sirdaryo-So'x irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi va Qo'qon shahar girometeorologiya boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan yaratildi.

Qo‘qon vohasining ekologik xaritasini tuzish jarayonida shularni tadqiq etdikki, atmosfera havosining juda xavfli ifloslanish darajasi Qo‘qon shahrida atmosfera ifloslanishi xavfli bo‘lish arafasida hudud deb topdik. Qolgan qismlarda esa atmosfera ifloslanishi mavjud, ammo juda xavfli emas.

Qo‘qon vohasida yer osti suv miqdorining oshishining asosiy manbai sug‘orish suvlari hisoblanadi (70,78%). Qo‘qon vohasida meliorativ tadbirlar ichida tuproq sho‘rini yuvish eng asosiy va eng muhim tadbirlardan hisoblanadi. Qo‘qon vohasida bu usul “yaxob berish” deb nomlanib qish faslida boshlanib toki bahorgi dala ishlari boshlanguncha davom etadi. Bunda asosan tuproqning sho‘rlanish darpajasi, sho‘rlanish tiplari, yer osti suvlarining chuqurligi, mineral tarkibi, zovurlarning chuqurligi, kanal va ariqlardagi suv resurslari va iqlim resurslarini inobatga olgan holda olib boriladi. Iqlim resurslarini inobatga olinishi juda muhim bo‘lib bunda yilning salqin faslida yer betidagi suvlar bug‘lanmaydi va ular asosan yerning ustki qismida gorizontaal harakatlanadi. Bu esa tuproq yuzasida joylashgan tuzlarni eritib yuvilishiga ta‘sir etadi. Vohada yahob berishning afzalliklari quyidagilar:

-sho‘r yuviladigan yerlarning asosiy ekinlardan bo‘shaganligi;
-sizot suvlarning yer sathidan ancha chuqur joylashganligi;
-haroratning pastligi sabab bug‘lanishning pastligi;
-atmosfera yog‘inlarini biroz yuqori bo‘lishi.

Xulosa va takliflar.

1. So‘nggi davr (10 yillik) mobaynida hududda sug‘orma dehqonchilik bilan hamda chorvachilik bilan shug‘ullanadigan Qo‘qon vohasi landshaftining meliorativ holatini yaxshilash, suv va tuproqlarda ifloslanish maydonlari chegaralarini aniqlashda foydalaniladigan xaritalar tuzilishi va tadqiq etilishi hudud to‘g‘risida aniq ma‘lumotga ega bo‘lish imkonini beradi;

2. Global iqlim o‘zgarishi sharoitida bo‘layotgan ekologik vaziyatni Qo‘qon vohasi landshaftlariga ta‘sirini yumshatish bo‘yicha ko‘rilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi bo‘layotgan ekologik vaziyatni yumshatishga xizmat qiladi.

3. Iqlim o‘zgarishiga moslashish va uni bartaraf etish, ekologik holatni optimallashtirishda Qo‘qon vohasining o‘ziga xos chora-tadbirlar rejasi hududdagi ekologik holat muvozanatini saqlab qolishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Абдулқосимов А., Қўзибоева О. Сўх ёйилмаси ландшафтларини микрозолаштириш ва мелиоратив баҳолаш. Монография. – Самарқанд: 2009.
2. Meliboyeva F.S. Qo‘qon vohasi iqlimi va undagi o‘zgarishlar. //“Antropogen landshaftshunoslik: tadqiqot metodlari, modernizatsiya va barqaror rivojlanish” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. – Samarqand: 2024.
3. Meliboyeva F.S. Iqlim o‘zgarishining Qo‘qon vohasi tuproq qoplamiga ta‘siri. // “Geografiya-nazariyadan amaliyotga” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. – Qo‘qon: 2024.
4. Nigmatov A.N., Tobirov O.Q. “Geografik turizm va uni baholashda geografik axborot tizim texnologiyalari”. Monografiya. – Toshkent: “Metodist nashriyoti”, 2023.
5. Qo‘ziyoyeva O. and Isakova U. "Landshaftlar dinamikasi va rivojlanishni tadqiq etishning ilmiy-amaliy masalalari." *ACTA NUUZ* 3.3.1 (2024): 257-260.
6. Қўзибоева О.М. Жанубий Фарғона ландшафтларининг иқлим ва ер ости сувлари билан ўзаро таъсири ҳамда уларнинг геоэкологик таҳлили. География фанлари доктори (dsc) диссертацияси Автореферати. – Самарқанд: 2022
7. Қўзибоева О., Азимжонов Ш. Фарғона водийси табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг географик асослари. // “Экономика и социум”, 1-2 (104) (2023): 336-341.
8. Жумаев Т.Ж. Экологик экспертиза. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2004.

РЕЗЬЮМЕ. Mazkur maqolada iqlim o‘zgarishi va uning landshaft-ekologik o‘zgarishga ta‘siri hamda tadqiq qilishda baholash uning usullari yoritib berilgan. Qo‘qon vohasida sug‘oriladigan maydonlarning u yoki bu darajadagi sho‘rlanish ko‘lami tumanlar ichida tahlil qilingan. Iqlim o‘zgarishiga moslashish va uni bartaraf etish, ekologik holatni optimallashtirishda Qo‘qon vohasining o‘ziga xos chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается изменение климата и его влияние на ландшафтно-экологические изменения, а также методы его оценки в исследованиях. В пределах районов проанализирован уровень засоления орошаемых полей Кокандского оазиса. Разработан конкретный план действий Кокандского оазиса по адаптации к изменению климата и его устранению, оптимизации экологической ситуации.

SUMMARY. This article describes climate change and its impact on landscape-ecological change, as well as methods of research evaluation. The level of salinity of the irrigated fields in the Kokand oasis was analyzed within the districts. A specific action plan for the Kokand oasis has been developed to adapt to climate change and eliminate it, to optimize the ecological situation.

ПОЧВЕННЫЕ РЕСУРСЫ КАК ОБЪЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

Ф.Т.Отенова – кандидат биологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянзия

Таянч сўзлар: жанубий Оролбўйи, шўрланган тупроқлар, суғариладиган ерлар, мелиорация.

Ключевые слова: южное Приаралье, засоление почв, орошаемые поля, плодородие.

Key words: Southern Aral Sea region, saline soils, irrigated fields, melioration.

Введение. В последние годы, с точки зрения экологии - почва признана не только основой сельскохозяйственного производства, но и важным компонентом биосферы, сохраняющим и улучшающим качество окружающей среды, регулятором газового состава

атмосферы и связующим звеном геологического и биологического круговоротов на Планете. Почва является банком генетической информации, средой обитания макро-, мезо-, микробиоты, а также защитным, сорбционным барьером и культурным наследием [2,3,6,10].

Глобальная трансформация наземных экосистем приводит к изменению климата, опустыниванию, уменьшению биоразнообразия, нарушению целостности растительного, в том числе и почвенного, покровов [1,8]. В результате нерационального землепользования происходят процессы эрозии почвы, ее подкисления, засоления, уплотнения и потери почвенного органического углерода, а интенсивный антропогенный прессинг на почву способствует росту скорости этих процессов [11].

По нашему мнению, при разработке количественной оценки для экологического состояния засоленных почв не имеет смысла использовать оценку для каждого отдельного показателя. Смысл заключается именно в использовании комплексной оценки, зависящей от каждого отдельного показателя и учитывающей их все в совокупности. Для того чтобы количественно установить экологическую норму почвы – состояние почвы, при котором она способна выполнять свои экологические функции, обеспечивая устойчивое функционирование естественных и антропогенных систем, необходимо выделить параметры (почвенные свойства) определяющие указанные функции (базовые показатели) [7].

Методы и объекты исследований. Исследования проводились в аридной зоне региона Южного Приаралья (Республике Каракалпакстан), занятым орошаемыми почвами в ширкатных хозяйствах центральной зоны республики. Почвенные образцы для определения степени засоления отбирались конвертным методом с каждого участка с верхнего 0-30 см слоя. В отобранных и подготовленных к химическому анализу почвенных образцах определялось содержание водорастворимых солей. Степень засоления почвогрунтов и минерализация грунтовых вод оценивали по содержанию водорастворимых солей (ионов) по методу Е.И.Панкова [5].

Результаты и их обсуждение. В настоящее время одной из главных экологических проблем региона является вторичное засоление земель, которое происходит вследствие повышения минерализации грунтовых вод. Регион Южного Приаралья из-за существующих экологических проблем, таких как дефицит водных ресурсов, засоление почв, загрязнение вод, неудовлетворительное снабжения населения качественной питьевой водой, деградация пастбищ и пахотных земель, гибель тугайных и саксауловых лесов признан официально зоной экологического бедствия [12, 13].

Базовым критерием оценки физического состояния почвы является соответствие комплекса почвенных свойств характеру функций, выполняемых почвой в конкретном ландшафте. В этом контексте наибольшую актуальность приобретают вопросы количественной оценки засоленных почв. Это значит, что, прежде всего, необходимо установить, как, и в какой степени влияет количество солей на выполнение почвой своих экологических функций через изменение физических свойств.

Повсеместное увеличение площадей засоленных почв и сокращение вследствие этого пахотных угодий вызывает необходимость экологической оценки засоленных почв с точки зрения их экологического состояния [1,6].

С этой точки зрения охрана плодородия почв и его увеличение является одной из основных экологических проблем. При использовании почвы, влияющие, на нее некоторые антропогенные процессы способствуют, снижению ее плодородия, в связи, с чем необходимо проводить мероприятия, направленные на их устранение.

Современное состояние почв в Приаральском регионе является критическим. По оценкам ученых, содержание гумуса за последние 40-50 лет снизилось на 30-40%, а около 60% посевных площадей содержат менее 1% гумуса. В связи с этим, первоочередной проблемой земледелия Приаралья является мелиорация засоленных почв и возврат их в сельскохозяйственный оборот. Комплекс экологических опасностей и проблем играет важную роль в определении основных стратегических направлений обеспечения экологической безопасности, предотвращения и устранения экологических угроз [14].

Проведенный анализ орошаемых земель Южного Приаралья по почвенно-мелиоративным областям показал, что основную долю почв составляют серо-бурые почв – 55,6%, далее следуют пустынно-песчаные – 15,7%, наименьшей долей обладают болотно-луговые, которые составили всего 0,10%. (рис.1).

Почвенный покров исследуемого ландшафта характеризуется резко выраженной пространственной мелкопятнистой неоднородностью (комплексностью). Различные компоненты этого комплекса приурочены к определенным элементам микрорельефа, которые имеют разную степень засоления. Наличие бывших оросительных каналов и магистрального дренажного канала создают условия горизонтально-бокового перераспределения солей между почвами комплекса [12].

Рис. 1. Распределение орошаемых земель Южного Приаралья по почвенно-мелиоративным областям

Выбранная территория отвечает требованиям для использования ее в качестве модельной при разработке подхода экологического нормирования засоленных почв. Засоление на данной территории присутствует достаточно долго, трансформация экосистемы вышла на стационарный уровень. Хорошо видны зоны деградации и даже деструкции в результате засоления. Интенсивность процесса засоления практически не меняется со временем.

Площадки отбора проб и проведения наблюдений и определений представляют собой генетически однотипные биогеоценозы, находящиеся в одинаковых элементах рельефа и имеющие сходные уровни нагрузки.

Территория позволяет разместить необходимое количество пробных площадок. Количество пробных площадок составило 99, что достаточно для корректной аппроксимации результатов и достоверного анализа полученных зависимостей. Анализ водной вытяжки почв (в %) свидетельствует о том, что в основном тип засоления на исследуемых территориях является хлоридно-сульфатным. Были взяты пробы в 3 основных точках в 5 горизонтах. Проведенный анализ показал, что в месте отбора пробы №2 в горизонте 20-30 см зафиксирован сульфатно-хлоридный тип засоления, а в месте пробы № 3 переход тип засоления в сульфатно-хлоридное наблюдается в горизонте 10-20 см.

Для оценки засоления почвы и её плодородия наиболее важным показателем является засоленность верхнего корнеобитаемого слоя почвы. Почвенные пробы для проведения лабораторных анализов отбирались с глубин 0-5 см, 10-15 см, 20-25 см без учета генетических горизонтов, что вполне согласуется с задачами исследования. Изучение солевого состояния почв проведено общепринятыми методами: по величине плотного остатка и анализу водной вытяжки [4, 9].

Таким образом, на орошаемых землях в оборот поступают соли, содержащиеся в глубоких горизонтах почвообразующих и подстилающих пород. Объем солей, отводимых из глубоких горизонтов, в зависимости от гидрогеологических условий, глубины и расстояния между дренами может составлять от 20 до 60% от общего объема солей, поступающих в дренажный сток [5,15]. Засоление почв разной степени в бассейне Амударьи создают определенные проблемы для земледельцев, кроме того, подъем уровня минерализованных грунтовых вод к поверхности земли приводят к вторичному засолению почв и ухудшению мелиоративного состояния земель [5].

Анализ динамики засоленности орошаемых площадей по Республике Каракалпакстан за период с 2020-2023 гг. показал, что доля сильно и очень сильно засоленных почв орошаемых полей составила около 4,7% (2020 г.) и 3,7 % (2023 г.). (рис.2).

Как мы видим степень засоленности орошаемых земель снизился за последние годы. Уровень средне и слабозасоленных земель за исследуемых период времени оказался стабильным. В дельте в условиях недостаточной обводненности происходит процесс деградации гидроморфных дельтовых почв, переход их в опустынивающиеся разности, полная трансформация плавнево-болотных почв и преобладание обсыхающих вариантов лугово-болотных и аллювиально-луговых

почв очень сильной степени засоления, увеличение площадей такыровидных почв, песков и солончаков.

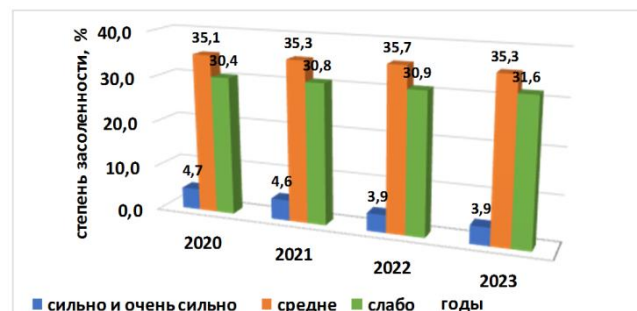

Рис.2. Динамика засоленности орошаемых земель по Республике Каракалпакстан

Интенсивность этого процесса определяется особенностями мезо- и макрорельефа, и региональных экологических условий. В период зарегулирования стока практически все гидроморфные почвы характеризуются высокой степенью засоления.

Анализ климатических изменений за многолетний период показал, что нарастающими тенденциями здесь являются: повышение температур и сокращение осадков. Резкое усиление роли неуправляемых экологических факторов, в частности, через изменение температуры воздуха, определяет накопление и распределение количества осадков, интенсивность, состояние почвы и физические процессы, протекающие как на ее поверхности, так и в глубине почвенного профиля.

Выводы. Проблема вторичного засоления почв в регионе Южного Приаралья является проблемой, возникшей вследствие повсеместного освоения орошаемого земледелия. Решение этого вопроса требует разработки новых научных экологических подходов к улучшению состояния орошаемых площадей в регионе. Для разработки мероприятий по борьбе с вторичным засолением почв необходимо учитывать факторы природного процесса и причины сезонного засоления. На основе научно-обоснованных подходов и современных методов дистанционного зондирования и моделирования процессов засоления необходимо провести инвентаризацию территорий орошаемого земледелия с целью выявления направленности тренда и интенсивности процесса солеаккумуляции.

Вторичного засоления в регионе можно отнести к существующим проблемам, возникшим в результате широкого развития орошения, определившим перевод автоморфных почв в этого вопроса требует разработки новых подходов к развитию орошения в регионе.

Литература

1. Добровольский Г.В., Бабьева И.П., Владыченский А.С., Васильевская В.Д., Умаров М.М., и др. Структурно-функциональная роль почв и почвенной биоты в биосфере. –Москва: "Наука", 2003.-С. 364.
2. Добровольский Г.В., Никитин Е.Д. Экология почв. Учение об экологических функциях почв. -М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2012. –С. 412.
3. Ковда В.А. Роль и функции почвенного покрова в биосфере Земли. Пущино: АН СССР, 1985. –С.10.
4. Ковда В.А. Биогеохимия почвенного покрова / В. А. Ковда; Отв. ред. С. В. Зонн. - Москва: «Наука», 1985. – С.263.
5. Панкова Е.И. Засоление орошаемых почв среднеазиатского региона: старые и новые проблемы. // Аридные экосистемы, 2016, Том 22, № 4 (69), -С. 21-29.
6. Структурно-функциональная роль почвы в биосфере / Отв. ред. Г.В. Добровольский. -М.: «Наука», 2003. –С. 364.
7. Яковлев А.С., Макаров О.А. Экологическая оценка, экологическое нормирование и рекультивация земель: основные термины и определения // Использование и охрана природных ресурсов, 2006. № 3 (87). – С. 64-70.

8. Годовой отчет ЮНЕП за 2010 год. 14 апреля 2011 г. <https://www.unep.org/resources/annual-report/unep-2010-annual-report>
9. Doran J.W., Parkin T.B. 1996. Quantitative indicators of soil quality: a minimum data set. In: Doran, J.W., Jones, A.J. (Eds.), *Methods for Assessing Soil Quality*. Soil Science Society of America, Special Publication 49, Madison, WI, pp. 25–37. <https://doi.org/10.2136/sssaspecpub.49.C.2>
10. Glanz J.T. *Saving Our Soil: Solutions for Sustaining Earth's Vital Resource*. Johnson Books. Boulder. CO. USA. 1995.
11. Koch et al., 2013 *Soil security: solving the global soil crisis*. Global Policy, 2013•Wiley Online Library
12. Otenova F.T., Mambetullaeva S.M. 2021 Saline soils of arid territories of the southern Aral Sea region and methods of study for monitoring ACADEMICA: An International Multidisciplinary Research Journal 11(3) 1225-1229 doi: 10.5958/2249-7137.2021.00786.2
13. Otenova F.T., Mambetullaeva S.M. Ecological assessment of soil salinization in the southern Aral Sea Region. *Международный журнал IOP: Earth and Environmental Studies*. BIO Web of Conferences 103, 00027 <https://doi.org/10.1051/bioconf/202410300027> (SCOPUS). 2024.
14. Pankova E.I., Aidarov I.P. 2010. Secondary Salinization of Soils in the Aral Basins a Factor of Anthropogenic Desertification // Nova Science Publishers. Inc. New York. Vol. 2. -P. 189-216.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Жанубий Оролбўйи минтақасининг суғориладиган ҳудудлари тупрокларининг шўрланишини ўрганиш натижалари келтирилган. Минтақада иккиламчи шўрланишнинг ривожланишини суғоришнинг кенг ривожланиши натижасида юзага келган мавжуд муаммолар билан боғлаш мумкин, бу эса автоморф тупрокларни ушбу масалага ўтказишни белгилаб берди, бу минтақада суғоришни ривожлантиришга янги ёндошувларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Ушбу экологик ўзгаришлар бир қарашда аҳамиятсиз бўлиб, аста-секин ўсиб боради ва вақт ўтиши билан топланиш хусусиятига эга бўлиб, биз уларнинг қачон маълум бир чегарадан «ўтишини» олдиндан башорат қила олмаيمиз.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены результаты исследований засоления почв орошаемых территорий региона Южного Приаралья. Развитие вторичного засоления в регионе можно отнести к существующим проблемам, возникшим в результате широкого развития орошения, определившим перевод автоморфных почв в этого вопроса требует разработки новых подходов к развитию орошения в регионе. Эти экологические изменения незначительные, на первый взгляд, постепенно нарастают и имеют способность накапливаться со временем, и мы не можем заранее предугадать, когда они «перешагнут» определенный порог.

SUMMARY. The article presents the results of research on soil salinity in the irrigated territories of the South Aral Sea region. The development of secondary salinization in the region can be attributed to existing problems arising from the widespread development of irrigation, which determined the transition of automorphic soils to this issue, requiring the development of new approaches to irrigation development in the region. These ecological changes, seemingly insignificant at first glance, are gradually increasing and have the ability to accumulate over time, and we cannot predict when they will "pass" a certain threshold.

Geografiya

CAPITAL CITIES: FROM HISTORIC TO MODERN

Kh.M.Baykabilov – doctor of Philosophy in Geography
Shakhrisabz state pedagogical institute

Tayanch soʻzlar: poytaxt, shahar, tarixiylik, zamonaviylik, tasnif, tasnifiy birliklar.

Ключевые слова: столица, город, историчность, современность, классификация, классификационные единицы.

Key words: capital, city, historicity, modernity, classification, classification units.

Introduction. The capital city is one of the main elements of the state's political and territorial structure. It is not only the location of central government bodies but also the center for managing the country's sovereignty. Additionally, it is a key element that influences the administrative-territorial structure of the state, the system of relations between "center and regions," and regional policy. It shapes, continues, and alters the state's governance. From this perspective, studying the historical processes of determining and relocating the capital, identifying the factors influencing them, and strengthening its legal framework in legislation is crucial.

Main Part. In the world, research in this area, including geourbanistics, has prioritized scientific and theoretical grounding of urban development, analyzing the geographic characteristics and naming issues of cities, and developing a typology of capital cities based on modern conceptual

approaches in urban planning. It is also important to uncover the natural and economic geographic factors that affect the development of capital cities, improve scientific foundations for trends in determining capital cities, relocating them, and forecasting trends for capital cities in the future.

In most of the works written about the development of world capital cities in Uzbekistan, opinions on their historical layers have been presented. However, the analyses of these layers are relatively brief, with only some considerations made about them. Furthermore, fundamental research on the natural-geographic characteristics and typological analysis of capital cities in foreign countries has not been conducted [1:36-38]. This defines the relevance of this study, which is based on a comprehensive natural-geographic, systematic approach, territorial analysis, and generalization. In recent years, there has been a growing emphasis worldwide on issues such as standardizing the

names of capital cities by international organizations, ensuring consistency in their spelling and pronunciation, and maintaining uniformity in names in documents and maps. Alongside the existing historical-geographical characteristics, spiritual and national values, as well as traditions, have naturally left their mark in the form of words (lexemes) in the naming of world capital cities. The research topic also opens the way to study the interaction between the onomastics of capital city names and toponymy. Special attention is being given to conducting research in this area in collaboration with the global community [8:814].

Table 1. The same names of countries and capitals of the world

№	Countries	Capital cities	What was the reason for the name?
1	Andorra	Andorra- la-Vella city	Name of a plain
2	Brazil	Brasilia city	Country name i
3	Vatican	Vatican city	City-state
4	Guatemala	Guatemala city	City name
5	Guinea-Bissau	Bissau city	City name
6	Gibraltar	Gibraltar city	Name of the mountain
7	Algeria	Algeria city	City name
8	Djibouti	Djibouti shahri	Name of the rock
9	Lusembourg	Luxembourg city	Name of the castle
10	Monaco	Monaco city	City-state
11	Panama	Panama city	City name
12	El Salvador	San-Salvador city	City name
13	San-Marino	San-Marino city	City-state
14	Sao Tome and Principe	Sao-Tome city	City name
15	Saint Pierre and Miquelon	Saint Pierre city	City name
16	Singapore	Singapore city	City-state
17	Tunisia	Tunis city	City name
18	Kuwait	Kuwait city	City name

The table was compiled by the author.

The necessity has arisen to collect the names of world capital cities, analyze the principles and motivations behind their naming, and examine their historical-geographical and linguistic structures. To conduct such an analysis, it is essential to develop a research methodology and methods [4:241]. This involves examining the toponymic processes and historical, as well as natural-geographical, aspects that contribute to the formation of capital city names – from the initial word to their designation as proper nouns. Additionally, analyzing their lexical layers and identifying the rules governing the transition of words to objects as names is one of the key theoretical and practical challenges faced by geography and toponymy (specifically, onomastics). The legal foundation for our research is provided by several normative and legal documents, including:

Presidential Decree № 841 of the Republic of Uzbekistan, dated October 20, 2018, “On measures to implement the national goals and objectives in the field of sustainable development for the period up to 2030”, Presidential Decree No. 5623, dated January 10, 2018, “On measures to radically improve the processes of urbanization”, Presidential Resolution of 2018, “On measures to ensure master plans for settlements for 2018–2022, improve the activities of project organizations, and enhance the quality of training specialists in the field of urban planning”, Presidential Decree PF-5623, dated January 10, 2019, “On measures to radically improve the processes of urbanization”, The Law of the Republic of Uzbekistan, dated February 22, 2021, “On the approval of the Urban Planning Code of the Republic of Uzbekistan”, Presidential Decree, dated January 28, 2022, “On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026, and other relevant normative and legal documents pertaining to this activity [3].

Taking into account that the core of any capital city is its urban structure, the ongoing international reforms in urban development can be observed through the activities of prominent global organizations. According to Resolution No. 70 adopted at the United Nations (UN) General Assembly Summit on Sustainable Development on September 27, 2015, the “Sustainable Development Goals of the UN Global Agenda for the period up to 2030” were established. This document recommends 17 goals and 169 tasks for UN member states to address, with Goal 11 specifically focusing on “sustainable cities and human settlements.” The UN’s Center for Human Settlements (Habitat) contributes to the stabilization and development of residential areas by formulating development policies, creating opportunities for construction, gathering knowledge, and strengthening cooperation between governments and civil societies [9]. These tasks and reforms necessitate research into the regional differences in the formation and development of capital cities, as well as the historical and contemporary characteristics in their evolutionary progress.

A capital city is a political center that serves as a state symbol in the form of the institution of a capital city. In the near future, drafting and adopting a law on “The Status of the Capital of the Republic of Uzbekistan” is imperative. On one hand, this is a logical response to the rapid reforms in legislative activities, and on the other hand, it reflects the need to adopt best practices from advanced foreign legal systems. Such laws have already been enacted in numerous countries worldwide.

Table 2. Classification groups of world capital cities based on geographical characteristics

№	Classification groups	Names and number of capital cities
I.	Capitals that arose due to natural geographical features	Abu Dhabi, Addis Ababa, Amsterdam, Andorra, Riyadh, Asmara, Baku, Bangui, Bangkok, Beirut, Basterre, Basseterre, Belmopan, Berlin, Buenos Aires, Brasília, Brussels, Doha, Dublin, Havana, Algiers, Djibouti, Juba, Kampala, Canberra, Kigali, Chişinău, Kabul, Conakry,

		Kuala Lumpur, Lima, Lilongwe, London, Malé, Manila, Maputo, Muscat, Maseru, Minsk, Montevideo, Moroni, Moscow, Nairobi, Nouakchott, N'Djamena, Reykjavik, Riga, Roseau, Oslo, Paramaribo, Prague, Praia, Pyongyang, Stockholm, Tbilisi, Tehran, Tegucigalpa, Vaduz, Vilnius, Windhoek, Hanoi, Khartoum, Helsinki, Honiara (64 cities).
II	Capitals based on iconographic symbols	Al-Kuwait, Ankara, Antananarivo, Astana, Asunción, Ashgabat, Astana, Belgrade, Bamako, Bandar Seri Begawan, Banjul, Brazzaville, Bridgetown, Budapest, Bucharest, Dakar, Dushanbe, Freetown, Islamabad, Georgetown, Kathmandu, Kingstown, Kingston, Kinshasa, Cairo, Colombo, Copenhagen, La Paz, Libreville, Lusaka, Luxembourg, Madrid, Managua, Mogadishu, Panama, Beijing, Port Louis, Porto-Novo, Port-au-Prince, Port of Spain, Port Vila, Rabat, Sanaa, Sarajevo, Seoul, Singapore, Skopje, Tallinn, Tokyo, Tashkent, Tripoli, Ouagadougou, Warsaw, Vienna, Warsaw, Vientiane, Zagreb, Yamoussoukro, Yerevan (59 cities).
III	Capitals named after historical figures	Gaborone, Castries, Valletta, Malabo, Mbabane, Monrovia, Nassau, Pretoria, Rome, San Marino, Ulaanbaatar, Washington, Wellington (12 cities).
IV	Capitals based on religious names	Athens, Amman, Baghdad, Bogotá, Dhaka, Damascus, Mexico City, Monaco, Nicosia, São Tomé, Santo Domingo, San Salvador, San José, Santiago, St. John's, St. George's, Sofia (17 cities).
V	Substrate capitals	Apia, Bairiki, Bishkek, Bujumbura, Dili, Funafuti, Kyiv, Lomé, Majuro, Manama, Naypyidaw, Ngerulmud, Nuku'alofa, Palikir, Podgorica, Suva, Tunis, Thimphu, Yaren (19 cities).
VI	Capitals based on ethnic names	Abuja, Accra, Bissau, Caracas, Quito, Luanda, Ottawa, Paris, Tirana, Harare, Yaoundé (11 cities).
VII	Capitals with the same	Algiers, Kuwait City, Andorra la Vella, Tunis, Bissau, Brasília,

name as the country	Gibraltar, Guatemala City, Djibouti, Luxembourg City, Monaco, Panama City, San Marino, San Salvador, São Tomé, Saint Pierre, Singapore, Vatican City (18 cities).
----------------------------	---

The table was compiled by the author based on literature and fund sources.

From a scientific point of view, it is appropriate to classify capital cities in world history according to historical, geographical and typological classifications [5:18].

Table 3. Classification and descriptive characteristics of world capital cities

T /r	Classification units	Descriptive characteristics
1	Natural and geographical classification (by location)	In this classification, the location of capital cities is primarily considered. Information is provided about the city's altitude above sea level, whether it is located on an island, its position along the coastline or inland, and its natural-geographical characteristics.
2	Historical-genetic classification (according to formation)	In the historical-genetic classification, the focus is on the historical development and origin of the capital city. This classification can be further divided into types such as archaic (ancient) capitals, pre-colonial capitals (before colonialism), colonial capitals (during the colonial period), post-colonial capitals (after the end of colonial rule), imperial capitals, and neutral (non-aligned) capitals.
3	Morphological classification (according to structure)	According to their structure, capital cities can be classified into port cities, city-state type capitals, and federal capitals.
4	Funksional tasnifi (vazifasiga ko'ra)	Capital cities that have served military fortifications, and special (those that serve only as capitals) capital cities.
5	Etymological-semantic classification (according to the name)	Ethnic (capitals named after ethnic groups), socionymic (capitals closely related to social life), anthroponymic (capitals named after famous individuals, state figures, or military officers), and capitals that share the same name as the country.
6	Migration classification (according to displacement)	Not all capital cities in the world can be included in this classification, of course. This is because the policy of relocating a capital city is determined from a potential perspective. It is

		carried out due to natural disasters, political, military, and economic reasons.
--	--	--

The table was compiled by the author.

The procedure for determining and relocating the capital differs between countries, depending on the state's structure, political system, and historical traditions. Decisions regarding the designation and relocation of the capital are typically made by the highest governmental bodies (representative bodies) and the highest-ranking officials. Today, in addition to political, economic, and social factors that have historically shaped this process, the main factors influencing the relocation of the capital include the growing population of the capital and addressing the related problems; improving unfavorable geographical conditions and geopolitical situations; the need to settle and develop new territories; and modernizing and developing national governments or "old," "traditional" areas through the partial distribution of capital functions [7:9].

Considering the position and importance of the capital as the main political center in the life of the country, it is proposed to strengthen the provision in the Constitution of the Republic of Uzbekistan and the Law "On the Administrative-Territorial Structure of the Republic of Uzbekistan" by specifically designating Tashkent as the capital and an independent administrative-territorial unit, as well as establishing the procedure for its relocation.

Table 4. List of capital cities that have changed their names (935-2005)

№	Previous name	Naming date	Current name	Geo-graphical location
1	Kozium	935 years	Algiers	Africa
2	Kaparra	1521 years	San-Juan	Asia
3	Charlestown	1696 years	Nassau	Asia
4	Baytown	1854 years	Ottawa	America
5	Edo	1869 years	Tokyo	Asia
6	Finfinne	1889 years	Addis-Ababa	Africa
7	Pozsony	1918 years	Bratislava	Europe
8	Neysel-Khuree	1921 years July 6	Ulaan-Baatar	Asia
9	Tbilisi	1936 years	Tbilisi	Asia
10	Ciudad-Trujillo	1961 years	Santo-Domingo	America
11	Leopoldville	1966 years	Kinshasa	Africa
12	Fort-Lamy	1973 years	Ndjamena	Africa
13	Lourenso-Marques	1975 years	Maputo	Africa

15	Salisbury	1982 years	Harare	Africa
16	Bathurst	1976 years	Banjul	Africa
17	Frunze	1991 years	Bishkek	Asia
18	Titograd	1992 years	Podgorica	Europe
19	Pretoria	2005 years	Tshwane	Africa

The table was compiled by the author.

The political map of the world is distinguished by its rapid changeability among geographical maps. Various political processes taking place in the regions of the world affect its quantitative changes to a certain extent. This situation, in close connection with the countries of the world, affects the change of capital cities and even their historical renaming to one degree or another.

According to T.Akmataliyev, the main reason for relocating capitals is the excessive population size and the problems arising from it, as well as the desire to develop other regions of the country. For instance, since 2019, Indonesia has been actively working on relocating its capital from Jakarta to the East Kalimantan province [6:80]. The key factors driving this move are Jakarta's growing population, overburdened infrastructure systems, and unfavorable environmental conditions. Similarly, plans to relocate capitals are underway in countries such as South Korea, Iran, and Argentina, while active discussions on capital relocation are taking place in nations like Russia, France, Azerbaijan, England, Japan, Mexico, and Spain. Based on the above analysis, the following scientific-theoretical conclusions and proposals aimed at improving legislation are presented:

First, the trend of relocating capitals dates back thousands of years and remains relevant over time.

Second, the factors influencing capital relocation are dynamic in nature and evolve in line with societal development and its interests.

Third, the process of determining and relocating capitals varies among countries, depending on their state structure, political systems, and historical traditions.

Decisions regarding the designation and relocation of capitals are typically made by the supreme bodies of state power (representative bodies) or the highest-ranking officials. Failure to consider geographical factors in urban planning and the development of cities can negatively impact the growth of such settlements [2:33].

Table 5. List of countries whose capitals have changed (1299-2024)

№	Previous capital	Date of relocation	Current name	Country name
1	Bergen	1299 years	Oslo	Norway
2	Trakai	1323 years	Vilnius	Lithuania
3	Krakow	1596 years	Warsaw	Poland
4	Philadelphia	1800	Washington	USA

		years		
5	Mendoza	1880 years	Buenos-Aires	Argentina
6	Melbourne	1908 years	Canberra	Australia
7	Kyoto	1911 years	Tokyo	Japan
8	Calcutta	1911 years	Delhi	India
9	Saint-Petersburg	1919 years	Moscow	Russia
10	Smolensk	1919 years	Minsk	Belarus
11	Istanbul	1923 years	Ankara	Turkey
12	Kristiania	1924 years	Oslo	Norway
13	Zinder	1926 years	Niamey	Niger
14	Samarkand	1930 years	Tashkent	Uzbekiston
15	Kharkiv	1934 years	Kyiv	Ukraine
16	Kaunas	1940 years	Vilnius	Lithuania
17	Saint Louis	1958 years	Nuakchott	Mauritania
18	Rio de Janeiro	1960 years	Brasilia	Brazil
19	Karachi	1969 years	Islamabad	Pakistan
20	Belize	1970 years	Belmopan	Belize
21	Dar es-Salaam	1973 years	Dodoma	Tanzania
22	Abidjan	1983 years	Yamoussoukro	
23	Bonn	1990	Berlin	Germany

		years		
24	Alma-Ata	1997 years	Astana	Kazakhstan
25	Rangoon (Yangon)	2005 years	Naypydaw	Myanmar
26	Jakarta	2024 years	Nusantara	Indonesia

The table was compiled by the author.

Conclusion. The administrative centers of countries that are not fully recognized by the international community as capital cities can be considered separately as objects for classification in terms of capital cities. These administrative centers are not recognized as capitals. The achievement of independence by countries and the division of certain states, which results in them obtaining the status of separate states, leads to an increase in the number of sovereign states, or conversely, the submergence (due to natural disasters) of some island nations and the political unification of countries leads to a decrease in their number. Therefore, the number of countries is always greater than the number of sovereign states and is characterized by dynamic (changing) qualities. This change, of course, does not exclude capital cities. The development of the scientific and methodological foundations for studying urban planning from the historical and natural conditions, using capital cities as examples, and drawing general conclusions will be of great importance for future capital city placements. Many scholars in our republic have dealt with the historical and geographical foundations of urban development. In their scientific works, the natural geographical description, the geomorphology and microclimate of cities, as well as their historical formation and development, have been outlined. However, in Uzbekistan, scientific works on capital cities have not been fully completed. To this day, there is still no distinct concept for capital cities in world history. Despite the existence of special federal laws on capital status in some countries, the issues of defining, relocating, and renaming capital cities remain relevant in many countries even today.

References

1. Bayqabilov X.M. Poytaxt shaharlarning geografik joylashuvida relyefning ahamiyati. –Nukus: “Fan va jamiyat” 2024 №1. 36-38-b.
2. Байқабиллов Х.М. Пойтахт шаҳарларни кўчириш режалари. “O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda moddiy-madaniy yodgorliklar va muzeylarning o‘rni (Qashqadaryo moddiy-madaniy yodgorliklari va muzeylari misolida):” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plami materiallari, Shahrisabz, 2022-yil 5-may, I-qism, 30-37-b.
3. Байқабиллов Х.М. Жаҳон пойтахт шаҳарларининг тарихий ва замонавий типологияси. “Yangi O‘zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani: rivojlanish muammolari va istiqbollari” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plami materiallari. –Toshkent: 2023-yil 19-20 may, 49-55-b.
4. Байқабиллов Х.М. География таълимида жаҳондаги баъзи пойтахт шаҳарлар номланишига оид бахс-мунозарали масалалар. “Antropogen landshaftshunoslik: tadqiqot metodlari, modernizatsiya va barqaror rivojlanish” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi to‘plami materiallari. –Samarqand: 2024-yil 17-18-may, 239-243-b.
5. Ҳамроев Э. Пойтахтларни белгилаш ва кўчириш тенденцияси ўзига хос хусусиятлар. // “Huquq va Burch”, 2020, №9. 16-23-b.
6. Акматалиев Т. Строительство новой столицы: позитивное влияние на экономическое развитие страны. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №9, 2016. – С. 80.
7. Bayqabilov K.M. Capital city relocation policy (factors and reasons). // «Обеспечение устойчивого развития в контексте географии, зеленой экономики, экологии и туризма» в двух томах материалы II Международной научно-практической конференции Том II. Актюбинск, 2022 г 30 ноября, –С. 7-14.
8. Bayqabiov X. M., Nigmatov A. N., Mirackmalov M. T., Karakulov N. M. Toponomic analysis of world countries degree of learning toponymic classification and natural geographical aspects (examples of European countries). // International journal of recent Technology and Engineering. Volume 8, Issue 4, November 2019. 814-819 pg. [https:// www. scopus. com/ sourceid / 21100889873](https://www.scopus.com/sourceid/21100889873).
9. Internet sayt: wikipedia.org.

REZYUME. Maqolada jahon poytaxt shaharlarining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy talqini yoritilgan. Shuningdek, poytaxt shaharlarining geografik xususiyatlari asosida tasnifiy guruhlari tahlili bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается историческое развитие и современная интерпретация мировых столиц. Кроме того, описан анализ классификационных группировок на основе географических особенностей столиц.

SUMMARY. The article examines the historical development and modern interpretation of world capitals. In addition, describes the analysis of classification groupings based on the geographical features of capitals.

QASHQADARYO VILOYATIDAGI AHOLINING HAZM QILISH ORGANLARI KASALLIKLARIGA CHALINISHI: IQTISODIY GEOGRAFIK JIHATLAR, EKOLOGIK TA'SIRLAR VA TIBBIY PROFILAKTIKA

M.A.Fayzullayev – *geografiya fanlari doktori (DSc), dotsent*

S.B.Xujamova – *assistent o'qituvchi*

Shaxrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: hazm qilish organlari kasalliklari, iqtisodiy geografik omillar, ekologik ta'sir, sog'liqni saqlash, tibbiy profilaktika, ekologik muhit, sanitariya-gigiyena, sog'lom turmush tarzi.

Ключевые слова: болезни органов пищеварения, экономико-географические факторы, воздействие на окружающую среду, здравоохранение, медицинская профилактика, экологическая среда, санитария и гигиена, здоровый образ жизни.

Key words: digestive system diseases, economic geographical factors, environmental impact, health care, medical prevention, ecological environment, sanitary and hygienic conditions, healthy lifestyle.

Kirish. Qashqadaryo viloyatidagi aholining hazm qilish organlari kasalliklari, mintaqaning sog'liqni saqlash tizimiga qo'yiladigan jiddiy muammolardan biri sifatida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Hazm qilish tizimi kasalliklari, nafaqat jismoniy salomatlikni buzish, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni saqlashga, shuningdek, aholi mehnat qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan keng tarqalgan kasalliklardir. Ushbu maqola, Qashqadaryo viloyatida hazm qilish organlari kasalliklarining tarqalishini tahlil qilish, shu bilan birga, bu jarayonlarga iqtisodiy-geografik va ekologik omillarning ta'sirini o'rganishni maqsad qilib qo'yadi.

Viloyatning iqlimiy, geografik va iqtisodiy sharoitlari, shu jumladan qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi, suvlardan foydalanishning sifati va ularga nisbatan sanitariya holati, aholi sog'lig'iga bevosita ta'sir qiladi. Bunday ekologik va iqtisodiy ta'sirlar, hazm qilish tizimi kasalliklarining tarqalishini kuchaytirib, sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini pasaytiradi. Ayniqsa, iqlimiy sharoitlarning o'zgarishi va ishlab chiqarish faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta'siri, aholi orasida hazm qilish organlari kasalliklarining ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

Asosiy qism. Aholining hazm qilish organlari kasalliklari (oshqozon-ichak tizimi kasalliklari) global miqyosda jiddiy tibbiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolardan biridir. Bu kasalliklar inson salomatligiga katta ta'sir ko'rsatib, global sog'liqni saqlash tizimiga katta yuk bo'lishi mumkin. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, oshqozon-ichak tizimi kasalliklari butun dunyo bo'ylab sog'liqni saqlash tizimlarining samaradorligini pasaytiradi, chunki ular nafaqat jismoniy sog'likni, balki iqtisodiy rivojlanish va mehnat unumdorligini ham salbiy ta'sir qiladi [15]. Global miqyosda hazm qilish tizimi kasalliklari tobora kengayib bormoqda. Tibbiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy hayot tarzidagi o'zgarishlar, ekologik ifloslanish, noto'g'ri oziqlanish va stress kabi omillar oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining tez tarqalishiga olib kelmoqda. Yuqori darajada yog'li va tuzli oziq-ovqatlar iste'moli, kam harakat qilish, stress va genetik omillar bu kasalliklarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi [11]. Amerika Qo'shma Shtatlari va Yevropaning ko'plab

davlatlarida oshqozon-ichak tizimi kasalliklari tez-tez uchraydigan kasalliklar ro'yxatida yuqori o'rinlarni egallaydi. K.Anderson tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko'ra, AQSHda har yili oshqozon-ichak tizimi kasalliklaridan 100 000 dan ortiq o'lim holatlari qayd etiladi [1]. Bu kasalliklarning asosan "yomon" oziqlanish, yuqori darajadagi spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, noxush ekologik sharoitlar va stress bilan bog'liq ekanligi tasdiqlangan. Shuningdek, Osiyo va Afrika mamlakatlarida ham ushbu kasalliklarning tarqalishi tobora ortib bormoqda. M.Yadav tomonidan o'tkazilgan tahlillarga ko'ra, Janubiy Osiyo mintaqasida, xususan, Hindiston va Pokistonda, aholining oshqozon-ichak tizimi kasalliklariga chalinishi, ilgari kuzatilmagan darajaga yetgan. Ushbu mintaqalarda malnutrisyon (oziqlanishdagi xatoliklar) va jismoniy faoliyatning pastligi kasalliklarning tez tarqalishiga olib kelmoqda [12].

Hazm qilish tizimi kasalliklarining asosiy sabablaridan biri sifatida oziqlanish va hayot tarzidagi o'zgarishlar ko'rsatilmoqda. G.Zhao tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, yuqori yog'li va shakarli mahsulotlar, vaqti-vaqti bilan ovqatlanish va qahva kabi ichimliklarning ko'p iste'moli oshqozon-ichak tizimi kasalliklariga olib kelishini ta'kidlagan [13]. Bundan tashqari, zamonaviy hayot tarzida o'zgarishlar – masalan, uzoq vaqt davomida jismoniy faollikning kamligi va stress darajasining ortishi, hazm qilish tizimining ishlashiga salbiy ta'sir qiladi. Shuningdek, oziqlanishning to'g'ri tamoyillariga rioya qilmaslik, bu kasalliklarning tarqalishini kuchaytiradi. Oziqlanish va sog'lom turmush tarzining ahamiyatini, M.McCarthy ham qayd etgan. U, ayniqsa, qishloq va shaharlarda turli xil oziq-ovqat iste'molini va oziqlanish odatlarini tahlil qilib, noto'g'ri oziqlanishning oshqozon-ichak tizimi kasalliklari rivojlanishiga olib kelishini ko'rsatgan [7].

Global miqyosda ekologik muammolar, ayniqsa havoning ifloslanishi, kimyoviy moddalar va pestitsidlar bilan ifloslanish, oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining tarqalishini tezlashtirmoqda. M.Johansson o'zining tadqiqotlarida, havodagi ifloslanish va atrof-muhitdagi kimyoviy moddalarning oshishi, oziq-ovqat zanjiri orqali odam organizmiga kirib, hazm qilish tizimining yallig'lanish jarayonlarini keltirib chiqarishini aniqlagan. Shuningdek, pestitsidlar va og'ir metallar bilan ifloslanish,

ovqatlanishning xavfsizligini ta'minlashda muammo bo'lib qolmoqda [4]. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, pestitsidlar va kimyoviy moddalar ishlatilgan mintaqalarda yashovchi aholi o'rtasida oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining ko'payishi kuzatilmoqda. Ekologik ifloslanish, ayniqsa, qishloq hududlarida ushbu kasalliklarning tarqalishini kuchaytiradi. Solomonov tomonidan olib borilgan ilmiy ishda, kimyoviy moddalar bilan ifloslangan mintaqalarda, ayniqsa oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining ortishi aniqlandi [10].

Stress ham oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. J.Turner o'zining tadqiqotida stressning oshqozon-ichak tizimiga ta'sirini o'rganib, yuqori darajadagi ruhiy zo'riqishlar va psixologik omillarning hazm qilish tizimi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan [7]. Stressning kuchayishi, asosan, oshqozon-ichak tizimining yallig'lanish jarayonlarini kuchaytiradi va ularning rivojlanishiga olib keladi.

Tibbiy yordam va profilaktika ham hazm qilish tizimi kasalliklarining oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Anderson shunday xulosa qilgan: "Kasalliklarni oldini olish va erta aniqlash sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini oshiradi" [1]. U sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, oziqlanish bo'yicha ta'lim va tibbiy yordamni kengaytirishni taklif etadi. Jahon miqyosida hazm qilish tizimi kasalliklari tobora keng tarqalmoqda va bu kasalliklarning rivojlanishiga turli ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Oziqlanish odatlari, stress darajasi, ekologik ifloslanish va kam harakat qilish kabi omillar kasalliklarning rivojlanishiga olib keladi. Ushbu kasalliklarning oldini olish uchun tibbiy yordamni kengaytirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va sog'lom turmush tarzini rivojlantirish zarurdir.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning janubiy hududida joylashgan bo'lib, aholi zichligi, tabiiy resurslar, qishloq xo'jaligi faoliyati va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi bilan farqlanadi. Shuningdek, viloyatning geografik, ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, aholining salomatligiga ta'sir qiladi. Ayniqsa, hazm qilish tizimi kasalliklarining (gastrit, oshqozon yarasi, ichak disfunktsiyalari) tarqalishida ekologik ifloslanish, oziqlanish odatlari, tibbiy yordamga kirish imkoniyatlari va iqtisodiy omillar katta rol o'ynaydi. Ushbu maqola Qashqadaryo viloyatidagi hazm qilish tizimi kasalliklarining tarqalishiga ta'sir etuvchi iqtisodiy-geografik omillarni ilmiy tahlil qilish, shu bilan birga, bu kasalliklarning oldini olish va davolash bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadida yozilgan.

Hazm qilish tizimi kasalliklari, ayniqsa, oshqozon-ichak tizimi bilan bog'liq kasalliklar, butun dunyo bo'ylab keng tarqalgan sog'liq muammolaridan biridir. O'zbekiston, jumladan, Qashqadaryo viloyati ham ushbu kasalliklarning yuqori darajada tarqalishi bilan ajralib turadi (1-jadval). V.T.Isakov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda ekologik ifloslanish va oshqozon-ichak tizimi kasalliklari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligi aniqlangan [3]. Oziq-ovqat zanjiri orqali organizmga kirgan pestitsidlar va kimyoviy moddalar, oshqozon-ichak tizimi kasalliklariga olib kelishi mumkin. N.Komilova ham o'zining ishida, oziqlanish va gigienaga oid bilimlarning etishmasligi, aholining sog'liqni saqlashga bo'lgan yondashuvining kamchiliklari bu kasalliklarning tarqalishiga sabab bo'lishini ta'kidlagan [6].

1-jadval. 1-jadval. Hududlar bo'yicha aholining ovqat hazm qilish organlari kasalliklari (ming holat)

Hududlar	Yillar			
	2015	2016	2017	2018
Qoraqalpog'iston Respublikasi	91,7	96,0	92,7	97,3
Andijon	171,8	164,8	182,5	180,0
Buxoro	74,2	70,4	70,1	52,8
Jizzax	45,0	44,1	37,2	20,7
Qashqadaryo	267,4	324,0	308,4	298,0
Navoiy	76,2	72,7	77,0	76,2
Namangan	131,1	142,9	114,1	80,4
Samarqand	206,3	217,3	133,4	130,9
Surxondaryo	139,8	148,7	111,5	147,5
Sirdaryo	33,8	35,7	39,2	57,2
Toshkent	217,0	220,7	156,9	170,4
Farg'ona	166,3	166,4	147,0	195,8
Xorazm	155,2	161,3	162,8	155,9

Hududlar	Yillar			
	2019	2020	2021	2022
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2210,8	3511,6	3740,6	3925,0
Andijon	176,0	328,2	345,6	329,7
Buxoro	39,5	182,0	186,9	277,3
Jizzax	28,1	58,8	80,3	86,9
Qashqadaryo	296,7	484,1	346,2	372,1
Navoiy	74,7	87,6	86,6	98,0
Namangan	87,9	176,2	215,9	198,0
Samarqand	182,4	254,8	294,1	321,7
Surxondaryo	132,6	182,2	197,0	205,4
Sirdaryo	31,2	59,7	58,9	78,2
Toshkent	161,3	332,3	477,3	349,0
Farg'ona	201,9	248,8	288,0	279,3
Xorazm	154,1	239,2	244,3	260,7

Jadval O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi materiallari asosida tuzilgan

Shuningdek, Gumerov o'zining ilmiy ishlanmasida qishloq hududlarida, ayniqsa pestitsidlar va kimyoviy moddalar ishlatilishining oshishi, oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining yuqori darajada rivojlanishiga olib kelishini o'rgangan. Salahov iqtisodiy rivojlanish va sog'liqni saqlash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, aholining tibbiy yordamga kirish imkoniyatlarining cheklanganligini va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning kasalliklarning tarqalishiga ta'sirini belgilagan [9].

Qashqadaryo viloyatining geografik joylashuvi va tabiiy resurslari hududdagi qishloq xo'jaligini rivojlantirishga xizmat qilsa-da, bu hududda ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Viloyatda keng tarqalgan sug'oriladigan yerlar asosan paxta, g'alla, sabzavot va meva ekinlarini yetishtirish uchun ishlatiladi. Isakov tomonidan olib borilgan tadqiqotda, sug'orish tizimi orqali amalga oshiriladigan pestitsidlar va kimyoviy moddalar, oziq-ovqatlar orqali inson organizmiga kirib, oshqozon-ichak tizimi kasalliklariga sabab bo'lishi aniqlangan [3]. Viloyatdagi o'simliklarning ko'p qismining ifloslanishi, ayniqsa paxta ekinlarida pestitsidlar ishlatilishi, bu kasalliklarning tarqalishining asosiy sabablaridan biridir. Shuningdek, Zainutdinov ekologik xavf-xatarlarni tahlil qilishda shunday xulosaga kelgan: "Qishloq hududlaridagi

yuqori darajadagi ekologik ifloslanish, oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining ko'payishiga sabab bo'ladi" [14]. Tabiiy resurslarning noto'g'ri boshqarilishi va kimyoviy moddalar bilan ifloslanish nafaqat o'simliklarga, balki odamlar salomatligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan yerlarning ko'pligi va intensiv qishloq xo'jaligi faoliyati ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Bu yerlar, ayniqsa paxta ekinlari bilan ifloslanadi, bu esa oziq-ovqat va ichimlik suvlari sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Gumerov pestitsidlar va kimyoviy moddalar ishlatilgan joylarda yashovchi aholi o'rtasida oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining ko'payishiga olib kelishini aniqlagan [2].

Qashqadaryo viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ham kasalliklarning tarqalishiga ta'sir ko'rsatadi. Qishloq hududlarida aholi asosan dehqonchilik bilan shug'ullanadi, bu esa ularning turmush darajasining past bo'lishiga olib keladi. Karantinov ning fikriga ko'ra, past daromadli oilalar va yomon turmush sharoitlari oshqozon-ichak tizimi kasalliklarini rivojlanishiga olib keladi [5]. Gumerov esa oziqlanishning noto'g'ri odatlari va yuqori tuz va yog'lardan iborat bo'lgan oziq-ovqatlar, oshqozon-ichak tizimi kasalliklarining rivojlanishiga yordam berishini ta'kidlaydi [2]. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yomonligi tibbiy yordamning yetarli darajada ta'minlanmasligiga ham olib keladi. Salahov o'zining ilmiy ishida, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yomonligi, tibbiy yordamga kirishni cheklaydi va kasalliklarning oldini olishda to'sqinlik qiladi deb ta'kidlaydi. Bu esa, ayniqsa, viloyatning qishloq hududlarida sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qashqadaryo viloyatida sanoatning rivojlanmasligi va transport infratuzilmasining pastligi, tibbiy xizmatlarga kirishni cheklaydi. Solomonov shunday fikr bildirgan: "Tibbiy xizmatga kirishning cheklanganligi, kasalliklarning oldini olish va davolashda to'sqinlik qiladi" [10]. Ayniqsa, qishloq hududlarida tibbiy yordamga kirish imkoniyatlari chegaralangan va kasalliklarni erta aniqlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bundan tashqari, tibbiy xizmatlarning yetarli darajada rivojlanmasligi va ularning arzonligi yoki qishloq joylarida mavjud emasligi, kasalliklarni samarali davolashda jiddiy to'siqlarga olib keladi. Mustafaev ham o'zining ishida, tibbiy yordamning qishloq hududlarida mavjud emasligi, kasalliklarning oldini olishda hamda ularni davolashda samaradorlikni kamaytirishini ta'kidlaydi [8].

Qashqadaryo viloyatida hazm qilish organlari kasalliklarining tarqalishi hududning tabiiy-geografik sharoitlari, ekologik holati va iqtisodiy faoliyati bilan uzviy bog'liq. Tadqiqotlar natijasida aniqlanganidek, sanoat korxonalaridan chiqayotgan zararli moddalarning havo, suv va tuproqni ifloslantirishi, ayniqsa ichimlik suvi sifatining pastligi, aholi sog'lig'iga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Viloyatning ayrim hududlarida suv resurslari sho'rlanishi va mikrobial ifloslanish holatlari yuqori bo'lib, bu holat oshqozon-ichak tizimi kasalliklarini keltirib chiqaruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar, jumladan, aholining daromad darajasi, sog'lom oziqlanish madaniyati va gigiyenaga oid bilimlarning yetishmasligi hazm qilish tizimi kasalliklarining yuqori ko'rsatkichlariga hissa qo'shmoqda. Kasalliklarning oldini olish uchun profilaktika choralarini takomillashtirish, ekologik monitoring tizimini kuchaytirish, aholini sifatli ichimlik suvi va xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash zarur. Shu bilan birga, ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida sanoat chiqindilarini qayta ishlash va toza texnologiyalarni joriy etish muhimdir.

Maqolada keltirilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Viloyatning ekologik vaziyatini yaxshilashga qaratilgan strategik reja ishlab chiqish va amalga oshirish.

2. Aholining sanitariya-gigiyenik madaniyatini oshirish uchun keng qamrovli ma'rifiy tadbirlar tashkil etish.

3. Sog'liqni saqlash tizimida hazm qilish tizimi kasalliklarini erta aniqlash va davolash bo'yicha diagnostika va profilaktika xizmatlarini kengaytirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kompleks yondashuv orqali viloyatning ekologik muammolarini hal qilish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish orqali aholi salomatligini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Buning uchun, avvalo, hududda ekologik monitoring tizimini modernizatsiya qilish va atrof-muhit holatini uzluksiz nazorat qilish muhimdir. Sanoat korxonalarining ekologik xavfsizlik talablariga rioya qilishini ta'minlash, zararli chiqindilarni kamaytirish va chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish ekologik barqarorlikka erishishning muhim omilidir. Shuningdek, ichimlik suvi sifatini nazorat qilish tizimini kuchaytirish, suv resurslaridan samarali foydalanish va ularning ifloslanishining oldini olish bo'yicha zamonaviy usullarni tatbiq etish zarur. Sifatli suv ta'minotini kengaytirish orqali oshqozon-ichak kasalliklarining ko'plab turlarini kamaytirish mumkin. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, mahalliy fermer xo'jaliklarida ekologik toza mahsulotlar yetishtirishni rag'batlantirish ham muhim yo'nalishlardan biridir.

Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda aholini muntazam ravishda tibbiy ko'riklardan o'tkazish, to'g'ri ovqatlanish va gigiyena qoidalariga rioya qilish bo'yicha keng ko'lamlı ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish talab etiladi. Bu borada mahalliy hokimiyat organlari, sog'liqni saqlash muassasalari va jamoatchilik tashkilotlari o'rtasida hamkorlik o'rnatish zarur. Tibbiy xizmatlar sifatini oshirish va qishloq hududlarida zamonaviy diagnostika imkoniyatlarini kengaytirish aholi salomatligini yaxshilashga sezilarli hissa qo'shadi. Umuman olganda, iqtisodiy geografik, ekologik va ijtimoiy yo'nalishlarda integratsiyalashgan choralar kompleksini amalga oshirish nafaqat hazm qilish tizimi kasalliklari darajasini pasaytiradi, balki hududdagi umumiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, davlat va jamoatchilikning uzviy hamkorligi bilan amalga oshiriladigan uzoq muddatli strategiyalar aholi turmush sifatini yaxshilashning asosiy garovi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Anderson K. Gastrointestinal diseases and the role of modern lifestyle: A review. *Journal of Health and Nutrition*, 2019, 25(3), 45-59.
2. Gumerov T.R. Environmental pollution and its impact on human health in rural areas. *Environmental Health Review*, 2016, 18(2), 101-115.
3. Isakov V.T. Environmental contamination and gastrointestinal disorders: A case study from Uzbekistan. *Central Asian Journal of Medical Research*. 2014. 12(4), 67-85.

4. Johansson M. Air pollution and its effect on the human digestive system. *European Journal of Environmental Medicine* 2019, 30(7), 123-137.
5. Karantinov S.V. Socioeconomic determinants of health in rural communities. *Economic and Social Geography*. 2013, 21(1), 49-64.
6. Komilova N.K. Territorial Analysis of Medical-geographical Conditions and the Problems of Health of the Population of the Republic of Uzbekistan. *Journal of Environmental Science and Engineering*. 2010. 4(12), 64-68.
7. McCarthy M. Dietary habits and health outcomes: A comparative study. *Journal of Global Nutrition*, 2020. 34(9), 33-50.
8. Mustafaev A. Access to healthcare in rural Uzbekistan: Challenges and solutions. *Journal of Health Policy*, 2021, 29(5), 112-130.
9. Salahov R. Economic development and its correlation with public health. *Central Asian Economics*. 2020, 28(6), 74-92.
10. Solomonov P.D. Barriers to medical service access in rural regions. *Journal of Rural Health*. 2019, 31(11), 45-68.
11. Wilson J., et al. The increasing prevalence of gastrointestinal diseases: A global perspective. *World Health Journal*, 2021, 40(2), 22-38.
12. Yadav M. Nutrition and gastrointestinal diseases in South Asia: A growing concern. *South Asian Journal of Medical Sciences*. 2020, 18(3), 55-70.
13. Zhao G. Dietary factors influencing digestive health in urban populations. *Asian Journal of Digestive Health*. 2018, 23(5), 59-78.
14. Zainutdinov O. (2017). The environmental impact of agricultural chemicals in Uzbekistan. *Environmental Science in Central Asia*. 2017, 19(3), 89-105.
15. World Health Organization (WHO). *Global burden of digestive diseases*. Geneva: WHO Press. 2020.
16. Khujamova S.B. Nozogeographic situation and factors influencing them // *Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies*, Hosted online from Paris, France. 2023. 2 (4), -P. 353-358.
17. Khujamova S.B. History of nosogeographical research and its scientific and theoretical issues // *Электронное научно-практическое периодическое издание. Экономика и социум*. 2023. №9 (112). -С. 152-159.
18. Xujamova S.B. Xavfli kasalliklar va ularning geografiyasi. // *Zamonaviy geografiya: innovatsion rivojlanishining ilmiy-uslubiy asoslari*. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari (Urganch, 27-28-oktyabr). 2023. 219-222-b.
19. Khujamova S.B. Geography of the spread of virus diseases in Uzbekistan and nozogeographic environment ways to improve // *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*. International scientific-online conference. 2024. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14326687>
20. Xujamova S.B. Virusli kasalliklarning tarqalish geografiyasi va nozogeografik muhitni yaxshilash yo'llari // *Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi*. 2024. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14263769>

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida aholi o'rtasida hazm qilish organlari kasalliklariga chalinish holati iqtisodiy-geografik jihatlar, ekologik omillar va tibbiy profilaktika choralarining ta'siri nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Viloyatning iqlim sharoiti, tabiiy resurslardan foydalanish holati, sanoat korxonalarining atrof-muhitga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlari va ekologik muhitning ifloslanish darajasi sog'liqni saqlash ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar sifatida o'rganilgan. Aholining oziq-ovqat mahsulotlari sifatiga, ichimlik suvi gigiyenasiga e'tibor qaratish va sanitariya-epidemiologik holatni yaxshilash bo'yicha takliflar ilgari surilgan. Shuningdek, hazm qilish tizimi kasalliklarining tarqalishiga qarshi profilaktik choralar, shu jumladan, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, muntazam tibbiy ko'riklar o'tkazish va ekologik muhitni sog'lomlashtirish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется заболеваемость населения Кашкадарьинской области болезнями органов пищеварения с точки зрения экономико-географических аспектов, факторов окружающей среды и влияния лечебно-профилактических мероприятий. В качестве основных факторов, влияющих на показатели здоровья, изучались природно-климатические условия региона, состояние использования природных ресурсов, негативное воздействие промышленных предприятий на окружающую среду, уровень загрязнения окружающей среды. Внесены предложения по улучшению качества продуктов питания, гигиены питьевой воды, улучшению санитарно-эпидемиологической обстановки. В нем также даны рекомендации по мерам профилактики распространения заболеваний органов пищеварения, включая пропаганду здорового образа жизни, проведение регулярных медицинских осмотров и улучшение экологической обстановки.

SUMMARY. This article analyzes the incidence of digestive diseases among the population of Kashkadarya region from the perspective of economic and geographical aspects, ecological factors and the impact of medical preventive measures. The climatic conditions of the region, the state of use of natural resources, the negative impact of industrial enterprises on the environment and the level of environmental pollution were studied as the main factors affecting health indicators. Proposals were put forward to pay attention to the quality of food products, drinking water hygiene and improve the sanitary and epidemiological situation of the population. Also, recommendations were given on preventive measures against the spread of digestive system diseases, including the promotion of a healthy lifestyle, regular medical examinations and improvement of the ecological environment.

JANUBIY O‘ZBEKISTON YERUSTI TUZILISHINING URBANIZATSIYA JARAYONLARI VA SHAHARLAR TARAQQIYOTIGA TA’SIRI

P.R.Qurbonov – *geografiya fanlari nomzodi, dotsent*

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: janubiy O‘zbekiston, yerusti tuzilishi, urbanizatsiya, shahar taraqqiyoti, geomorfologiya, tabiiy resurslar, rayonlashtirish, aglomeratsiya.

Ключевые слова: южный Узбекистан, структура поверхности, урбанизация, развитие городов, геоморфология, природные ресурсы, районирование, агломерация.

Key words: southern Uzbekistan, surface structure, urbanization, city development, geomorphology, natural resources, zoning, agglomeration..

Kirish. Urbanizatsiya – aholining shahar joylarda to‘planishi, aholining iqtisodiy-ijtimoiy faoliyatini shahar makonlarida amalga oshirilishi hisoblanadi. Shaharlar shakllanishiga ta’siri etuvchi omillar juda ko‘p bo‘lib, bunda tabiiy-geografik omillar – tabiiy sharoit va tabiiy resurslar, ayniqsa, hududning **yerusti tuzilishi** (relyef) hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Yer usti tuzilishi aholi va shaharlar joylashuvi, uning zichligi, shahar hududida arxitektura-muhandislik inshootlari, infratuzilma tarmoqlari, ko‘p qavatli turar joy hamda sanoat obyektlarining qurilishi, sanitariya-ekologik (urboekologik) holati, hududiy majmualar shakllanishi va aglomeratsiya jarayonlariga ta’sir ko‘rsatgan holda, shu hududning shaharlar to‘ri va tarkibi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda mintaqalarning mahalliy sharoitini hisobga olgan holda urbanizatsiya siyosatini olib borish, jumladan shaharlar to‘ri va tarkibini mustahkamlash, hududiy o‘shish qutblari bo‘lishi mumkin bo‘lgan yirik va o‘rta shaharlarni aniqlash, yangi “aqli” shaharlar qurish, shahar ekotizimini yaxshilash, yo‘ldosh shaharlar rivojlanishiga sharoit yaratishga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirilmogda va ijobiy natijalarga erishilmogda. Jumladan, O‘zbekiston – 2030 strategiyasida “Urbanizatsiya darajasini 51 foizdan 60 foizga yetkazish choralarini ko‘rish, Samarqand va Namangan shaharlarini “millionlik shaharlar”ga aylantirish, 300 mingdan ko‘p bo‘lgan shahar va tumanlar sonini 28 taga yetkazish, barcha aholi punktlarining bosh rejalarini ishlab chiqish” yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan [1]. Bu borada, o‘ziga xos ijtimoiy - iqtisodiy va demografik salohiyatga ega Janubiy O‘zbekiston viloyatlarida urbanizatsiya jarayonlarini rivojlanishiga ta’sir etuvchi geografik omillarni aniqlash, mavjud muammoning yechimiga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakat va mintaqalarning yer usti tuzilishi (relef) va uning urbanizatsiya hamda shaharlar rivojiga ta’siri haqida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, AQShlik olimlar Jan Gotman, Kevin Linch (1960), Brayan Berri (1967), Buyuk Britaniyalik Devid Xarvi (1973), (1985) kabi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlari asosida yer usti tuzilishi va shaharlar taraqqiyoti o‘rtasidagi aloqadorlik qonuniyatlari atroflicha yoritib berilgan.

Shaharlar rivojlanishining tabiiy geografik jihatlarini bilan sobiq Ittifoq iqtisodiy geograflari V.V.Pokshishevskiy (1952, 1963), Y.G.Saushkin (1953), V.V.Vladimirov, A.S.Kryukov (1963), A.M.Kolotiyevskiy (1962), mamlakatimiz olimlaridan N.V.Smirnov (1967), T.Raimov (1969), A.Soliyev (1973,1986), G‘.Pardayev (1977), A.Soatov (1993) va boshqalar shug‘ullanishgan.

Tahlil va natijalar. Shaharsozlik nuqtayi nazaridan, eng avvalo, relyef va gidrografik to‘rning ahamiyati katta. Ma’lumki, yer ko‘p qirrali va har xil maqsadlarda ishlatiladigan muhim tabiiy boylik hisoblanadi. Binobarin, u ayni vaqtda ham tabiiy sharoit, ham tabiiy resursdir. Jumladan, yerdan eng avvalambor qishloq xo‘jaligida, shuningdek, yo‘l, uy-joy va shaharsozlik maqsadlarida foydalaniladi. Bevosita shaharlarning shakllanishi va rivojlanishida, ularning loyiha – qurilishida, eniga va bo‘yiga o‘shishida joyning yer usti tuzilishi (relyefi), seysmik faolligi va boshqa geomorfologik xususiyatlari katta mazmunga ega. Bunda joyning baland-pastligi va qiyaligi kabilar e’tiborga olinadi. Relyef bilan hududning geologik xususiyatlariga bog‘liq shakllangan mineral xom ashyo resurslari shaharsozlikning eng faol omili hisoblanadi. Jumladan Robert Legget shaharsozlikda joylarning topografiyasi va geologik tuzilishiga katta ahamiyat beradi. U dunyoning, asosan Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlari qadimiy shaharlari misolida shaharlar joylashishiga yer usti tuzilishi, iqlim, gidrogeologiya kabi tabiiy omillarning ta’sirini qiziqarli ma’lumotlar asosida keltirgan [2].

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, Janubiy mintaqani tabiiy va iqtisodiy geografik rayonlashtirishda bir qancha yondoshuvlar mavjud. Chunonchi, N.A.Kogay va L.N.Babushkin Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarini qishloq xo‘jaligi nuqtai nazardan tabiiy geografik rayonlashtirgan. Surxondaryo tabiiy geografik okrugi doirasida Quyi Surxondaryo, O‘rta Surxondaryo, Yuqori Surxondaryo, Qashqadaryo okrugida esa Sandiqli, Quyi Qashqadaryo, G‘uzor va Kitob-Shaxrisabz tabiiy geografik rayonlarini ajratgan.

Bevosita shaharsozlik maqsadida tabiiy geografik sharoitni tahlil qilish va ularni rayonlashtirish bilan N.V.Smirnov hamda A.A.Sagatovlar shug‘ullanishgan. N.V.Smirnov shaharsozlik nuqtai nazardan respublika hududini ikkita katta – tekislik va tog‘ oldi-tog‘ oblastlariga hamda ularning ichida o‘nta tabiiy geografik okruglarga ajratib o‘rgangan [4]. A.A.Sagatov esa respublika tabiiy geografik sharoitini atroflicha o‘rganib, uni yer usti tuzilishiga ko‘ra uchta yirik rayon – tekislik va tog‘oldi vohalari, cho‘llar, baland tog‘oldi va tog‘li hududlarga ajratgan. U o‘zining nomzodlik ishida hududiy tabiiy komplekslarni asos qilib olgan [3].

O‘zbekiston Milliy atlasida O‘zbekiston xududini landshaft shaharsozlik nuqtai nazardan 14 ta tabiiy-shaharsozlik rayonlarga, ular esa 20 ta hudud tiplariga ajratilgan. Janubiy O‘zbekiston hududi Qashqadaryo, Surxondaryo, Hisor-Ko‘hitang va qisman Quyi Zarafshon tabiiy shaharsozlik rayonlariga to‘g‘ri keladi.

Mazkur tadqiqotda Janubiy O‘zbekiston hududini shaharsozlik nuqtai nazardan rayonlashtirishda yer usti tuzilishi va tabiiy-xo‘jalik rayonlarga asoslangan holda, quyidagi uchta mintaqaga ajratiladi:

1. Tekislik mintaqasi (400 metrgacha);
2. Tog‘-oldi va past tog‘lar mintaqasi (400-1000 metr);
3. Tog‘ mintaqasi (1000 metrdan yuqori).

Bunda mintaqaning uzoq geologik tarixi va geologik jarayonlarning ta‘sirida shakllangan hududning yer usti tuzilishi, mineral xom ashyo va yoqilg‘i resurslarining tarqalishi, seysmik holati, iqlimi, yer usti va yer osti suvlari kabi tabiiy komponentlar muhim o‘rin tutadi.

Janubiy O‘zbekiston hududining Earth Explorer USGS saytida joylashgan SRTM tasvirlari yuklab olinib, so‘ngra ushbu tasvirlar Arcgis Desktop 10.8.2. GAT dasturining ArcMap ilovasida hisoblanganda, jami maydonning 70,25 foizini tog‘ va tog‘ oldi hamda 29,75 foizini tekislik mintaqasi tashkil qildi, ya‘ni respublika umumiy ko‘rsatkichlariga mutlaqo zid holatni ko‘rsatdi (respublika maydoning 21,3 foizini tog‘ va tog‘oldi; 78,7 foizini tekislik mintaqasi tashkil etadi) [7]. Biroq, viloyatlar doirasida tog‘li hududlar salmog‘i turlicha bo‘lib, Surxondaryo viloyatining 82,6 foiz maydoni tog‘ va tog‘ oldi mintaqasida bo‘lsa, Qashqadaryo viloyatining 61,5 foiz hududi mazkur mintaqaga mansub. Professor A.Soliyev taklif etgan hududning “tog‘liylk” koeffitsiyenti ham shunga teng [5].

Janubiy O‘zbekistonning **tog‘ mintaqasiga** asosan Tyanshan tog‘ining janubiy tizmalari Hisor, Bobotog‘, Ko‘hitang, Boysun, Chaqilkalon, Qoratepa, Surxontog‘ va boshqalar kiradi. Respublikaning eng baland nuqtasi Hazrati Sulton (4643 m) cho‘qqisi ham shu o‘lkada – Hisor tog‘ida joylashgan. Mazkur hududda hozirgi vaqtda 8 ta shahar manzilgohlari mavjud bo‘lib, ularda mintaq shahar aholisining 2,4 foizi istiqomat qiladi. Shundan Boysun tipik tog‘ shahri bo‘lib, u asosan rekreatsiya-sog‘lomlashtirish markazi sifatida rivojlanib kelmoqda (1-jadval). Umuman olganda, tog‘ mintaqasi aholi manzilgohlari, jumladan shaharlarning vujudga kelishida o‘ziga xos noqulayliklarga ham ega. Bunga tog‘ mintaqasining geomorfologik tuzilishi, kuchli zilzilalarning ro‘y berib turishi hamda iqlimining sovuq bo‘lishini misol qilishimiz mumkin. Shaharsozlik nuqtai nazardan ushbu mintaqaning ustunlik tomonlari sifatida ko‘plab foydali qazilma konlari, toza havosi, rekreatsiya resurslari va yer usti suvlari bilan yaxshi ta‘minlanganligini qayd etish joiz.

Tabiiy geografik mintaqaning markaziy qismini band etgan Hisor tog‘larining shimoli-g‘arbiy va janubi-sharqiy qismlarini o‘z ichiga olgan **tog‘oldi mintaqasi** o‘zining qulay tabiiy sharoiti va yer-suv resurslariga ega ekanligi sababli Shaxrisabz, Kitob, Denov, G‘uzor kabi qadimiy shaharlar aynan shu mintaqada shakllangan. Hozirgi vaqtda ushbu mintaq jami shahar manzilgohlari 54,4 foizi (136 ta) va aholisining 46,4 foizini (1188 ming kishi) o‘zida jamlagan. Mazkur mintaq shaharlari asosan an‘anaviy yengil va oziq-ovqat sanoatiga ixtisoslashgan (Sharq‘un shahri bundan mustasno). Tog‘ oldi mintaqasi tabiiy komponentlar bilan yaxshi ta‘minlanganligi tufayli u shaharsozlik jihatdan eng katta ustunliklarga ega. Shu bois mazkur hududda kelajakda ham yangi shaharlarning vujudga kelishi uchun qulay imkoniyatlar mavjud.

Janubiy O‘zbekiston **tekislik mintaqasini**, tabiiy, xo‘jalik nuqtai nazardan farq qiluvchi Sandikli cho‘li, Quyi

Qashqadaryo va Surxon-Sherobod mintaqachalariga ajratiladi. O‘z navbatida, Quyi Qashqadaryo va Surxon-Sherobod tekislik kichik mintaqalari qadimdan sug‘oriladigan daryo vodiylari hamda qishloq xo‘jaligida yangi o‘zlashtirilgan yerlarni (Qarshi va Surxon-Sherobod cho‘llari) o‘z ichiga oladi [6]. Mazkur mintaq yer usti tuzilishi, ba‘zi qoldiq tog‘lar va platolarni hisobga olmaganda, deyarli tekis bo‘lib, u Qashqadaryo viloyatida g‘arbdan sharqqa, Surxondaryo viloyatida janubdan shimoli-sharqqa ko‘tarilib boradi. Tahlillardan yer osti suvlari sathi, ularning kimyoviy tarkibi, qadimdan foydalaniladigan va yangi o‘zlashtirilgan hududlar doirasida o‘zaro farqlanishlar ko‘zga tashlanadi. Qarshi va Sherobod cho‘llaridagi yerlar meliorativ holatining yomonlashuvi yer osti suvlari va ularning minerallasuv darajasining ko‘tarilib borishiga, pirovardida tuproqning ikkilamchi sho‘rlanishiga olib kelmoqda [8]. Bunday tuproqlardan shaharsozlikda binokorlik materiallari sifatida ham foydalanib bo‘lmaydi.

Tekislik mintaqasining qadimdan foydalaniladigan qismi mintaqaning daryo vodiylariga to‘g‘ri kelganligi bois suv taqchilligi sezilmagani holda, uning yangi o‘zlashtirilgan hududlarida doimiy oqar suvlarning deyarli yo‘qligi aholi va qishloq xo‘jaligining suvga bo‘lgan talabini asosan kanallar va suv omborlari hisobidan qondirilishiga olib keladi. Ammo hozirgi vaqtda Qarshi cho‘li (Koson, Mirishkor, Muborak, Nishon, Kasbi) tumanlarida suv, ayniqsa toza ichimlik suvi muammosi keskinlashib bormoqda.

1-jadval. Janubiy O‘zbekiston shahar aholi manzilgohlarining balandlik mintaqalari bo‘yicha taqsimlanishi (01.01.2024-y.)

Balandlik mintaqalari	Janubiy O‘zbekiston			
	soni		aholisi	
	soni	foizda	ming kishi	foizda
Jami shahar manzilgohlari Shu jumladan, balandlik mintaqalari bo‘yicha:	250	100	2565	100
400 metrgacha (tekislik)	106	42,4	1314	51,2
400-1000 metr (tog‘oldi)	136	54,4	1188	46,4
1000 metrdan yuqori (tog‘)	8	3,2	63	2,4

Balandlik mintaqalari	Surxondaryo viloyati			
	soni		aholisi	
	soni	foizda	ming kishi	foizda
Jami shahar manzilgohlari Shu jumladan, balandlik mintaqalari bo‘yicha:	120	100	1041	100
400 metrgacha (tekislik)	44	36,7	451	43,3
400-1000 metr (tog‘oldi)	71	59,1	537	51,6
1000 metrdan yuqori (tog‘)	5	4,2	53	5,1

Balandlik mintaqalari	Qashqadaryo viloyati			
	soni		aholisi	
	soni	foizda	ming kishi	foizda
Jami shahar manzil-gohlari Shu jumladan, balandlik mintaqalari bo'yicha:	130	100	1524	100
400 metrgacha (tekislik)	62	47,7	864	56,7
400-1000 metr (tog' oldi)	65	50,0	651	42,7
1000 metrdan yuqori (tog')	3	2,3	9	0,6

Jadval Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining www.surxonstat.uz va Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining www.qashstat.uz saytlari hamda <https://earth.google.com> ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblab chiqilgan.

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil yanvar holatida iqtisodiy rayon shahar manzilgothlarining 42,4 foizi (106 ta) va ulardagi aholining 51,2 foizi (1314 ming kishi) tekislik mintaqasiga to'g'ri kelgan. Viloyatlarning ma'muriy va ko'p funksiyali markazlari Qarshi va Termiz aynan shu mintaqada joylashgan. Shuningdek, bu yerda yangi maydonlarni o'zlashtirish asosida vujudga kelgan Koson, Beshkent, Yangi-Nishon, Jarqo'rg'on, Talimarjon singari hamda Muborak – "resurs" shahri tarkib topgan.

Umuman olganda, tekislik mintaqasida kuchli zilzilalar va sel hodisalarining kamdan-kam kuzatilishi, katta miqdorda mineral xom ashyo zahiralarning aniqlanganligi, yer ustining tekisligi shaharlar shakllanishiga ijobiy ta'sir etsa, ichimlik suv manbalarining yetarli emasligi, iqlimning turli noqulayliklari bunga aks ta'sir qiladi. Janubiy O'zbekiston tabiiy geografik o'rmini shaharsozlik nuqtai nazardan qulay yoki noqulay ekanligini belgilashda uning yer usti tuzilishi, relyefi hamda hududning foydali qazilma konlari bilan qanday ta'minlanganligi katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, shaharlarning ikki asosiy shahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi (ichki yo'lovchi transporti, shahar aholisiga xizmat qiluvchi tarmoqlar) funksiyalari

mavjud. Shahar hosil qiluvchi omillarga transport, ilm-fan, dam olish maskanlari, bank-moliya, har xil foydali qazilma konlari, turizm kabilar kiradi. Ular orasida tabiiy sharoit va resurslar omili eng muhimi bo'lib, ushbu omil asosida shakllangan shaharlar "resurs shaharlar" deb ataladi.

Xulosa va takliflar. Ko'rinib turibdiki, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari tabiiy sharoiti va yer usti tuzilishi, aholi va shaharlar joylashuvi nuqtayi nazardan bir-biriga ancha o'xshash. Shu sababdan ularning umumiy geografik o'rni, tabiiy resurs salohiyati va demografik vaziyatining bir xilligidan kelib chiqib, ularni urbanizatsiya rivojlanishi nuqtai nazardan ham alohida rayon sifatida ko'rish mumkin. Janubiy O'zbekiston hududining yer usti tuzilishi – ya'ni tog'li, tog'oldi va tekislik relef zonalar – shaharlashuv jarayonlarining yo'nalishi, intensivligi va funksional shakllanishida muhim geografik omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Geomorfologik xususiyatlar aholi punktlarining joylashuvi, transport infratuzilmasining rivojlanishi va sanoat zonalarining tashkil topishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tabiiy-geografik rayonlashtirish asosida amalga oshirilgan urbanizatsiya strategiyalari yuqori natija bergan va hududiy tafovutlarni kamaytirishda samarali bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda yer usti tuzilishining murakkabligi oqibatida shahar infratuzilma tarmoqlarini barpo etishda ayrim muammolar kuzatilmoqda. Tahlillarga asosan quyidagi takliflarni berish mumkin:

- shaharsozlik rejalarini yerusti tuzilishiga moslashtirish: shaharlarni loyihalashda relef, seysmik zonallik va gidrogeologik sharoitlar inobatga olinishi kerak. Ayniqsa, Janubiy O'zbekistonning tog'li hududlarda tabiiy xavf omillari (ko'chki, suv toshqini) hisobga olingan holda shahar bosh rejalarini ishlab chiqish lozim.

- tabiiy-geografik rayonlashtirish asosida infrastruktura tarmoqlarini rejalashtirish: Shaharlararo transport, kommunikatsiya va ijtimoiy xizmatlar joylashuvini tabiiy landshaftga mos holda takomillashtirish tavsiya etiladi.

- ilmiy monitoring tizimini joriy etish: yerusti tuzilishining o'zgarishi, ekologik muvozanat va urbanizatsiyaning o'zaro ta'sirini muntazam kuzatuvchi geografik axborot tizimlarini (GAT) joriy etish zarur.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida»gi PF-158-son Farmoni.
2. Леггет Р. Города и геология. – М.: "Мир", 1976. –С. 558.
3. Сагатов А. Анализ физико – географических условий Узбекистана для целей градостроительства. Автореф. дисс. канд. геогр. наук. – Т.: 1993. – С. 23.
4. Смирнов В.Н. О влиянии природных условий и природных ресурсов на развитие и размещение городских поселений Узбекистана. // Вопросы физической и экономической географии Узбекистана. 1967, -С. 75, 104.
5. Солиев А. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистон иктисодий ва ижтимоий географияси). –Тошкент: «Университет». 2014. 404- б.
6. Научные труды. Выпуск 217, Сурхан-Ширабадская долина (Экономико-географическая характеристика). – Ташкент: 1964.
7. Курбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари. Монография. -Т.: «Mumtoz so'z». 2019. 180-б.
8. Эргашев А., Эргашев Т. Основы экологии. – Т.: 2008. –С. 302.

REZYUME. Ushbu maqolada Janubiy O'zbekiston hududining yerusti tuzilishi urbanizatsiya jarayonlariga va shaharlar taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani geografik tahlil asosida o'rganilgan. Relif shakllari, tabiiy resurslar, geomorfologik va gidrogeologik omillar shaharlarning joylashuvi, ularning funksional rivoji, arxitektura-injenerlik loyihalarining shakllanishi, shuningdek, aglomeratsion jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri aniqlangan. Tadqiqotda hududni tabiiy-geografik rayonlashtirish asosida urbanistik salohiyat baholangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на основе географического анализа рассматривается влияние рельефа и структуры земной поверхности Южного Узбекистана на процессы урбанизации и развитие городов. Выявлены особенности влияния форм рельефа, природных ресурсов, геоморфологических и гидрогеологических факторов на размещение городов, их функциональное развитие, архитектурно-инженерные проекты и агломерационные процессы. Оценен урбанистический потенциал региона на основе природно-географического районирования.

SUMMARY. This article analyzes the influence of the surface structure (relief) of Southern Uzbekistan on urbanization processes and the development of cities based on geographical research. The study identifies how landforms, natural resources, geomorphological and hydrogeological factors affect the spatial distribution of cities, their functional growth, architectural-engineering design, and agglomeration processes. The urban potential of the region is evaluated through natural-geographic zoning.

QASHQADARYO VILOYATI UMUMTA'LIM MUASSASALARI VA ULARNING INFRATUZILMASI HUDUDYIY JIHATLARI

A.U.Nurmatov – o'qituvchi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Qashqadaryo viloyati, umumta'lim muassasalari, infratuzilma, hududiy rivojlanish, demografik omillar, ta'lim geografiyasi, maktablar tarmog'i, hududiy nomutanosiblik, ijtimoiy infratuzilma, ta'lim tizimi.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, общеобразовательные учреждения, инфраструктура, территориальное развитие, демографические факторы, география образования, сеть школ, территориальное неравенство, социальная инфраструктура, система образования.

Key words: Kashkadarya region, General Educational Institutions, Infrastructure, territorial development, demographic factors, educational geography, school network, territorial imbalance, social infrastructure, educational system.

Kirish. XXI asrda jahon hamjamiyati barqaror taraqqiyotning ajralmas omili sifatida sifatli ta'lim tizimini shakllantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Birlashgan millatlar tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan "Barqaror rivojlanish maqsadlari"da har bir inson uchun inklyuziv va sifatli ta'limni ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilanib, bu yo'nalishda infratuzilmaviy sharoitlarning mavjudligi muhim o'rin tutadi. Ayni paytda ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'z hududlarida maktablar tarmog'ini modernizatsiya qilish, ta'lim maskanlarini teng taqsimlash, zamonaviy jihozlar bilan ta'minlash orqali ta'lim sifatini yaxshilashga intilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda umumta'lim muassasalari sonini oshirish, ularni zamonaviy infratuzilma bilan ta'minlash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda [1:11]. Xususan, Qashqadaryo viloyatida aholining soni ortib borayotgani sababli ta'limga bo'lgan talab ham sezilarli darajada kuchaygan. Viloyatda yangi maktablar qurilishi, mavjudlarining rekonstruksiya qilinishi, o'quvchilarning qulay muhitda bilim olishini ta'minlash borasida qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq ayrim tuman va shaharlar kesimida maktablar sonining va ularning infratuzilmasining hududiy nomutanosibligi hali-hanuz dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Mazkur holat, ya'ni umumta'lim muassasalarining hududiy jihatdan nomutanosib joylashuvi, ularning infratuzilmaviy darajasidagi tafovutlar, maktab binolarining jismoniy va texnik holati masalalari Qashqadaryo viloyati miqyosida chuqur tahlil qilinishini talab etadi. Aynan shu jihatlar maqola mavzusining ilmiy va amaliy dolzarbligini belgilaydi. Tadqiqot natijalari asosida mavjud holatning tahlili, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha hududiy rivojlanish konsepsiyasiga mos takliflar ishlab chiqish ko'zda tutilgan. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim sifati va hududlararo ijtimoiy tenglikni ta'minlash yo'lida muhim qadamlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Umumta'lim muassasalarining hududiy taqsimoti va infratuzilmasini takomillashtirish masalasi

jahon miqyosida ko'plab olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Jumladan, A.G.Granberg – iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy rivojlanish muammolarini tahlil qilgan holda, umumta'lim infratuzilmasining mintaqaviy farqlanishi davlat tomonidan qat'iy nazorat qilinishi zarurligini ilgari suradi. U ta'lim maskanlari hududiy nomutanosibligi hududlararo ijtimoiy tengsizlikka olib kelishini qayd etadi. N.N.Baranskiy – geografik rayonlashtirish nazariyasining asoschilaridan biri sifatida, ijtimoiy infratuzilmaning, jumladan, maktablarning aholi punktlarida to'g'ri taqsimlanishi hududiy rejalashtirishning asosiy komponenti bo'lishi kerakligini ko'rsatadi. U, ayniqsa, qishloq joylarda ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish davlatning ustuvor vazifasi bo'lishi kerakligini urg'ulaydi. V.P.Maksakovskiy – ijtimoiy geografiya va hududiy taraqqiyot muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarida ta'lim tizimining rivojlanishi bilan hududiy ijtimoiy-iqtisodiy o'sish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka e'tibor qaratadi [2, 10]. U maktablarning sifati va mavjudligi bevosita hududdagi inson kapitalini shakllantirish va yashash sifatini yaxshilashga xizmat qilishini ta'kidlagan.

Xalqaro miqyosda maktab infratuzilmasiga qo'yiladigan talablar ta'lim sifatini ta'minlash va o'quvchilar hamda o'qituvchilarning xavfsizligi, qulayligi uchun asosiy mezon hisoblanadi. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari va UNESCO tavsiyalarida ta'lim muassasalarining jismoniy holati, sanitariya-gigiyena sharoitlari, energiya samaradorligi va texnologik jihozlanishi bo'yicha aniq standartlar belgilangan [3, 7]. Maktab binolari zamonaviy qurilish texnologiyalari asosida barqaror va ekologik toza materiallardan foydalanilgan holda bunyod etilishi, sinfxonalar yoritilishi va ventilyatsiyasi, sport va madaniy dam olish zonalarini mavjudligi talab qilinadi. Shuningdek, maktablarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bilan jihozlanish va imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun qulay sharoitlar yaratilishi ham muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hukumatining ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan siyosatida maktab infratuzilmasini yaxshilashga katta e'tibor qaratilgan. Milliy standartlar va normativ-huquqiy hujjatlar asosida maktab

binolari xavfsizlik, gigiyena, yoritish, isitish tizimlari va zamonaviy o'quv-uskunalar bilan ta'minlanishi shart qilib qo'yilgan [11, 4, 8]. O'zbekiston sharoitida ayniqsa qishloq hududlarida maktab infratuzilmasini rivojlantirish, yangi binolar qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilish, o'quvchilar uchun sharoitlarni yaxshilash bo'yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari, maktablarda raqamli texnologiyalarni joriy etish, internetga kirish imkoniyatlarini kengaytirish ham davlat tomonidan ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu talablar maktab infratuzilmasining sifatini oshirish va ta'limning barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

2010/2011-o'quv yilida Qashqadaryo viloyatida jami 1116 ta umumta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023/2024-o'quv yiliga kelib 1256 taga yetgan (jadval), ya'ni 13 yilda 140 ta yangi maktab tashkil etilgan yoki qayta tiklangan [6]. Bu esa viloyatda aholining soni ortib borayotgani, ayniqsa yoshlarga oid demografik bosim kuchayib borayotgani va bu bosim ta'lim infrastukturasiga bevosita ta'sir etayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, 2020-yildan keyingi yillarda keskin o'sish kuzatiladi, bu holat respublikada maktablar sonini ko'paytirish siyosati va ijtimoiy infratuzilmani mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar samarasidir.

Qarshi shahrida 2010/2011-o'quv yilida 51 ta maktab mavjud bo'lgan bo'lsa, 2023/2024-yilga kelib ularning soni 69 taga yetgan, ya'ni 18 ta yangi maktab tashkil etilgan. Bu shaharda urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, aholi zichligining ortishi va yangi turar-joy massivlarining rivojlanishi bilan bog'liq. Shuningdek, Qarshi shahri viloyat markazi sifatida demografik migratsiyani ham qabul qilayotgan hududlardan biri sanaladi. Shahrisabz shahri bo'yicha esa faqat 2018/2019-yildan boshlab ma'lumotlar mavjud bo'lib, bu yilda 26 ta maktab bo'lgan va 2023/2024-yilda bu ko'rsatkich 27 taga yetgan – ya'ni aholi soni va maktablar soni o'rtasida nisbiy barqarorlik mavjud.

Qashqadaryo viloyati umumta'lim muassasalari soni

	2010/ 2011	2015/ 2016	2020 / 2021	2021/ 2022	2022 / 2023	2023/ 2024
Qashqadaryo viloyati	1116	1124	1155	1175	1220	1256
Qarshi sh.	51	50	54	57	59	69
Shahrisabz sh.	-	-	26	26	27	27
<i>Tumanlar</i>						
G'uzor	79	79	78	78	79	83
Dehqonobod	89	89	93	96	101	104
Qamashi	87	89	89	95	95	98
Qarshi	64	67	69	70	70	71
Koson	96	99	102	102	102	102
Kitob	92	92	94	95	98	99
Mirishkor	39	39	39	41	43	43
Muborak	33	32	33	33	34	35
Nishon	38	38	38	42	43	48
Kasbi	58	59	61	61	61	62
Ko'kdala	-	-	-	-	97	98
Chiroqchi	176	178	192	192	124	127
Shahrisabz	111	110	85	85	85	87
Yakkabog'	103	103	102	102	102	103

Jadval Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Tumanlar kesimida esa sezilarli tafovutlar mavjud. Masalan, Dehqonobod tumanida maktablar soni 2010-

yildagi 89 tadan 2023-yilda 104 taga yetib, 15 ta ortgan. Bu eng yuqori o'sishlardan biri bo'lib, tuman aholisi tarqoq joylashgan, maktablar ko'proq kichik aholi punktlarida barpo etilgan bo'lishi mumkin. Qamashi, Kasbi, Kitob va G'uzor tumanlarida ham nisbatan barqaror o'sish kuzatilgan. Jumladan, Qamashida 87 tadan 98 taga, Kitobda 92 tadan 99 taga, Kasbida 58 tadan 62 taga yetgan. Bu hududlarda ham demografik barqarorlik, maktablarning saqlanishi va yangilarining ochilishi qayd etiladi.

Ayniqsa e'tiborni tortadigan tuman bu Ko'kdala bo'lib, 2022/2023-yildan boshlab statistikada ilk bor alohida tuman sifatida ko'rsatilgan va maktablar soni 97 tadan 98 taga oshgan. Bu tuman yaqin yillarda ajratilgan yoki qayta tashkil etilgan hudud bo'lishi mumkin. Chiroqchi tumanida esa juda g'alati dinamikani kuzatish mumkin: 2019/2020-o'quv yilida 183 ta maktab bo'lgan bo'lsa, 2020/2021-yildan boshlab keskin pasayish (192 tadan 124 taga) kuzatiladi. Bu holat tuman chegaralari qayta ko'rib chiqilgani, ayrim hududlarning boshqa tumanga birlashtirilgani yoki statistik usuldagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Shahrisabz tumanida esa 2017/2018-yildan boshlab 110 ta maktabdan 85 taga tushish holati kuzatiladi va bu ko'rsatkich keyingi yillarda deyarli o'zgarmaydi. Bu tuman bo'yicha hududiy bo'linmalar yoki maktablarning bir qismi boshqa yurisdiksiya ostiga o'tkazilgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Yana bir barqaror tuman bu Koson bo'lib, 96 tadan 102 taga oshgan va 2015-yildan buyon maktablar soni deyarli o'zgarmagan, bu hududda infratuzilmaning yetarli darajada shakllanganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatida umumta'lim muassasalari soni yildan-yilga barqaror o'sib bormoqda, lekin bu o'sish tumanlar va shaharlar bo'yicha bir xilda emas. Ayrim hududlarda maktablar soni keskin oshgani holda, ba'zilarida pasayish yoki barqarorlik kuzatiladi. Bu holat aholi zichligi, geografik joylashuv, iqtisodiy faoliyat, migratsiya darajasi va hududiy boshqaruvdagi o'zgarishlar bilan izohlanadi. Shu sababli ta'lim infratuzilmasini yanada muvozanatli rivojlantirish, maktab tarmog'ini hududiy ehtiyojlar asosida rejalashtirish zarurati tug'iladi.

Xulosa. Qashqadaryo viloyatining umumta'lim muassasalari hududiy taqsimoti viloyatning ijtimoiy-geografik xususiyatlari, aholining zichligi va infratuzilma darajasi bilan bevosita bog'liq. Tuman va shaharlar bo'yicha ta'lim muassasalari soni va ularning turi farq qilishi, viloyatdagi ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab va mavjud resurslarga moslashganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, tog' va qishloq hududlarida maktablar sonining kamayishi, o'quvchilar sonining markazlashuvi va transport muammolari ta'lim tizimining hududiy notekisligini aks ettiradi.

Viloyatdagi umumta'lim muassasalarining infratuzilmasi – bino, o'quv jihozlari, sport va madaniy obyektlar – ham hududiy jihatdan farqlanadi. Markaziy shaharlar va yirik tumanlarda zamonaviy infratuzilma yaxshi rivojlangan bo'lsa, chekka hududlarda bu borada muammolar mavjud. Bu esa ta'lim sifatiga, o'quvchilarning umumiy rivojlanish imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ta'lim infratuzilmasini takomillashtirish uchun hududiy tafovutlarni kamaytirishga qaratilgan investitsiya va davlat siyosati muhim ahamiyatga ega.

Natijada, Qashqadaryo viloyatida ta'lim tizimini yanada barqaror va sifatli qilish uchun umumta'lim muassasalari

hududiy taqsimoti va infratuzilmasining hududiy infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda o'quvchilar xususiyatlari chuqur tahlil qilinib, ularni rivojlantirish uchun teng imkoniyatlar yaratish ta'lim sifatining oshishiga bo'yicha kompleks choralar ko'rilishi lozim. Xususan, xizmat qiladi va viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy chekka va kam rivojlangan hududlarga e'tibor qaratish, barqarorligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda «Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4884-son qarori.
2. Nurmatov A.U. Zamonaviy ta'lim infratuzilmasini shakllantirishning ba'zi masalalari. "Zamonaviy geografiyada innovatsion g'oyalar: Raqamli iqtisodiyot va GIS texnologiyalar" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Qarshi. 2024-yil. 25-26-oktyabr. 313-317-b.
3. Прорпесс в области питьевого водоснабжения, санитарии и гигиены в школах. <file:///C:/Users/ATM9119/Downloads/JMP-2020-WASH-schools-ru.pdf>
4. Nurmatov A.U. Qishloq joylari barqaror rivojlanishini baholashning uslubiy yondashuvlari. Yangi O'zbekistonda Iqtisodiy va Ijtimoiy Geografiya Fani: Rivojlanish Muammolari va Istiqbollari. –Toshkent: 2023-yil 19-20-may.169-172-b.
5. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari. www.stat.uz
6. Qashqadaryo viloyati xalq ta'limi boshqarmasi axborot byulleteni, 2024.
7. UNESCO. Digital Learning and Education Infrastructure: Global Trends. Paris: UNESCO Publishing. 2021.
8. Rasulov M., Ergashev S. "Hududiy rivojlanishda ta'lim infratuzilmasining roli", Ilmiy-amaliy jurnal, 2022, №3.
9. Fayzullayev M.A., Xujaqulov S.U. A.U.Nurmatov. Economic Geographical Characteristics Of The Development Of Industrial Networks Of Kashadarya Region. Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. Vol 2, Issue 4. Paris, France 19 th April 2023. -P. 125-134
10. Панасюк В. П. Школа и качество: выбор будущего. СПб.: КАПО, 2013. –С. 384.
11. "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. <https://lex.uz/docs/-4312785>

REZYUME. Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatidagi umumta'lim muassasalari soni, ularning hududiy taqsimoti va infratuzilmasining rivojlanish holati geografik tahlil qilinadi. Tuman va shaharlar kesimidagi maktablar sonidagi o'zgarishlar, ularning demografik omillar bilan bog'liqligi, mavjud infratuzilma imkoniyatlari hamda ta'limga bo'lgan hududiy talablar asosida baholanadi. Statistik ma'lumotlar asosida viloyatdagi umumta'lim muassasalarining soni yildan-yilga ortib borayotganini, biroq bu o'sish hududlar kesimida bir xilda kechmayotganini ko'rsatib beradi. Shuningdek, maqolada maktab infratuzilmasining sifati, binolarning jismoniy holati, zamonaviy o'quv jihozlari bilan ta'minlanganlik darajasi va ularning hududiy tafovutlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida viloyat bo'yicha umumta'lim tizimining hududiy muvozanatini ta'minlash va infratuzilmani takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье будет проведен географический анализ количества общеобразовательных учреждений в Кашкадарьинской области, их территориального распределения и состояния развития инфраструктуры. Изменения в количестве школ в разрезе районов и городов оцениваются на основе их связи с демографическими факторами, возможностями существующей инфраструктуры и территориальными требованиями к образованию. На основании статистических данных видно, что количество общеобразовательных учреждений в области увеличивается из года в год, однако это увеличение не происходит равномерно в разрезе регионов. В статье также анализируется качество школьной инфраструктуры, физическое состояние зданий, уровень оснащенности современным учебным оборудованием и их территориальные различия. По результатам исследования даны практические рекомендации по обеспечению территориального баланса системы общего образования по регионам и совершенствованию инфраструктуры.

SUMMARY. This article will provide a geographical analysis of the number of public educational institutions in the Kashkadarya region, their territorial distribution and the state of development of infrastructure. Changes in the number of schools in the district and urban cross-section are assessed based on their correlation with demographic factors, available infrastructure capabilities, and territorial requirements for education. Based on statistics, the number of public institutions in the region is increasing from year to year, but this increase is not going uniformly in the cross-section of the regions. The article also analyzes the quality of the school infrastructure, the physical condition of the premises, the level of provision of modern educational equipment and their territorial differences. Based on the results of the study, practical recommendations were made to ensure the territorial balance of the general education system in the region and to improve infrastructure.

O'ZBEKISTONDA SAKRAL GEOGRAFIYANI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

I.B.Safarov – o'qituvchi

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: sakral geografiya, madaniyat, turizm, diniy obidalar, tarixiy yodgorliklar, turizm salohiyati, xalqaro hamkorlik.

Ключевые слова: сакральная география, культура, туризм, религиозные памятники, исторические памятники, туристический потенциал, международное сотрудничество.

Key words: sacred geography, culture, tourism, religious monuments, historical monuments, tourism potential, international cooperation.

Kirish. Sakral geografiya – bu diniy, madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan obidalar va joylarni o'rganadigan fan sohasidir. O'zbekiston, o'zining boy tari- xiy va madaniy merosi bilan, butun dunyo uchun qimmatli sakral obidalar manbaidir. Mamlakatda ko'plab me'moriy yodgorliklar, masjidlar, madrasa va maqbaralar mavjud

bo'lib, ular nafaqat diniy ahamiyatga ega, balki turizm va iqtisodiy rivojlanish uchun ham katta salohiyatni taqdim etadi. Ushbu maqolada O'zbekistonda sakral geografiyaning rivojlantirish istiqbollari, shu jumladan, diniy obidalarini saqlash, turizmni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish muhokama qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Sakral obyektlar qadim zamonlardan buyon mavjud, ular hozirgi paytda ham turli xalqlarda mavjud. Sakral tasavvurlarga qadar ham bo'lgan. Gerodotning bizga qadar yetib kelgan asarlarida Oykumena xalqlarining ko'pgina juda ahamiyatli va qadrlanadigan obyektlar (ibodatxonalar, noodatiy tabiiy hodisalar, janglar va b.) to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

XX asrning so'ngi choragida olimlarning e'tibori asosan zamon kategoriyasidan makoniy yangicha "o'qish"ga o'tish tufayli sotsial-gumanitar sohada sodir bo'lgan makoniy burilish bilan bog'liq bo'ldi. Ukrainalik geograflar XX asrning 90-yillarning boshidan sakral geografiyaga jiddiy e'tibor qaratdilar. 1993-yilda O.Shabliy diniy jabhaning geografiyaviyligini isbot qilgan holda "sakral geografiya" terminini qo'llaydi [2]. Mavzuga doir masalaning yechimida P.Shukanov, L.Shevchuk, O.Lyubimseva, K.Mezensev, S.Pavlov, I.Rovenchak, A.Kovalchuk va boshqalar faol bo'ldilar. Ukrainalik faylasuf Zavgorodniy Falak va Yer olamlari oralig'dagi o'lchovni tashkil etadigan biror-bir diniy-falsafiy an'ana doirasidagi muqadas joylar (sakral toposlar)ning iyerarxik jihatdan uyushtirilgan tarmog'ini tadqiqot obyekti sifatidagi sakral geografiya deb fikr bildiradi [1]. Rossiyalik geograflar N.Zamyatina va I.Mitin sakral geografiyani gumanitar geografiya yo'nalishlarining biri sifatida ajratadilar.

Sakral geografiya nisbatan yaqinda geografiyaning madaniyatshunoslik, tarix (arxeologiya) bilan tutashuvida shakllangan tushuncha va ilmiy yo'nalish bo'lib, uning o'rganish predmetini er yuzasining an'anaviy tabiiy komponentlari emas, balki an'anaviy fizikaviy komponentlariga ega bo'lgan geografik makon, aniqrog'i geografiyaning belgilar-simvolik jihatlari tashkil etadi.

Sakral geografiyaning shakllanishi sotsial-gumanitar sohada makoniy burilish deb nomlanadigan XX asrning so'ngi choragida olimlarning e'tibori zamon kategoriyasini tadqiq qilishdan makonni yangicha o'qishga o'tish bilan bog'liq bo'ldi. Sakral geografiyaga doir yozilgan ishlarning ko'pida u mazmuniga ko'ra batamom kulturologik soha bo'lib, badiiy ijodiyot, diniy san'at va diniy falsafa, madaniy tarixiy tadqiqotlarni sintez qiladi. Zero, dinning o'zi insoniyat ma'naviy madaniyatning eng muhim jabhalaridan biri hisoblanadi, uning mavjudligi (faoliyati) – bu dastavval ishlab chiqarish va sakral xizmatlarni iste'moli. Turli mamlakatlarda olib borilayotgan tadqiqotlar sakral geografiyani o'rganishning istiqbolli ekanligini ko'rsatmoqda.

Muhokama. Sakral geografiyaning umumiy tavsifi va O'zbekistonda ahamiyati: O'zbekistonning sakral geografiyasi o'zining noyobligi bilan ajralib turadi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent kabi shaharlarda joylashgan me'moriy yodgorliklar va diniy obidalar xalqaro ahamiyatga ega. Masalan, Samarqanddagi Registon maydoni, Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Xivadagi Ichan-Qala majmuasi, Toshkentdagi Hazrati Imom majmuasi mamlakatning sakral geografik xazinasini tashkil etadi.

Turizm va iqtisodiy salohiyat: O'zbekistonning sakral geografiyasi turizmni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Sakral obidalar, tarixiy joylar va diniy meros turizm uchun jozibador manzillar yaratadi. Davlat tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar, turistik infratuzilmaning yaxshilanishi va xalqaro turizmni jalb etish uchun yaratilgan qulay sharoitlar, O'zbekistonning sakral geografiyasini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Sakral geografiyani saqlash va rivojlantirish: O'zbekistonning sakral obidalarini saqlash va ularga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish juda muhim. Me'moriy yodgorliklarni ta'mirlash, ularni asrab-avaylash va restauratsiya qilish borasidagi sa'y-harakatlar xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilmoqda. Shuningdek, mahalliy aholi va mutaxassislarni jalb qilish orqali bu jarayonning barqaror bo'lishi ta'minlanishi kerak.

Xalqaro hamkorlik va sakral geografiyaning rivojlanish istiqbollari: O'zbekistonning sakral geografiyasini rivojlantirishda xalqaro hamkorlik muhim o'rin tutadi. Boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda, O'zbekiston o'z sakral obidalarini dunyo bo'ylab tanitishi va turistlarni jalb etishda yangi imkoniyatlarga ega bo'ladi. Shu bilan birga, xalqaro me'yorlarga mos ravishda obidalar va joylar saqlanib qolishi, ularning diniy va madaniy ahamiyatini to'liq saqlash mumkin bo'ladi.

Sakral geografiya – bu diniy, madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan joylar, obidalar va yodgorliklarni o'rganadigan geografiyaning bir bo'limidir. U asosan insoniyatning diniy va ma'naviy merosini o'rganish, sakral (muqaddas) joylarning joylashuvini, ular bilan bog'liq tarixiy va madaniy jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan.

Natijalar. Sakral geografiya ko'plab diniy obidalar, masalan, maqbaralar, masjidlar, cherkovlar, monastirlar, ziyoratgohlar, ibodat joylari kabi muqaddas joylarni o'z ichiga oladi. Bu joylar odatda diniy tashrif buyurish, ritual bajarish yoki ma'naviy ahamiyatga ega bo'lgan joylardir. Ularning geografik joylashuvi, tarixi va madaniy ahamiyati zamonaviy dunyoda ham turizm, ilmiy tadqiqotlar va madaniy merosni saqlash nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega.

Sakral geografiya fani odatda diniy antropologiya, arxeologiya, tarix, va madaniyatshunoslik kabi sohalar bilan hamkorlikda o'rganiladi. Bu soha yordamida diniy va madaniy merosni saqlash, turizmni rivojlantirish va xalqaro aloqalarni kuchaytirish imkoniyatlari yaratish mumkin.

Dunyo davlatlarida sakral geografiyaning ahamiyati juda katta, chunki u diniy, madaniy va tarixiy merosni o'rganish va saqlashda muhim rol o'ynaydi. Har bir mamlakatda sakral geografiya o'zining xususiyatlariga ega bo'lib, bu jamiyatlarning diniy va madaniy o'ziga xosligini ifodalaydi. Quyida sakral geografiyaning dunyo bo'ylab ahamiyatini ko'rib chiqamiz:

Madaniy merosning saqlanishi: Sakral geografiya diniy obidalar va yodgorliklarni o'rganish orqali jamiyatlarning tarixiy va madaniy merosini saqlashda katta ahamiyatga ega. Masalan, Misrning piramidalari, Hindistonning Ganj daryosi bo'yidagi ziyoratgohlar, Yaqin Sharqdagi qadimjolar va butun dunyo bo'ylab joylashgan muqaddas ibodat joylari – bularning barchasi nafaqat diniy, balki xalqning madaniy o'zligini anglatadi.

Turizm rivoji: Sakral obidalar va muqaddas joylar turizmni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Masalan, Vatikan (Italiya), Makka (Saudiya Arabistoni), Buda-Pest (Vengriya) kabi joylar dunyoning turli burchaklaridan ziyoratchilarni jalb qiladi. Sakral geografiya bu joylar va

ularning atrofini o'rganish, saqlash va turistlarga taqdim etish orqali iqtisodiy foyda keltiradi.

Diniy va ma'naviy ahamiyat: Sakral geografiya davlatlarning diniy madaniyatini va ma'naviyatini aks ettiradi. Muqaddas joylar ko'plab diniy marosimlar, tadbirlar va an'anaviy ibodatlar markazi sifatida xizmat qiladi. Bu joylar odatda insonlar uchun ma'naviy va ruhiy tozalanish manbai bo'lib, ularning ichki dunyosini boyitadi. Misol uchun, Hindistondagi Varanasi, Tibetdagi Potala saroyi yoki Xristianlarning Quddusdagi muqaddas joylari – bular diniy ibodatlar va marosimlar uchun markaz hisoblanadi.

Diniy va madaniy tolerantlikni kamaytirish: Sakral geografiya turli diniy an'analar va madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro hurmatni kuchaytiradi. Muqaddas joylar ko'pincha turli dinlarga mansub odamlarni birlashtiradigan markazlar bo'ladi. Masalan, Quddus shahri, uning turli diniy va madaniy tarixiy qatlamlari bilan, yahudiylar, xristianlar va musulmonlar uchun muqaddas joy hisoblanadi. Bu joylar o'zaro muloqot va dialog uchun platforma yaratadi.

Xalqaro hamkorlik va tinchlikni targ'ib qilish: Sakral geografiya davlatlar o'rtasida tinchlik va hamkorlikni rivojlantirishda yordam beradi. Diniy va madaniy obidalarini saqlash borasidagi xalqaro hamkorlik, davlatlar

o'rtasida diplomatik aloqalarni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Masalan, UNESCO tomonidan jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan sakral joylar o'zaro hamkorlikni kuchaytiradi va global miqyosda dinlararo tinchlikka hissa qo'shadi.

Xulosa. O'zbekistonda sakral geografiyani rivojlantirish, ayniqsa, diniy obidalarini saqlash va turizm salohiyatini kengaytirish masalalari bugungi kunda juda dolzarb hisoblanadi. Mamlakatda sakral geografiyaning rivojlanish istiqbollari yuqori bo'lib, ularning iqtisodiy, madaniy va ma'naviy rivojlanishdagi o'rni beqiyosdir. Sakral geografiyaning rivojlanishiga ko'rsatilgan e'tibor, mamlakatning tarixiy merosini saqlash va yangi avlodlarga yetkazish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli, O'zbekistonning sakral geografiyasini saqlash va rivojlantirishga oid sa'y-harakatlar jahon miqyosida o'zining o'rniga ega bo'lishi mumkin. Umuman olganda, sakral geografiya dunyo davlatlarida diniy, madaniy, iqtisodiy va diplomatik sohalarida katta ahamiyatga ega. Bu soha nafaqat obidalarini saqlash, balki jamiyatlarning barqaror rivojlanishini, xalqaro hamkorlikni va turizmni rivojlantirishni ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Завгородний Ю.Ю. Сакральная география и феномен паломничества: тайное и явное (взгляд из советской периферии). Аиом – асем орг//завгородний хттп://турелигиоус.ком.уа. – Дата доступа: 28.09.2013.
2. Шаблий О. Общественная география: теория, история, страноведческие студии. – М.: “Комета”, 2009. –С. 324.
3. Abdullayev S., Safarov I., Sakral-geografik tadqiqotlarning maqsadi va vazifalari. “Zamonaviy geografiyada innovatsion g'oyalar: Raqamli iqtisodiyot va GIS texnologiyalar” mavzusidagi xalqaro-ilmiy amaliy konferensiya. 2024. 25.10.
4. Шуканов П., Шуканова А. Сакрально-научные основы освитного процессу. / Имидж с учасного педагога. – Полтава: 2012. №3 (122). -С. 3-6.
5. Safarov I.B., Pirmazarov I.Sh. O'zbekistonda sakral geografiyani rivojlantirish istiqbollari. // Экономика и социум. 2025. №. 2-1 (129). 510-513-b.

REZYUME. Ushbu maqolada O'zbekistonda sakral geografiyaning rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. Sakral obidalarini saqlash va rivojlantirish, turizmni kengaytirish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются перспективы развития сакральной географии в Узбекистане. В статье также рассматриваются вопросы сохранения и развития сакральных памятников, развития туризма, развития международного сотрудничества.

SUMMARY. This article analyses the prospects for the development of sacred geography in Uzbekistan. The article also covers the issues of preserving and developing sacred monuments, expanding tourism, and developing international cooperation.

SHAHNISABZ VA MAYDANAK BALAND TOG' TURISTIK MARKAZINING EKOTURISTIK IMKONIYATLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH MASALALARI

Q.S.Yarashev – geografiya fanlari doktori, professor

O.B.Badalov – geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali

B.B.Yusupov – tadqiqotchi

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: tog' ekoturizmi, tabiiy sharsharalar, o'rmon, daryo, g'or, ko'l, dam olish maskan va sanatoriyalar.

Ключевые слова: горный экотуризм, природные водопады, леса, реки, пещеры, озера, дома отдыха и санатории.

Key words: mountain ecotourism, natural waterfalls, forests, rivers, caves, lakes, holiday homes and sanatoriums.

Kirish. Mamlakatimizda 2025 yilning “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb e'lon qilinishi munosabati bilan xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga katta imkoniyatlar berildi. Ushbu dasturni hayotga tadbqiq etishda turizm, dam olish maskanlari va sanatoriylarni rivojlantirishda ulkan infratuzilma ishlarni amalga oshirish maqsadida respublikamiz tog' va tog'oldi hududlarida

rekreatsiya va turizmni istiqbolli tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “mamlakatimizning betakror tabiati, milliy qo'riqxonalar, tog'li hududlarda turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyat mavjud” deb ta'kidlaganlar [1]. Jumladan, Qashqadaryo viloyati ham o'zini ekoturizm sohasidagi strategik, ichki turizm hajmini

keskin ko'paytirish, sayyohlar uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik sub'ektlari uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratilganini ko'rishimiz mumkin [11].

Binobarin, Shahrisabz shahrini 2024-yilda, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT)ning Turizm vazirlarining IV yig'ilishi yakuniga ko'ra turizm poytaxti deb tanlagani bejizga emas. Shaharning turizm salohiyati butun dunyodan sayyohlarni o'ziga jalb qilib kelmoqda. Jahon tajribasida ham ekologik turizmni rivojlantirishda tabiiy yodgorliklari hamda qo'riqsona va tabiiy manzarali hududlarga alohida e'tibor qaratilgan [13]. Shu bilan birgalikda alohida hududlarning ekoturistik imkoniyatlarini baholash, ulardan maqsadga muvofiq foydalanish mexanizmini takomillashtirishning komplekslik imkoniyatlarini aniqlash hamda samaradorligini oshirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda [4].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Turizm va rekreatsiya geografiyasining ilmiy-nazariy masalalari bo'yicha respublikamizda M.Q.Pardayev, I.S.Tuxliyev, A.S.Soliyev, M.R.Usmonov, M.M.Muhamedov, M.Hoshimov, A.N.Nigmatov, A.A.Rafiqov, A.Yakubov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida turizm va rekreatsiyaning turli masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Shuningdek, N.T.Shamuratova, A.Zokirov, O.X.Hamidov, R.Usmonova, S.B.Abbasov, Q.S.Yarashev, Sh.Xolmurodov, X.Jumayev, O'.B.Badalov, J.Yu.Xasanov va boshqalarni ilmiy tadqiqot ishlarida ham kengroq yoritilgan.

Bundan tashqari, Qashqadaryo viloyati turizmini ilmiy tadqiq qilishda Qashqadaryo viloyati landshaftlarni rekreatsiya maqsadida baholash bo'yicha R.Usmonova [6] hamda Qashqadaryo viloyati turizm-rekreatsiya salohiyatini baholash va turizm infratuzilmasining hududiy tizimlarini takomillashtirish bo'yicha X.Jumayevlar tomonidan o'ganilgan hamda kompleks baholash bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan [5].

Natijalar va muhokama. Mamlakatimiz hududlarida ekoturizmni rivojlantirishda nafaqat ona tabiatni muhofaza qilish, ekoturistlarni ona tabiatimizga jalb etish va qiziqtirish, ular uchun iqtisodiy-ijtimoiy sharoitini yaxshilash hamda aholini ish bilan ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [8]. Jumladan, Hisor tog'larini janubiy-g'arbiy qismlarini bebaho tabiati, shifobaxsh mineral suvlari, toza iqlim sharoiti va sport-sog'lomlashtirish joylari ekoturistik imkoniyatlarning yaratishda qulay hisoblanadi [4]. Shu sababli ushbu hududlarda ekoturizmni istiqbolli tarmoqlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, ekologik turizm sohasida yangi ekoturistik yo'nalishlar ochish imkoniyatlari o'rganilmoqda. Ammo, iqlim o'zgarishlari tobora kuchayib borayotgan davrda ekoturizmni rivojlantirish bo'yicha xalqaro harakatlar dasturini qabul qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [10].

Hozirgi vaqtda respublikamiz Tog' va tog'oldi hududlari ekoturizmini istiqbolli tarmoqlarini rivojlantirishda eng avvalo hududlarda tinchlik-osoyishtalikni ta'minlanganligi, tabiiy-iqlim sharoiti, tarixiy-madaniy obidalaru butun insoniyatning boyligi bo'lgan osori-atiqalar, qadriyat va an'analarning mavjudligi kabi jihatlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, betakror o'simlik, hayvonot olamini asrash hamda ekoturizm salohiyatidan samarali foydalanish maqsadida

ko'plab milliy dasturlar va loyihalar hayotga tatbiq etilmoqda [5].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, prezidentimiz Qashqadaryoga 2023- yil 28- noyabrda tashrifi davomida viloyatda yilning to'rt mavsumida turistlarni jalb qilish uchun salohiyat borligi va undan samarali foydalanilmayotgani ta'kidlagan edilar. Bu borada, xorijiy davlatlarning malakali ekspertlari va yetakchi kompaniyalari ishtirokida Shahrisabz tumanidagi "Miraki", "Amir Temur", "Uloch" va "Polmon" mahalla fuqarolar yig'inlari hududidagi umumiy maydoni 240 gektar bo'lgan yer uchastkasida 450 million dollarli qo'shimcha investitsiyalar yo'naltirildi. Natijada bu yilgi (2025-yil) mavsumda Shahrisabz tumanidagi Miraki hududida jami 350 o'rinli mehmonxona ishga tushadi va buning natijasida 220 ta ish o'rni yaratiladi. Bir vaqtning o'zida 1 ming 200 dan ortiq sayyohga xizmat ko'rsatish imkoniyati yuzaga keladi [13].

Shahrisabzni o'zida yiliga qo'shimcha 500 milliard so'm tushum kutilayapti, 5 mingta yangi doimiy ish o'rni paydo bo'ladi. 108 mlrd so'm hisobiga 126 km yo'l, 5 km kanalizatsiya, 10 km ichimlik suvi, 5 km elektr tarmog'i ta'mirlandi. Ayni paytda Miraki mahallasida qariyb 11 gektarli bo'sh turgan yer maydonlarida aholi va sayyohlar sayr qilishi uchun "Oqsuvdaryo" o'zani bo'ylab 10 kilometr uzunlikda piyoda va veloyo'laklar qurilmoqda. Tadbirkorlar tomonidan dengiz sathidan 1 ming 200 metr balandlikda dam olish majmuasi, osma ko'priklari va ziplaynlar qad rostlamoqda. Zamonaviy xizmat ko'rsatish majmualari va turizm infratuzilmasi ob'ektlari qurish reja asosida amalga oshirilmoqda. Tabiiy landshaftlarning shakllanishi, o'zgarishi va yangi tiplarining paydo bo'lishi kelajakda tog' va tog'oldi turizmini rivojlanishiga muhim omil bo'lib xizmat qiladi [7].

Bugungi kunda viloyatni tog' va tog' oldi mintaqalari xilma-xil ekoturistik ob'ektlarga boyligi bilan ajralib turadi [9]. Dam olish va ekoturizmni rivojlantirishda hududni tabiiy resurslarni kompleks baholash, ekoturistik marshrutlarni loyihalash va ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi hamda istiqbolli ekoturistik marshrutlar ajratishda ob'ektiv baholash imkoniyatini yaratildi. Shu sababli ushbu hududlarga yaqin bo'lgan joylarda quyidagi ekoturistik marshrutlar ishlab chiqildi:

- Siyob qishlog'i - Miroqi shaharchasi (Qorasuv daryosi bo'ylab);
- Hisorak - Sayat - Suvtushar qishloqlari (adirlar bo'ylab);
- Hisorak - Yakkaxona - Mingko'char qishloqlari (soylar va adirlar bo'ylab);
- Hisorak - Tamshush - Sarchashma qishloqlari ("turistik uchburchak").
- Xiyobon - Chag'atoy - Turon qishloqlari (Qizildaryosi bo'ylab);
- Samoq - Nov - Haydarbuloq qishloqlari (Qizildaryosi bo'ylab);
- Tatar - Zarmas - Vori qishloqlari (tog' va tog'oldi bo'ylab).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-noyabrda «Qashqadaryo viloyatining tog'li-rekreatsion hududlarida zamonaviy xizmat ko'rsatish va turizm obyektlarini barpo etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-376-sonli qarorining 13-bandida berilgan topshiriqqa muvofiq "Maydanak baland tog" turistik

markazi hududidagi planitarium, observatoriya, astronomik muzey va atrofini kuzatuv maydonchasini zamonaviy loyiha yechimlari asosida ta'mirlash-tiklash vazifasi berilgandi. Natijada amalga oshiriladigan loyiha doirasida observatoriya tutash 58,6 gektar maydon planetariy, kuzatuv maydonchasi va astro-muzey, do'konlar, avtoturargoh, vertolyot maydonchasi, restoran va kafelar, landshaft bog', galaktika maketi hamda bolalar maydonchasi, mehmonxona majmuasi, geogumbazlar ko'rinishidagi glemping uchun alohida yer maydonlar, kemping, sog'lomlashtirish markazi, chanada uchish, tubing va tog' liftlaridan iborat faol dam olish majmuasi qurish va foydalanish uchun yo'naltirildi. Qo'shimcha xizmat ko'rsatish majmualari va dam olish maskanlarini sog'lomlashtirish sanatoriysi, umumiy ovqatlanish va boshqa turistik ahamiyatga ega ob'ektlar barpo etishni nazarda tutuvchi master loyihasi ishlab chiqildi. Bu loyiha har qanday darajadagi investorlar uchun mo'ljallangan. Markazga nafaqat ilm-fan va koinotga qiziquvchilar, balki ochiq tabiatda faol dam olishni yaxshi ko'radigan mahalliy va xorijlik sayyohlar kelishi uchun zamonaviy infratuzilmalar kurish imkoniyati yaratildi.

Ushbu imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda Qashqadaryo viloyatiga joriy yilning to'qqiz oyida 1 million 700 ming mahalliy va 460 ming xorijiy sayyohlar kelishgan. Ya'ni, ichki turizm hajmidan kelib chiqib, ushbu loyihaning yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasavvur qilish qiyin emas. Davlatimiz rahbari tomonidan imzolangan qarorga binoan, Shahrisabz va Maydanak baland tog' turistik markazlarini rivojlantirish va boshqarish uchun davlat muassasasi shaklida Qashqadaryo viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirish va boshqarish departamenti tashkil etildi. Qarorga asosan Shahrisabz va Maydanak baland tog' turistik markazining hududiy chegaralari ham tasdiqlandi (1-rasmga qarang) [13].

Ma'lumki, buyuk bobokalonimiz Mirzo Ulug'bek bundan necha asrlar oldin astronomiya ilmiga ulkan hissa qo'shib, maxsus rasadxona qurdirib, 1018 ta yulduzning joylashuv o'rnini aniqlab sohaga olamshumul yangiliklarni kiritgan. O'rta Osiyodagi eng katta, bir yarim metrlik teleskopga ega dunyoga mashhur osmon ilmini o'rganadigan rasadxonalardan biri, Maydanak observatoriya innovatsion ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Maydanak balandtog' rasadxonasi hududi turistik master rejasi

Rasadxonaga o'rnatilgan teleskoplar ko'zgularining diametri bir yarimni tashkil qiladi. Ko'zgusining diametri 60 sm dan bo'lgan 4 ta, 50 sm dan bo'lgan 3 ta teleskoplar ham o'rnatilgan [12]. Rasadxonada koinotning eng uzoq, chekkalarida joylashgan noyob obyektlar-gravitatsion linzalar, kvazarlar va faol yadroli galaktikalarni tadqiq etish bo'yicha izlanishlar olib boriladi. Yilning 365 kuni davo-

mida fazosi deyarli ochiq va osmoni juda tiniq bo'ladigan mo'jizakor Maydanak observatoriya bugun dunyo astronomiyasi rivojida muhim rol o'ynamoqda. Shimoliy yarim sharda joylashgan ushbu eng yaxshi rasadxonalardan birida 80 dan ortiq asteroidlar, to'rtta kometa va yangi kichik sayyora kashf qilingan. Kichik sayyoralaridan biriga "Samarqand" deb nomlangan va sayyoralarning xalqaro katalogiga kiritilgan. U o'zbek astronomlari tomonidan 2010-yilning iyul oyida kashf etilgan.

Maydanak balandligidan 385 ming kilometr masofadan Oy yuzida joylashgan bir kilometr kattaligidagi landshaft detallarini ko'rish mumkin. Teleskop orbital stansiyaga qaratilganda esa, kattaligi bir metr bo'lgan ob'ektlarni, hatto ki astronavtni ochiq kosmosda ishlash uchun stansiyadan chiqib ketayotganini ko'rish mumkin. Maydanak astronomik rasadxonasi tungi ekskursiyalarni taklif etadi. Inson ko'zi yetib bo'lmaydigan burjlarni o'rganish, Somon yo'li bo'ylab sayr qilish, oqimli kosmik landshaftlardan va Quyosh tizimining barcha sayyoralari haqida fikr yuritishdan zavqlanadi hamda ular teleskoplar orqali juda yaqin ko'rinadi. Maydanak teleskoplarining kuchli tomoni eng uzoqdagi mitti sayyora Pluton va noyob "Enshteyn xochi"ning hayratlanarli ko'rinishini taqdim etadi. Agar siz ekoturizm, ilm-fan va koinotga qiziqsangiz, tog'li muhitda joylashgan ushbu ajoyib manzilga tashrif buyurishni tavsiya etamiz.

Qashqadaryo havzasining shimoli, shimoli-sharqi hamda janubi-sharqni tog' va tog'oldi hududlari tashkil etadi. Vohalanki, tog' va tog'oldi hududlari ekoturizmida o'ziga xos jozibadorlikka ega [6]. Shu sababli Qashqadaryo havzasining tog'lik qismida gipsometrik balandligi, rel'efning genezisi va parchalanish darajasiga ko'ra landshaftlari quyidagi kichik sinflarga ajratish imkon berdi: 1) tog'oldi adirlar va past tog'larning landshaftlari; 2) o'rtacha balandlikdagi tog' landshaftlari; 3) baland tog' landshaftlari. Shuningdek, tog'oldi adirlari va past tog' landshaftlari kichik sinfdagi o'rtacha quruq tipik bo'z tuproqlaridagi tog' chalacho'l landshaftlari zonal tipini ajratishga imkon beradi [2].

"Maydanak" turistik-rekreatsion zonasi Hisor tog'ining janubiy g'arbiy tarmog'ida joylashgan. Bu hudud asosiy suvayirg'ich vazifasini bajaradi. Maydanak tog'i uzoq geologik tarixga ega. Bundan 50-55 mln yil oldin dengizning chekinishi natijasida ohaktoshlar, mollyuskalar, marjonlar va har xil chig'anoqsimonlarni qoldig'idan ohaktosh yotqiziqlar, berk suv havzalarida esa tosh tuzi, osh tuzi va gipslar tarkib topgan [9]. Masalan, Hisor tizmalarining ulug'vor manzaralari bilan tanishish, chuqurligi 6 metr bo'lgan g'or labirintlariga o'xshash tuz konlari, qo'l mehnati yordamida yer qaridan shaxta usulida tuz qazib olinishiga guvoh bo'lishingiz mumkin. Shu bilan birgalikda Maydanak tog'larida tuz bilan davolash maskanlari paydo bo'lmoqda. Tuz bilan davolash tibbiyotda galoterapiya deb atlatadi. Davolash usuli Qamashi tumanining Kon qishlog'idagi tabiiy tuz g'orlarida mavjud. Ushbu g'orlarda Xo'jaikon tajribasini o'rgangan holda tibbiy sayyohlar uchun qulay sharoit yaratish va Maydanak dam olish maskanida sun'iy tuz uylar qurish imkonini beradi hamda insonlarda uchraydigan ko'plab yurak-qon tomir va asab tizimi kasalliklarni davolashda foydalidir [12]. Bundan tashqari, Maydanak observatoriya Fanlar akademiyasining faxri bo'lib, o'zining noyob astroiklimi bilan jahonning eng yetakchi beshta observatoriyaalaridan biridir. Qayd

etilishicha, bu joyda olib borilayotgan tadqiqotlar har yili dunyoning eng nufuzli ilmiy nashrlarida chop etilib, dunyo olimlarini qiziqishlarini ortirmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimku, Shahrisabz va Maydanak baland tog' turistik markazining ekoturistik resurslardan samarali foydalanish bilan bir qatorda ularni rivojlantirish borasidagi maqsad va vazifalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, muayyan hududlar yashash uchun yaxshi qurilgan binolarga ega zonalarini, gidrotexnik va injenerlik qurilish, transport magistrallari. boshqaruv organlari hamda xizmat ko'rsatuvchi sub'ektlarni o'z ichiga olgan tabiiy va madaniy majmualarga ega bo'lishi lozim.

Chunki, ekoturistik resurslardan oqilona foydalanish, ko'rsatilayotgan xizmat turlarini ko'paytirish va sifatini zamon talablariga moslashtirish, foydalanilmayotgan yangi turistik imkoniyatlarni ishga solish bo'yicha vazifalar belgilanishi zarur. Shahrisabz va Maydanak baland tog' turistik markazining musaffo havosi, bebaho tabiati, har xil kasalliklarni davolovchi shifobaxsh mineral manbalar, iqlim xususiyati va sport-sog'lomlashtirish joylari ekoturistik imkoniyatlarni yaratishda qulay sanaladi. Havzaning tabiiy sharoiti, ichki suvlari, iqlim va o'simlik dunyosining o'ziga xosligi ko'plab dam olish zonalarini, sog'lomlashtirish oromgohlari qurishga sharoit yaratadi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. / Yoshlar ovozi. 2018- yil. 29-dekabr. № 148. (16305).
2. Abdullayev S.I., Usmanova R. Qashqadaryo landshaftlarini tasnif qilishning ayrim masalalari // Janubiy O'zbekiston tabiat manbalaridan oqilona foydalanish masalalari. -T.: 1997. 23-28-b.
3. Badalov O'.B. Qashqadaryo viloyatini rekreatsiya-turistik resurslaridan samarali foydalanishning geografik jihatlari. FarDU ilmiy xabarlar. №6, 2023. 30-34-b.
4. Badalov O'.B., Yarashev Q.S. Omonqo'tonsoyning rekreatsiya resurslari va ulardan foydalanish masalalari // Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Namangan: 2014. 157-158-b.
5. Jumayev X.X. Qashqadaryo viloyati turizm - rekreatsiya salohiyatini baholash va turizm infratuzilmasining hududiy tizimlarini takomillashtirish. Geografiyada falsafa fanlari doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya -Samarqand, 2022. yil.
6. Usmanova R. Landshaftlarni rekreatsiya maqsadida baholash (Qashqadaryo viloyati misolida). g.f.n. dissert. avtoreferati. -T.: 2002. 23-b.
7. Yarashev Q., Yusupov B. Tabiiy muhofaza etiladigan hududlarda ekoturizmni rivojlantirish masalalari (Hisor davlat qo'riqxonasi misolida) // O'zMU xabarlar, 3/2 -T.: 2022. 358-361-b.
8. Yarashev Q.S., Yusupov B. Qashqadaryo havzasi tog' va tog'oldi ekoturizmidagi imkoniyatlar. // Geografiya fani va raqamli iqtisodiyot muammo va istiqbollar mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Namangan: 2023. 339-344-b.
9. Yarashev Q.S. Janubiy O'zbekiston daryo havzalari landshaftlarining funksional-dinamik bog'liqligi hamda ularni landshaft-ekologik rayonlashtirish. Geografiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. –Samarqand: 2022. 30-b.
10. Yusupov B.B. Ekoturizm atrof muhitni muhofazalash va barqaror rivojlantirish omili // «Zamonaviy geografik tadqiqotlar nazariya, amaliyot, innovatsiya». Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Samarqand: 2023.
11. Yusupov B. Qashqadaryo havzasi tog' va tog'oldi landshaftlarida ekoturizmni rivojlantirishning ayrim masalalari // O'zbekiston zamini, №2. -T.: 2024. 90-b.
12. Yarashev Q.S., Yusupov B.B. Prospects for the development of tourism villages in the Kashkadarya region. American Journal of Interdisciplinary Research and Development Volume 15, April, 2023.
13. Qashqadaryo viloyati turizm boshqarmasi axborot xizmati bo'limi.

REZYUME. Maqola Shahrisabz va Maydanak baland tog' turistik markazining ekoturistik imkoniyatlari va ulardan samarali foydalanish masalalariga bag'shlangan. Asosiy e'tibor havzaning tog' va tog'oldi hududlarida turizmning istiqbolli tarmoqlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена экотуристическому потенциалу высокогорных туристических центров Шахрисабза и Майданак и его эффективному использованию. Основное внимание уделено развитию перспективных направлений туризма в горных и предгорных районах бассейна.

SUMMARY. The article is devoted to the ecotourism potential of the Shakhrisabz and Maidanak high-mountain tourist centers and their effective use. The main attention is paid to the development of promising tourism sectors in the mountainous and foothill regions of the basin.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqılıq tiykarları

OROLNI QUTQARISH XALQARO JAMG'ARMASI: TASHKIL ETILISHI VA FAOLIYATI

A.R.Abatov – *katta o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Orol muammosi, OQXJ, ekologiya, atrof-muhit, xalqaro tashkilotlar, loyihalar, tabiyat, omil, samarali hamkorlik, Orolbo'yi aholisi.

Ключевые слова: Аральская проблема, МФСА, экология, окружающая среда, международные организации, проекты, природа, фактор, эффективное сотрудничество, население Приаралья.

Key words: The Aral Sea problem, IFAS, ecology, environment, international organizations, projects, nature, factor, effective cooperation, population of the Aral Sea region.

Kirish. Hammamizga ma'lumki, suvga va tabiyatga bepisand munosabat oqibatida 1960-yillarning oxirida Orol fojiasi boshlandi. 1960-yillarda dunyoning to'rtinchi eng yirik ko'li bo'lgan Orol dengizining sathi oxirgi 40 yil davomida ikki baravar kichrayib ketdi. Suv darajasi 18 metrga pasaydi. Mavjud bo'lgan suv miqdori esa - besh baravar kamaydi. Buning oqibatida atrof-dagi yerlar sho'rlanib, hududning fauna, flora va inson sog'lig'iga keskin ta'sir ko'rsatgan ekologik ofat yuz berdi.

Bugungi kunda BMT va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi tomonidan Orol fojiasidan jabr ko'rgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish bo'yicha shu maxsus dasturlar qabul qilinmoqda.

Ma'lumki, 1992-yil 27-28-avgustda Nukusda Orol va Orolbo'yi muammolari bo'yicha Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya bo'lib o'tdi. Unda Markaziy Osiyo va MDHning boshqa mamlakatlari prezidentlari, parlamentlari va jamoatchiligiga Orol dengizi muammolari bo'yicha Xalqaro jamg'arma tashkil etish va Orol dengizi havzasi muammolari to'g'risida bitim, suv resurslarini boshqarish bo'yicha huquqiy va me'yoriy hujjatlarni imzolash zarurligi to'g'risida Murojaat qabul qilindi.

1993-yil 4-yanvar Toshkentda O'rta Osiyo davlat rahbarlarining tarixiy uchrashuvi bo'lib o'tdi. Unda Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Nursulton Nazarboyev, Qirg'iziston Respublikasi Prezidenti Asqar Akayev, Tojikiston Respublikasi Oliy Kengashi raisi Imomali Rahmonov, Turkmaniston Prezidenti Saparmurat Niyozov, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ishtirok etdi.

O'zaro fikr almashish natijasida davlat rahbarlari hukumatlarga narx siyosati, kommunikatsiyalarni rivojlantirish, energiya ta'minoti, Orol va Kaspiy dengizi muammolari bilan bog'liq masalalarni mintaqa davlatlari manfaatlarini yo'lida ishlab chiqish bo'yicha topshiriqlar berishdi.

Tomonlar Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasini tashkil yetishga qaror qilishdi. Jamg'arma yig'ilishlarini Qizilo'rda, Nukus va Toshavz shaharlarida o'tkazish zarur deb topildi. Uchrashuv ishtirokchilari davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvlarini muntazam ravishda o'tkazish maqsadga muvofiqligi to'g'risida kelishib oldilar.

Ushbu uchrashuv natijasida Markaziy Osiyo mintaqasi davlat rahbarlari tomonidan Qo'shma bayonot qabul qilindi va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining tuzilishining tamal toshi quyildi.

Natijalar. 1993-yil 26-martda Qizil-O'rda shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining uchrashuvida Orol dengizi va Orolbo'yi muammolarini hal qilish bo'yicha

qo'shma harakatlar to'g'risida Shartnoma imzolandi. Unda "Mintaqadagi atrof-muhitni sog'lomlashtirish va Orol mintaqasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash" mavzusida konferensiya bo'lib o'tdi va Orolni Qutqarish Xalqaro Jamg'armasi (OQXJ) tashkil topdi [6:94]. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi to'g'risidagi Nizom hamda Orol havzasi muammolari bo'yicha davlatlararo Kengash tarkibi tasdiqlandi. Bundan tashqari O'zbekiston va Qozog'iston davlat rahbarlari Orol dengizi va Orolbo'yi muammosini hal yetish, atrof-muhitni tiklash va mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha birgalikdagi harakatlar to'g'risida bitim hujjatlarini imzoladilar. Shundan kelib chiqib 26-mart sanasida Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi tashkil topgan kun sifatida belgilanib kelinmoqda.

Qizil-O'rda shahrida 1993-yil 26-martda bo'lib o'tgan konferensiya kun tartibida quyidagi masalalar ko'rib chiqildi.

1. Orol dengizi va Orolbo'yi muammosini hal yetish, Orolbo'yi mintaqasini yekologik tiklash va ijtimoiy-ekologik rivojlantirish bo'yicha birgalikdagi harakatlar to'g'risida bitimlar.

2. Orol dengizi havzasi muammolari bo'yicha davlatlararo Kengash tarkibi to'g'risida.

3. "Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi to'g'risidagi Nizom" to'g'risida.

4. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi Prezidentini saylash va jamg'arma Kengashini shakllantirish to'g'risida

5. "Birlashgan Millatlar tashkilotiga murojaat" haqida

6. Nukusda Orol dengizi havzasi muammolari bo'yicha davlatlararo Kengashning qo'shma majlisini o'tkazish to'g'risida [6:141].

Orol dengizi va Orolbo'yi muammolarini hal yetish, Orol mintaqasini yekologik tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shma harakatlar to'g'risida bitim qabul qilindi [7:23].

Ushbu Konferentsiyada ko'tarilgan 5-masaladagi "Birlashgan Millatlar tashkilotiga murojaat" haqida xujjatda "Siz, Janob Bosh kotib, shuningdek, barcha mamlakatlar, BMT a'zolari va barcha yaxshi niyatli xalqlarga Orolbo'yida yashovchi aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bo'yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishni, Orolni qutqarish va uning havzasi atrof-muhitini yaxshilash bo'yicha loyiha va dasturlarni amalga oshirishni so'rab murojaat qilamiz" delingan. 1992-1996 yillarda esa Birlashgan Millatlar Tashkiloti bosh kotibi sifatida esa Misrlik Butros Butros-Goli ishlagan [9].

1993-yil 26-mart kuni Qizilo'rda shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari Orolni qutqarish xalqaro

jamg'armasi to'g'risidagi nizomni tasdiqladilar va Nursulton Nazarboevni Fond Prezidenti yetib sayladilar. Ular jamg'arma filiali va direksiya tuzilishi to'g'risidagi nizomlarni ishlab chiqdilar. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi boshqaruvi Ijrochi direktori sifatida Qozog'iston Respublikasidan Uzakbay Karamanov tayinlandi. Tulegen Aldikulovich Marenov-jamg'arma Ijrochi direktorining o'rinbosari etib saylandi [1:75]. Uzakbay Karamanov Ijrochi direktori sifatida ikki yil 1993-1994-yillarda faoliyat olib bordi. Jamg'arma Kengashining birinchi tashkiliy yig'ilishi 1993-yil aprelda Olmaotada bo'lib o'tdi.

Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining vazifalari: ilmiy-tadqiqot va tadqiqot ishlarini ta'minlovchi moliya-kredit va investitsiya faoliyatini amalga oshirish: Orol dengizi havzasida yekologik vaziyatni yaxshilash va Orolni qutqarish bo'yicha dastur va loyihalarni amalga oshirish ishlarini qiladi. 1993-yil 10-iyul kuni Toshkentda Orol muammolari bo'yicha davlatlararo Kengashning birinchi tashkiliy yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda OMDK Ijroiya qo'mitasining tuzilishi va qoidalar tasdiqlandi [1:87].

Muhokama. Arxiv xujjatlarni o'rganish natijasida shu narsa ma'lum buldiki, OQXJ tashkil qilinganda Markaziy Osiyodagi xar bir Respublika o'z milliy byudjetining 1 foizini jamg'arma hisobiga o'tkazib berishi kerak bo'lsa ham, biroq muddatgacha bu masala muammoligicha qoldi. Masalan, 1994-yil 6-sentyabrda Olma-Ota shahrida OQXJning navbattagi Kengashi bo'lib o'tdi. Unda OQXJ mablag'larini shakllantirish to'g'risida Qaror qabul qilindi. Ushbu hujjatta «...ta'kidlash joizki, bir yarim yildan buyon Markaziy Osiyo davlatlari hukumatlari Qizilo'rda shahrida fondni tashkil yetuvchi davlatlar rahbarlari imzolagan kelishuvni amalga oshirmayapti. 1993-yil 26-martda olti oy ichida har bir Respublika milliy daromadining bir foizining dastlabki hissasini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilingan edi. Lekin, Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 1994-yil 11-yanvarda Nukus shahrida va 1994-yil iyunda Orol dengizi bo'yicha davlatlararo Kengashda qabul qilingan qarorlari masalani hal qilishni tezlashtirmadi»- deyilgan [3:85].

OQXJ Prezidenti lavozimini Markaziy Osiyo davlatlari prezidentlari orasidan 3 yil muddatga navbatma-navbat saylanadigan Prezident boshqaradigan bo'ldi [4:159]. Jamg'armaning 32 yillik tarixida uning prezidentlari saylandi:

Qozog'iston Respublikasi Prezidenti N.Nazarboyev (1993-1996).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov (1997-1999).

Turkmaniston Prezidenti S.Niyozov (1999-2001).

Tojikiston Respublikasi prezidenti I.Raxmonov (2002-2008-Qirg'iziston Respublikasining OQXJ rahbariyatini qabul qilishdan bosh tortgani sababli muddat uzaytirildi).

Qozog'iston Respublikasi Prezidenti N.Nazarboev (2009-2012).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov (2013-2016).

Turkmaniston prezidenti Berdimuhammedov (2016-2019).

Tojikiston Respublikasi Prezidenti Imomali Rahmon (2016-2019).

2024-yildan buyon Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Qasim-Jomart Toqayev jamg'arma Prezidenti hisoblanadi.

OQXJ tuzilmasi va uning maqomi to'g'risidagi bitim Ashxobodda (Turkmaniston) Qozog'iston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Turkmaniston va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida imzolandi va 1999-yil 9-aprelda tasdiqlandi [4:50].

OQXJ boshqaruvi. Fondni boshqarish ta'sischi davlatlar bosh vazirlarining o'rinbosarlaridan iborat bo'lgan boshqaruv tomonidan amalga oshiriladi. Jamg'arma kengashi o'z majlislarini yiliga kamida ikki marta o'tkazadi. Ta'sischi davlatlar qo'shimcha Kengash yig'ilishlarini o'tkazish bo'yicha takliflar kiritishlari mumkin.

OQXJ Nukus filiali 1996-yil 1-fevralda OQXJ ijro etuvchi direksiyasi Ijrochi direktori A.Nurushevning 1996 yil 22-yanvardagi 80-L-son buyrug'i bilan tashkil etilgan (1993-yil 26-martda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining qarori bilan tasdiqlangan OQXJ to'g'risidagi Nizomga muvofiq).

OQXJ agentligi O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 7-yanvardagi 03/105-14-son Qarori asosida tashkil etilgan.

1998-yil 26-yanvarda O'zbekiston Bosh vazirining 1-o'rinbosari I.Jurabekov OQXJ agentligi Ustavini tasdiqladi. 1998-yil 12-martda OQXJ boshqaruvi OQXJ agentligini tashkil etish to'g'risidagi qarorni tasdiqladi. Ushbu qaror 1998-yil 12-mayda OQXJ Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimov tomonidan tasdiqlangan. Tashkil etilgan bu agentlik xalqaro tashkilotning vakolatxonasi maqomiga ega bo'lgan OQXJning ishchi organi hisoblanadi. Unini birinchi rahbari 1998-2006-yillarda Ginyatullin Rim Abdullaevich bo'ldi.

Shuni ta'kidlash joiz, aynan OQXJ faoliyati doirasida "Orol dengizining havzasida ekologik ahvolni yaxshilash bo'yicha aniq harakatlar dasturi" (ODHD- 1) qabul qilinib, 1995-yildan 2003-yilgacha amalga oshirildi [2:56]. Dasturining birinchi bosqichida Jahon bankining texnik va moliyaviy ko'magi bilan 9 ta loyiha amalga oshirildi: 1. Suv resurslarini boshqarish bo'yicha mintaqaviy strategiya; 2. Suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish, to'g'onlar va suv omborlarining barqarorligini ta'minlash;

ODHD dasturining maqsadi Orol dengizi havzasida yekologik vaziyatni barqarorlashtirish, uning atrofidagi tabiiy ofatlar zonasini tiklash, havzada suv va yer resurslarini boshqarishni yaxshilash, dasturni rejalashtirish va amalga oshirish bo'yicha mintaqaviy tashkilotlarning salohiyatini kuchaytirish.

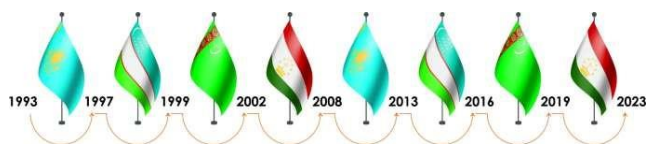
ODHD dasturining ba'zi tadbirlar quyidagilar:

-suvni taqsimlash, suvdan oqilona foydalanish va suv resurslarini muhofaza qilishning umumiy strategiyasini ishlab chiqish;

-suv resurslari va ulardan foydalanishni hisobga olishning yagona tizimini, shuningdek tabiiy muhit holatini monitoring qilishning mintaqaviy tizimini ishlab chiqish va joriy yetish;

ODHD-1 bo'yicha ishlar ikki bosqichga bo'lingan: birinchi bosqichi tayyorgarlik bosqichi 3 yildan 5 yilgacha va taxminan 30 million AQSh dollarini, ikkinchi bosqichi - 10 yildan 15 yilgacha, ishning qiymati esa taxminan 500-750 million AQSH dollarini tashkil etadi [2:116]. "ODHD-2" dasturi Davlat rahbarlarining Dushanbedagi yig'ilishida 2002-yil 6-oktyabrda qabul qilgan qaroriga muvofiq ishlab chiqildi.

OQXJ Ijroiya qo'mitasining dislokatsiyasi

Amalga oshirish muddati 2003-2010-yillarni, umumiy qiymati 1 933,9 mln. AQSH dollarini tashkil etdi. ODHD-2 dasturi OQXJ Kengashi tomonidan 2002-yil 28-avgustda tasdiqlandi [1:85]. Dastur 14 ustuvor yo'nalishni o'z ichiga oldi.

2015-2018-yillar uchun kompleks dasturi qabul qilindi (ODHD-3 dasturi doirasida)". 2018-yil 30-yanvarda OQXJ Kengashining Ashxoboddagi yig'ilishida ODHD-4 Orol dengizi havzasi mamlakatlariga yordam ko'rsatish bo'yicha harakatlar dasturini ishlab chiqishga qaror qilindi [8].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, OQXJ mintaqadagi ekologik inqirozni bartaraf qilishda asosiy rol ni bajarimoqda. Biroq amalga oshirilgan loyihalar Orol dengizi havzasidagi barcha muammolarni hal yetishga va mintaqadagi ekologik inqirozning to'liq to'xtatilishiga tubdan ta'sir ko'rsata olmadi. Ayrim loyihalari, masalan, "Mintaqaviy suv strategiyasining asosiy qoidalari" dasturi hali ham to'g'ri amalga oshirilmagan.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Марказий Архиви, М-114-фонд, 1-рўйхат, 40-йиғма жилд.
2. Ўзбекистон Марказий Архиви, М-114-фонд, 1-рўйхат, 123-йиғма жилд.
3. Ўзбекистон Марказий Архиви М-37-фонд, 1-рўйхат, 5285-йиғма жилд.
4. Ўзбекистон Марказий Архиви, М-37-фонд, 1-рўйхат, 4251-йиғма жилд.
5. Ўзбекистон Марказий Архиви, М-37-фонд, 1-рўйхат, 8714-йиғма жилд.
6. Ўзбекистон Марказий Архиви, М-37-фонд, 1-рўйхат, 3921-йиғма жилд.
7. Соколов В. Роль и значение МФСА в развитии герионального сотрудничества. –Тошкент: Май. 2023.
8. Nurmetov I. Ўзбекистон Республикасининг халқаро экологик алоқалари тарихи. Монография. –Урганч: 2024.
9. wikipedia.org

REZYUME. Bu maqolada Orolbo'yi aholisi oldida turgan keskin muammolarni hal etishda asosiy rollardan birini bajarayotgan xalqaro tashkilot Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi haqida so'z boradi. OQXJning tashkil etilishi va faoliyati, amalga oshirgan loyihalari, jamg'arma oldida turgan dolzarb muammolar haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идет о Международном фонде спасения Арала, международной организации, которая выполняет одну из ключевых ролей в решении острых проблем, стоящих перед жителями Приаралья. Также обсуждаются вопросы создания и деятельности Международного фонда спасения Арала, реализуемые проекты, актуальные проблемы, стоящие перед фондом.

SUMMARY. This article is about the International Fund for Saving the Aral Sea, an international organization that plays a key role in solving acute problems facing the residents of the Aral Sea region. Issues related to the creation and operation of the International Fund for Saving the Aral Sea, ongoing projects, and current issues facing the fund are also discussed.

AXLOQ VA UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI

G.J.Djamilova – *assistent o'qituvchi*

O.Y.Joldasbayev – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: odob-axloq, ijtimoiy ong, tartib-intizom, insonparvarlik, tarbiya, ezgulik, fazilat.

Ключевые слова: нравственность, социальное сознание, порядок, гуманизм, воспитание, доброта, добродетель.

Key words: morality, social consciousness, order, humanism, upbringing, kindness, virtue.

Kirish. Insoniyat jamiyati tarixan ijtimoiy munosabatlar, odob-axloq meyorlari va ma'naviy qadriyatlar asosida shakllanib va rivojlanib kelgan. Har bir davrning taraqqiyot darajasi, odamlar o'rtasidagi munosabatlar sifati va jamiyatning barqarorligi, avvalo, undagi axloqiy qadriyatlarning holatiga bog'liq bo'lgan. Insan odamlar orasida o'sadi, ulg'ayadi, hayot kechiradi, uning butun hayoti va faoliyati davomida har – xil toifadagi ko'plab insonlar bilan muloqotda bo'ladi. Bu insonning kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirish zaruratidan kelib chiqadi.

Axloq so'zining lug'aviy ma'nosi va jamiyat hayotidagi ahamiyatini tahlil qilamiz. Jamoa bo'lib yashash jamiyatda qabul qilingan urf-odat, an'ana va qonun-qoidalarga amal qilishni taqozo qiladi. Ana shu jarayonda inson va jamiyat o'rtasida yuzaga keladigan obektiv aloqadorlik, yani ijtimoiy munosabat – xulq-atvor, odob, xatti-harakat, tamoyil va normalarning majmuasi axloqning mazmun mohiyatini tashkil etadi [1:6].

Adabiyotlar tahlili. Axloqning jamiyatdagi ahamiyati haqida Amerikalik siyosatchi Benjamin Franklin o'zining

yutuqlari siriga to'xtalar ekan "men hech narsa haqida yomon so'z aytmayman. Lekin har kim haqida bilgan hamma yaqshiliklarini aytib yuraman" degan edi. Siyosatchi bu fikri bilan axloqiy normalarning umumiy munosabotlarida juda muhim ekanligini ko'rsatadi. Huquqiy tarafdin qaralganda axloq majburiy bo'lmagan atamalar bilan ifodalanadi, jamiyat axloqiy holatining darajasi, kesimi sifatida qabul qilinadigan, belgilangan qoidalarga mutanosib amal va harakatlarda amalga oshiriladi. Axloq, huquqqa nisbatan ancha keng qamrovlidir. Axloqiy talab huquqiy qonun-qoidalarda o'z aksini topadi. Muayyan jamiyatda huquqiy qonun-qoidalar o'sha mintaq xalqi tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy aqidalar, tamoyillar, meyorlar, shuningdek, nisbatan umumiy xususiyatga ega bo'lgan urf-odatlar zamirida vujudga keladi. Axloq bilan huquq, garchand, bir ildizga ega bo'lsa-da, ularning jamiyat axloqiy hayotini boshqaruv usuli har xildir: axloq asosan tushuntirish, pand-o'gitlar vositasida ish ko'rsa, huquq majburiy usul, jazo choralari orqali ish olib boradi.

Axloq va uning ijtimoiy mohiyati to'g'risida Abdulla Avloniy shunday deydi: «Insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurg'on kitobni axloq deyilur. Axloq ilmini o'qub, bilub amal qilgan kishilar o'zining kim ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur» [5:3]. Ko'rinib turibdiki, A.Avloniy axloqqa nisbatan nafaqat ilmiy ta'rif beradi, balki insonning ma'naviy olamidagi quyoshi sifatida tarifi beradi. Yaxshi xulqlarning yaxshiligi, yomon xulqlarning yomonligi» bevosita siyosiy faoliyatda ham o'z ifodasini namoyon qiladi. Chunki, xulq-atvor inson faoliyati orqali ijtimoiy hayotga u yoki bu tarzda ta'sir o'tkazadi.

Axloq tafakkur taraqqiyotida Xitoy mutafakkiri Konfutsiyning qarashlari muhim o'rin tutadi. Uning ta'limoti ta'siri nafaqat Xitoy, balki boshqa mamlakatlarda ham yaqqol sezilgan. 1988-yilda Xalqaro Nobel mukofotining Parijdagi yig'ilishi Murojaatnomasida insoniyat XXI asrda yashab qolishini istasa, 25 asr ilgari yashab ijod etgan Konfutsiyning donishmandligidan yaxshi xabardor bo'lmog'i darkor [6:7] degan e'tirofdan ham buni anglash mumkin.

Konfutsiyning o'z nomi bilan ataluvchi ta'limoti tom ma'noda ijtimoiy-axloqiy, falsafiy g'oyalarga to'liq bo'lib, hikmatli amaliy xususiyati bilan ajralib turadi. "O'zingga ravo ko'rmaganni o'zgaga ham ravo ko'rma" shiori Konfutsiy g'oyalarining markazida turadi [7:8].

Konfutsiyning fikri bugungi kunda axloqning oltin qoidasi deb atalishiga sabab uning hamma xalqlarda mavjudligidir. Shuningdek, bu qoidaning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning shakllari har xil mazmuni birdek bo'lishi bilan ajralib turadi.

Muhokama. Axloq (arab. xulqning ko'pligi; lot. *moralis* – xulq-atvor) – manaviy hayot hodisasi, ijtimoiy ong shakllaridan biri, manaviyat sohasiga oid tushuncha. Shuningdek, Qadimgi Rim madaniyatida "axloq" so'zi inson hayotining ko'plab hodisalari va sifatlarini bildirgan: fel-atvor, odat, xarakter, xulq-atvor, qonun, modda va boshqalar. Keyinchalik bu so'zdan boshqa atama - *moralis* (xarakterga, odatga taalluqli ma'nosida) shakllangan va keyinchalik (eramizning IV asrida) *moralitas* (axloq) atamasi paydo bo'lgan. Binobarin, etimologik mazmun jihatidan qadimgi yunon etikasi va lotin moralitsasi bir-biriga mos keladi [2:31].

Shuningdek, axloq-jamiyat, zamon, ba'zan insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan umumbashariy ahamiyatga ega ijobiy xatti-harakatlar yig'indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma'naviy hodisa sifatida tushuntiriladi [3:8].

Axloq ijtimoiy ong shakllaridan biri, u insoniyat ilk bosqichlarida paydo bo'lgan, iqtisodiy va boshqa munosabatlarning o'zgarishi davomida, insoniyat moddiy va ma'naviy madaniyatining taraqqiyoti jarayonida rivojlanib borgan. Axloqiy tamoyillarining eng qadimiy va eng muhimlaridan biri insonparvarlik. U insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalar, qarashlar va e'tiqodlar majmuyi, shaxs erki, qadr-qimmat, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga yengilmas ishonch. Insonparvarlik tamoyilini dastlab Ovropa Uyg'onish mutafakkirlari ilgari surganlar, degan fikr mavjud. Aslida,

insonparvarlik dastavval Sharqda o'rta tashlangan, insoniylik, insonparvarlik degan ma'noni bildiruvchi "namlulu" so'zi bundan 3-4 ming yillar avvalgi Qadimgi Somir Mix xatlarida uchraydi [4:211].

Axloq ijtimoiy ongning eng qadimgi shakllaridan biri. Davr o'zgarib borgan sari har qanday xodisa kabi axloq ham o'zgaradi rivojlanib, takomillashib, madaniyatning ko'rinishlaridan biriga aylanib boradi. Axloqda ijtimoiy zaruriyat, ehtiyoj, jamiyatning manfaatlari aks etadi, hamma qabul qilgan ommaviy namuna, odat, pasm-taomil jamoatchilik fikri bilan mustahkamlangan talablar va baholar tarzida ifodalanadi. Shuning uchun, axloq talablari hammaga bab-barabar qaratilgan lekin hesh kimning buyrug'i bilan joriy etilmagan burch, majburiyat tarzida namoyan bo'ladi. Bu talablar nisbatan barqaror xarakterga ega. Ijtimoiy hayotning turli sohalarida axloqning o'ziga xos meyoriy-qoidalari (mehnat axloqi, xizmat ko'rsatish axloqi, kasbiy axloq va maishiy turmush, oila axloqi) ifodalanadi va qoida-meyorlar axloqning yagona asosga ega bo'lgan nisbatan mustaqil sohalarini tashkil etadi. Axloq moddiy va manaviy madaniyatning taraqqiyoti jarayonida rivojlanadi.

Axloq ijtimoiy tartib-qoida bo'lib, bu tartib-qoida ijtimoiy hayotning istisnosiz hamma sohalarida kishilarning xatti-harakatini tartibga solish funksiyasini bajaradi. Axloq ijtimoiy faoliyatni tartibga solishning boshqa shakllaridan o'z talablarining asoslanishi bilan farq qiladi. Axloq vijdon, burch, qadr-qimmat, or-nomus, adolat va boshqa tushunchalar orqali inson hayotini tartibga soladi. O'z ijtimoiy mazmuni jihatidan axloqiy qoidalar umuminsoniy ham milliy bo'lishi mumkin. Axloq va axloqiylik o'z-o'zidan yuzaga keladigan jarayon emas. Bu jarayon keng qamrovli bo'lib, o'zida bir qator ijtimoiy-manaviy ko'rinishni mujassam etadi, manaviyat tizimidagi sohalar bilan yaqindan aloqada bo'ladi. Jamiyat a'zolarining axloqiy fazilatlarini, ularni shakllantirish va takomillashtirish vazifalari, ta'lim-tarbiyaning yo'llari va usullariga kishilarning yashash va mehnat qilish sharoitlari, turmush tarzi, milliy jihatlari, diniy e'tiqodlari katta ta'sir ko'rsatgan.

Axloq har bir shaxsning xulqini aks ettirib, ijtimoiy munosabatlarning uyg'unlashuviga xizmat qiladi. Axloqning yuksak darajada shakllanishi jamiyat rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, aksincha, axloqsizlik esa uning izdan chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Axloqsizlik nafaqat alohida shaxs, balki butun bir jamiyat istiqboliga putur yetkazadi. Shu bois, har qanday jamiyatning barqarorligi va rivojlanishi axloqiy qadriyatlarga asoslangan munosabatlarga bog'liqdir. Axloqning jamiyatning barcha jabhalariga singib borishi va unga amal qilinishi ijtimoiy adolat tamoyillarining shakllanishiga xizmat qiladi. Biroq, bunda eng muhim omil sifatida shaxsning ichki axloqiy tarbiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shunday ekan, axloq nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamiyat taraqqiyotida ham muhim o'rin tutadi. Insonning axloqiy qadriyatlari yuksak bo'lsa, u nafaqat o'z hayotini, balki jamiyatning kelajagini ham ravnaq topishiga hissa qo'shadi.

Inson o'z hayotini yaxshilash ishtiyoqidan hech qachon to'xtamaydi. Ya'ni inson kamoloti jarayonida axloqning barcha qirralari o'zaro bog'liq holda shakllanadi va rivojlanadi. Axloq inson hayotga qadam qo'yayotgan dastlabki davrdanoq shakllanib, uning kamolotiga zamin

yaratuvchi ichki ruhiy omil bo'lib xizmat qiladi. Inson tarbiya ko'rib, muayyan odob va axloq meyorlarini, ilmlarni egallaydi, mehnat qilib tajriba orttiradi, kasb-hunar sohibi bo'ladi, malaka orttiradi, o'z qobiliyati va istedodini biror yoki bir necha sohada to'la namoyon etish imkoniga ega bo'ladi.

Axloq - barcha odamlar uchun birdek taalluqli hisoblangan, ijtimoiy talablar ham da ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko'rinishidan iborat bo'lgan, insonga berilgan ixtiyor erkinligining xatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan oqilona cheklanishini taqozo etuvchi ma'naviy hodisa. Axloq ijtimoiy tartib-qoida bo'lib, bu tartib-qoida ijtimoiy hayotning istisnosiz hamma sohalarida kishilarning xatti-harakatini tartibga solish funksiyasini bajaradi. Har qanday axloqiy ta'limotlar jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida obyektiv, subyektiv ehtiyojlar va zaruriyatlar asosida kelib chiqqan.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, axloq insoniyat jamiyati taraqqiyoti, barqarorligi va ma'naviy yuksalishining ajralmas tarkibiy qismidir.

Adabiyotlar

1. Muhammadjonova L. Amaliy etika va estetika. O'quv qo'llanma. – Tashkent: 2020. 256-b.
2. Qodirov D.H. Ijtimoiy ishning etik prinsiplari va qadriyatlar. O'quv qo'llanma. – Tashkent: «Lesson Press», 2023.
3. Sher Abdulla. Axloqshunoslik: Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik. Masul muharrir B.E.Husanov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Tashkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2010.
4. Маънавият: асосий тушунчалар изохли луғати. ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти; таҳрир ҳайъати: Х.Султонов ва бошқ.; тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Ташкент: «Гафур Гулом», 2010.
5. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq: Ibratli hikoyalar. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. –Toshkent: 2004. 96-b.
6. Ismatullayeva N . Konfutsiy hayoti va Lun Yuy asari. – Tashkent: TDSHI nashriyoti, 2013. 7-6.
7. Konfutsiy. Suhbat va mulohazalar. – Tashkent: «Yangi asr avlodi», 2014, 8-6.

РЕЗЮМЕ. Maqolada odob-axloqning inson hayoti va yoshlar tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati, ko'rib chiqiladi. Odob-axloq insonning jamiyat bilan munosabatlari asosini tashkil qiladi. Yoshlarni tarbiyalashda sharqona va milliy odob-axloq me'yorlariga asoslangan faoliyat bilan birga jamiyatga hurmat, insonparvarlik munosabati kabi fazilatlarni shakllantirish zarurligi ta'kidlanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль и значение этики в жизни человека и воспитании молодежи. Нравственность составляет основу взаимоотношений человека с обществом. В воспитании молодежи говорится о необходимости формирования таких качеств, как уважение к обществу и гуманное отношение к людям, а также деятельности, основанной на восточных и национальных нравственных нормах.

SUMMARY. The article examines the role and importance of ethics in human life and the education of youth. Morality is the basis of human relations with society. In the education of youth, it is said about the need to develop such qualities as respect for society and humane attitude towards people, as well as activities based on Eastern and national moral standards.

ИЛИМ ТАРИЙХЫНДА ИЛИМЛЕРДИ КЛАССИФИКАЦИЯЛАЎ МАШҚАЛАСЫ

З.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

У.Е.Хужаниязов – тарийх илимлари бойынша философия докторы

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фан, фалсафа, дифференциаллашиш, классификация, рационалистлик, эволюция, парадигма.

Ключевые слова: наука, философия, дифференцироваться, классификация, рационализм, эволюция, парадигма.

Key words: science, philosophy, differentiation, classification, rationalism, evolution, paradigm.

Кирисиў. Ең әйемги заманлардан баслап, инсанның билиў искерлиги шеңбериндеги әхмийетли машқалалардан бири бул – дүньяны өзлестириў хәм дүнья ҳаққындағы билимлерди тәртипке салыў зәрүрлиги болған.

Методология. Илимий хәм илимий-техникалық жумысты шөлкемлестириўде классификация сыяқлы метод үлкен әхмийетке ийе болып, онда логикаға

Инсон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Shunday ekan, bugungi taraqqiyot va ma'naviy yuksalish jarayonida axloqiy tarbiya va qadriyatlarga asoslangan yondashuv harqachongidan ham dolzarbdir. Ayniqsa, yosh avlodni sharqona odob-axloq asosida tarbiyalash, ularni jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatni his qilishga o'rgatish milliy taraqqiyotning mustahkam poydevorini yaratadi. Axloq har qanday ijtimoiy sohada samarali faoliyat yuritishning, ijtimoiy munosabatlarni barqaror yuritishning, insoniy munosabatlarning eng muhim mezoni bo'lib qolaveradi. Shu boisdan, axloq va ma'naviyatni uyg'un holda rivojlantirish – jamiyat ravnaqi va inson kamolotining asosiy kafolatlaridan biridir.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Shunday ekan, bugungi taraqqiyot va ma'naviy yuksalish jarayonida axloqiy tarbiya va qadriyatlarga asoslangan yondashuv harqachongidan ham dolzarbdir. Ayniqsa, yosh avlodni sharqona odob-axloq asosida tarbiyalash, ularni jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatni his qilishga o'rgatish milliy taraqqiyotning mustahkam poydevorini yaratadi. Axloq har qanday ijtimoiy sohada samarali faoliyat yuritishning, ijtimoiy munosabatlarni barqaror yuritishning, insoniy munosabatlarning eng muhim mezoni bo'lib qolaveradi. Shu boisdan, axloq va ma'naviyatni uyg'un holda rivojlantirish – jamiyat ravnaqi va inson kamolotining asosiy kafolatlaridan biridir.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

Индон камолоти, шахсий yuksalish, kasbiy muvaffaqiyat hamda jamiyatdagi uyg'un munosabatlar aynan axloqiy tamoyillarga asoslanadi. Axloq nafaqat har bir shaxsning ichki dunyosini, balki butun bir xalqning madaniy darajasini, ma'naviy yuksakligini va istiqbolini belgilovchi mezondir. Axloqiy qadriyatlar singib borgan jamiyatda ijtimoiy adolat, totuvlik va taraqqiyot bo'ladi. Aksincha, axloqsizlik jamiyatda beqarorlik, ishonchsizlik va tanazzulga sabab bo'lishi mumkin.

тийкаранған байланыслар хәм типологиялық белгилерди, түсиниклерди орнатыў арқалы бир-бирине бойсыныў хәм өз ара тәсир етиўдиң белгили принципери тийкарында түсиниклер топары ямаса структурасы жаратылады.

Нәтийжелер. Илимди классификациялаў машқаласы көп тәреплеме илим түсинигиниң өзиниң тарийхы менен байланыслы болып илимде үстемлик

етиўши концепция хәм көзқараслардың өзгериўшеңлиги хәм улыўма инсанияттың раўажланыўына, атап айтқанда, мәмлекетлердің сийасий конъюктурасына байланыслылығы менен характерленеди.

Талқылаў. Философия, илим хәм мәденият тарийхы бойынша илимпаз П.П.Гайденконың “Илим түсиниги эволюциясы” мийнетинде илимий билим раўажланыўы, илим түсинигиниң өзгериў процесслери, оның предметлери, изертлеў усыллары хәм илимий билим идеаллары ҳаққындағы түсиниклер анализ етилген [1]. Илимнің кең тарқалған классификацияларынан бири – түрли тарийхый дәўирлерде илимий билим, илим хәм илимий мәденияттың эволюциясын көрип қарап шығыў. Әйемги шығыс дәўириндеги рационал билим системалары, антикалық илим, орта әсир илимлери, жаңа дәўир илимлери хәм ең жаңа дәўир илимлерин алып қараўға болады. Бул классификация тарийхый билиўдиң улыўма мақсетлерине жуўап береді [2]. Философия хәм илим арасындағы қатнастар тарийхы тийкарында жеке илимлер оның раўажланыўының үш тийкаргы басқышын ажыратады. Буларды төмендегише алып қараўға болады:

Биринши басқыш – әйемги хәм орта әсирлерден бөлектенбеген илим;

Екинши басқыш – XV-XVIII әсирлерде илимнің дифференцияласыўы, сондай-ақ билимлердің өз алдына тараўларға аналитикалық қатламластырылыўы, атап айтқанда математика, астрономия, физика, химия, физиология, социаллық илимлер;

Үшинши басқыш XIX-XX әсирлерде илимнің интеграцияласыўы. Билимлердің бирден-бир системаға бирлесиўи, жаңа билимлердің пайда болыўы бағдарлары алып қаралады [3].

Тарийхта жазылған биринши системаластырыў адамзат билимлериниң классификациясы әйемги грек философы Аристотелге эрамызға шекемги 384-322-жылларға тийисли. Аристотел билимди үш топарға бөледі: 1) теориялық билиў мақсетинде билиў (физика хәм философия) 2) әмелий адам минез-қулқы ушын жетекши идеялар; (этика хәм сийасат) 3) поэтикалық (ғөззаллыққа ерисіў ушин билим), эстетика.

Предметликке муўапық теориялық билим Аристотел үш бөлімге бөледі:

1. Дәслепки философия, кейин ала метафизика, пикирлеў арқалы түснилетуғын, сезиў органлары ушын анықланбайтуғын барлық затлардың биринши себеплерин түсиндирип беретугын;

2. Математика;

3. Тәбияттағы денелердің хәр қыйлы жағдайларын үйрениўши физика [2:53].

Орта әсирлерде аристотелшилик қатнасы шеңберинде испан философы Домник Гундассалин XII әсирде төмендегише усыныс етті: Барлық системалы түрде баян етиў хәм сыпатлаў белгили тәртипте хәм схемада тәбийий илим, математика телогия,граматика поэтика, риторика, логика, медицина, арифметика, музыка, геометрия, оптика, астрология, астрономия, механика, көркем өнер сыяқлы илимлерди алып қараўға болады [1:436-438].

Орайлық Азия ойшыллары Абу Райхан Беруний, Ибн Сино, ал-Хорезмий басқа да ойшыллар илимлер классификациясы машқаласына тереңнен итибар берген.

Тийкарынан, Абу Абдуллох ал-Хорезмий (X әсирде жасаған) энциклопедиялық илимпаз сыпатында илимди системаластырыў хәм өз дәўириниң жоқары дәрежеге ерискен илимлериниң классификациясы дифференциялаў дәрежелерине итибары күшли болған. “Мафатих ал-улум” китабына кирисиўде автор жазады: “мен оны дүздим, еки шәрият илимлерине бағышланған бөлімлер хәм олар менен байланыслы араб илимлерине. Екинши бир бөліми араб емес илимлерге, яғный грек илимлерине бағышланған хәм басқа халықлардың илимлери” деп айтады [4].

Әлбетте, Хорезмийдің илимлер классификациясында бул машқала бойынша алдыңғы жұмыслар есапка алынды, олар ҳаққында “Шәрият” илимлери өз ишине мусылман ҳуқықы, калом, араб тили грамматикасы, ис жүргизиў, поэзия теориясы хәм метрика, хәм тарийхты алады. Араб емес илимлер философия, логика, медицина, арифметика, геометрия, астрономия, музыка, механика хәм химия сыяқлы бир қатар илимлерди өз ишине алады. Абу Абдуллох ал-Хорезмий теологиялық хәм дүньялық илимлер арасында суў ажыратыўды өткериўге хәрекет етеди хәм қаралатуғын машқалаға тәбийий шешим береді [5].

Жаңа дәўирде анличан философы Ф.Бэкон 1561-1626-жылларда жасаған. Оның илимлер классификациясына, адамда яд, ақыл сыяқлы билиў қәбилетлерин киргизди. Ф.Бэкон үш илим топарын ажыратып көрсетти, 1) тарийх фактлердің соның ишинде, тәбийий хәм пуқаралық тарийх сыпатында, 2) теориялық илимлер ямаса кең түрдеги философия, тәбийий, теология, антрополоия, тәбият философиясы, 3) поэзия әдебият, көркем өнер.

Тийкарынан пикирлеўди үйрениўши илимлер, логика, диалектика, билиў теориясы хәм риторика алып қаралады. Булар Бэконның пикиринше барлық басқа илимлердің гилти есаплады [2:54].

Илимнің классификациясын диалектикалық-идеалистик тийкарда немец философы Георг Гегел (1770-1831) берген. Билим формалары иерархиясы принципине тийкарланып, ол «дүньялық руўх» раўажланыўының тийкаргы басқышларына сәйкес келетуғын үш ири билим бөлімин ажыратып көрди: 1) барлық, мазмун хәм түсиник ҳаққындағы тәлийматларды өз ишине алыўшы логика; 2) механизмге қарсы бағдарланған хәм тәбият тараўларының төменнен жоқарыға қарай қатаң ийерархиясына тийкарланған тәбият философиясы; 3) руўхтың философиясы, ол субъектив руўх антропология, феноменология, психология, объектив руўх ,социаллық тарийх хәм абсолют руўх, философия, предметлерди ойлап көриў сыпатында бөлинеди [6].

XIX әсирдің биринши ярымында француз философы хәм социологи О.Конт (1789-1857) билиўдиң Бэкон принципин бийкарлаўда илимлерге классификацияланатуғын илимлердің өз белгилеринен, олар арасындағы тәбийий байланыслардан пайдаланыў, тийкар етип өз ара иерархиялық байланысқан алты илимди алыў усыныс етилди: математика, астрономия, физика, химия, биология хәм социология. Хәр бир кейинги илим алдыңғысында топланған билимлерге сүйенеди хәм оны этирапымыздағы дүньяны билиўдиң өзине тән басқышы сыпатында көз алдымызға келтириў мүмкин. Илимпаз илимлердің үш топарын ажыратқан:

1) бир тәрәптен сыртқы дүньяға тийисли илимлер, екінши тәрәптен адамға тийисли илимлер биологиялық-социологиялық топар; 2) тәбият ҳаққындағы илимлер тәбият философиясы анорганикалық хәм органикалық тармақларды ажыратқан ҳалда физикалық-химиялық топар; 3) астрономия, химия хәм биологияны өз ишине алған тәбийий философия математик-астрономиялық философия деп қараған [7]. Инглис ойшылы хәм экономисти Г.Спенсер (1820-1903), ол О.Конттың қағыйдаларын бийкарлап, барлық илимлер абстракт, математика хәм логика, конкрет, астрономия, биология, геология, психология хәм социология хәм абстракт-конкрет механика, физика хәм химия илимлерине бөлинеди, деп тастыйықлайды [8]. Оригинал хәм қайта басып шығарылған текстлерге тийкарланып заманағөй илим тарийхын бақлаў XVIII әсирге шекем илимпазлар тәбият таныўшылар өз жумысларын тәбийий философия деп атады.

Тек XVIII әсирден баслап илимий терминологияға илим түсиниги киргизилди. Буны XIX әсирдиң екінши ярымында хәм XX әсирдиң басларында илимий түсинигиниң мазмуны өзгергенде жүдә айқын көрсетиў мүмкин. 1863-жылы рус жазыўшысы хәм педагогы Ф.Г.Толл сөзлигинде (1823-1867) илим түсинигине берилген анықламада, сол дәўир илимий жәмийетиниң пикиринше, оның ең әҳмийетли еки белгиси көрсетилген. Илим, бириншиден, бир қыйлы мағлыўматлардың толық жыйындысы сыпатында көрип шығылыўы хәм екіншиден, усы мағлыўматлардан системаны жаратыў, улыўма тийкарға ийе болған логикалық тәртип сыпатында илимий билимди классификациялаў ушын тийкар болыўы мүмкин еди. Илим үйрениў хәм билим мәнісинде әпиўайы тилде қолланылады өз мәнісинде толық қатаң логикалық тәртипте жайласқан хәм ямаса улыўма тийкардан келтирилген системалар алып қаралады [9]. Илим - инсан билиминиң белгили тараўына тийисли, қатаң логикалық тәртипте жайласқан хәм сын көзқарастан бир системаға келтирилген мағлыўматлар жыйындысы. Барлық илимлер еки топарға бөлинеди, эмпирик ямаса тәжірийбе хәм философиялық ямаса ақылый билим.

XIX әсир ақырында акционерлик баспа жәмийети тәрәпинен Ф.А.Брокгауз [10], И.А.Ефрон энциклопедиялық мийнетинде бириншиден, барлық пүткиллей ҳақыйқый хәм техникалық мағлыўматлар хәм көрсетпелерди илим деп есапламаў усыныс етилди, себеби статистика ендиғана өзиниң предметине ийелеген еди хәм барлық пүткиллей ақылға байланыслы қурылыслар, яғный философия қатаң илимийлик деп есапланбады. Илимлерди классификациялаў принципери төмендегилерден ибарат болған, объективлик исенимлилиги, системалығы хәм ызамлығы алып қаралады [10]. Философия менен илим арасындағы айырмашылық көплеген заманағөй энциклопедиялар хәм сөзликлерде сәўлелендирилген [11].

1909-жылда А.Гранат баспаханасының энциклопедиялық сөзлигинде илим тәбийий жақтан хәм рационалистлик қатнас шеңберинде сыпатланады. Тийкарынан илим – шынлық ҳаққындағы, не бар екенлиги, қай жерден келип шыққаны ҳаққындағы унамлы билимлердиң жуўмағы [12]. Белгили

болғанындай, илимниң парадималық концепциясы авторы Т.Кун еди. Т.Кун бул концепциясында әсиресе, классикалық тәбияттаныўдың, соның ишинде, классикалық физика хәм астрономияның тийкарғы өзгешеликлерин белгилеп берди. Қысқаша айтқанда, Кунның көз қарасының мәніси төмендегиден ибарат еди. Қандай да бир илимпаз бирнеше фундаментал принциплерди, теориялық модельди ислеп шығады хәм раўажландырады, барлық кейинги изертлеўлер ушын үлги болатуғын фундаментал илимий фактти ашады, жаңа фактлерди ең болмаса шама менен болжаўға мүмкиншилик береді хәм жаңадан жаратылатуғын теорияларды түсиндирип береді.

Бирақ, ўақты-ўақты алдын ала айтып болмаитуғын жаңа фактлер пайда болыўында үстемлик етиўши парадигма шеңберинде түсиндириледі. Пайда болған жағдай илимий пәнниң тийкарғы қағыйдаларын қайта көрип шығыўды талап етеди. Тап сондай бул жағдайды Т.Кун жуўмақланыўшы илимий революция деп атаған зәрүр түсиниклер бериўге уқыплы болған жаңа парадигманы жаратыў илимниң раўажланыўының жаңа нормаль басқышы ушын тийкар болып хызмет етеди [13]. С.Тулманның пикиринше усы парадигманың бир қанша уқсаслығын пайда етеди. Судьялар коллегиясы, жаңадан ашылатуғын фактлерге, жаңадан жаратылатуғын теориялар хәм түсиндириў модельлерине қолланылатуғын илимийлик дәрежесин ямаса оның нормаларын белгилейтуғын айрықша илимий элитаны жүзеге келтириди. Т.Кун хәм С.Тулман концепцияларының өз абзаллықлары да, шеклениўлери де бар еди. Илимий билим, илим хәм илимий мәдениет социаллық турмыстың кубылыслары қурамалы хәм ҳәр тәрәплеме эволюциялық процесслерди басып өтти. Инсан искерлиги, оның тәжірийбеси, қоршаған дүньяны өзлестириў хәм тәртипке салыў мақсетлери хәм илимий тараўдағы дәретиўшилиги илимниң раўажланыўына тийкар болады. XX әсир хәм XXI әсир басларында инсанияттың тарийхий-илимий хәм техникалық-технологиялық раўажланыўы жәмийеттиң илимге хәм бәринен бурын, илимниң дүзилиси хәм илимлерди классификациялаў машқалаларына қызығыўшылығын пайда етти. Илимий билимниң айырым тараўларын классификациялаўшы тийкарғы белгиси етип, олардың инсан искерлиги тараўларына тийислилигин көрип шығыў усыныс етиледи, жаңа объектив билимлерди алыў хәм олардың жыйындысы менен дүньяның илимий картинасын қәлиплестирип барады [14]. Сондай-ақ, илим - инсан искерлиги тараўы болып, оның ўазыйпасы шынлық ҳаққындағы объектив билимлерди ислеп шығыў хәм теориялық системаластырыўдан ибарат.

Тарийхий раўажланыў даўамында жәмийеттиң өндириллик күшине хәм ең әҳмийетли социаллық институтқа айланады. Илим түсиниги жаңа билим алыў искерлигин де, бул искерликтің нәтижеси усы ўақытқа шекем алынған илимий билимлердиң жыйындысын да өз ишине алады, олар биргеликте илимий көринисти пайда етеди. Илим термини илимий билимниң айрықша тараўларын билдириў ушын да қолланылады. Илимниң тиккелей мақсетлери ол ашып беретуғын ызамлар тийкарында оны үйрениў предметин қурайтуғын барлық процесс хәм

ҳадиёселерди тэрийиплеў, түсиндириў ҳәм болжаў, яғный кең түрде - барлық нәрселерди теориялық жактан сәўлелендириў болып табылады.

Илимлер классификациясын ҳазирги ўақытта мәмлекетимизде философия докторы (PhD) ҳәм илим докторы (DSc) дәрежеси берилетуғын 23 бағдар дизимине қарай баҳалаў мүмкин; Физика-математика, химия, геология-минералогия, техника, аўыл хожалығы, тарийх, экономика, философия, филология, география, юридикалық, педагогика, медицина, фрмацевтика, ветеринария, көркем өнер, архитектура, психология, әскерий, социология, сиясий исламтаныў илимлері [15].

Жуўмақ. Анық илимий билимлер ҳәм улыўма илимнің тарийхый раўажланыўы олардың классификациясы ҳаққындағы қыяллардың турақлы өзгериўине алып келеди. Илимий жумыстың раўажланыўы нәтийжесинде илимлердің өз ара байланыслылығы ҳәм өз ара тәсири түрли принциплер (объектив, субъектив, муўапықластырыў, субординатция ҳәм басқалар), тийкарында ашылып атыр. Илимди классификациялаў принциплерин түсиниў ушын оны сүүретлеў усыллары (схемалар, кестелер, графиклар ҳәм басқалар) зәрүрли әҳмийетке ийе. Илимди классификациялаў тек ғана саналы искерликти қурайтуғын фактор, бәлки барлық илимлерди саналы түрде объектлерди системаластырыў дәрежесин белгилейтуғын фактор болып табылады.

Әдебиятлар

1. Гайдено П.П. Эволюция понятия науки (становление и развитие первых научных программ). –Москва: «Наука», 1980. 504-б.
2. Кохановский В.П. Основы философии науки: учебное пособие для аспирантов 4- баслым. -Ростов н/Д: «Феникс», 2003. 603-б.
3. Сафронов А.А. Селиванов Н.П. История науки и техники Спецкурсы по истории в техническом вузе: Учебно-методическое пособие для преподавателей. Екатеринбург: Уральский политехнический институт им. С.М.Кирова, 1992. –С.4.
4. Абу Абдуллох Хоразмий. Мафатих ал-улум. Литературуный журнал, 1984 № 3. –С.5.
5. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.Ж. Абу Абдаллах Ал-Хорезмий. –Москва: “Наука”. 1988. –С.58.
6. Кедров Б.М. Классификация наук. Кн. 1. –Москва: «Мысль», 1961. –С. 122.
7. Конт О. Дух позитивной философии. СПб., -Питер: 1994. –С. 72.
8. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. –Москва: Современный литератор, 1998.
9. Толл Ф.Г. редакциясы тийкарында дүзилген сөзлик. В 3 том. СПб., 1863-1866. 180-б.
10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1897. –С.150.
11. Ойзерман Т.Н. Проблемы историко-философской науки. Изд. 2-е, -Москва: 1982. –С. 56.
12. https://alcddata.narod.ru/encyclopedia/Granat_1909/. Энциклопедический словарь. Гранат. –Москва: 1909.
- Андрианова Т.В., Ракитов А.И. Философия науки и методология историко-научных исследований С.Тулмина. Вопросы истории естествознания и техники. 1984. № 3. –С. 48-62.
13. Философский энциклопедический словарь. Редкол: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др. 2-е изд. -М.: Советская энциклопедия, 1989.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузурида олий аттестация комиссияси. Бюллетень. 2024 № 1. 2-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада, фанни таснифлаш муаммосига эътибор берилган. Бунда асосан классик фалсафада Аристотелдан ҳозирги кунгача юзага келган илмий билимларнинг классификацияси қўриб чиқилган. Фанларни иерархик ва тарихий асосларига қўра таснифлаш, ижтимоий-гуманитар фанларнинг илмий билимлар тизимидаги ўрни масалалари ёртиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье уделено внимание проблеме классификации науки. При этом в основном рассматривается классификация научных знаний, возникших в классической философии от Аристотеля до наших дней. Освещены вопросы классификации наук по иерархическим и историческим основам, роли социально-гуманитарных наук в системе научных знаний.

SUMMARY. The article focuses on the problem of classifying science. At the same time, the classification of scientific knowledge that arose in classical philosophy from Aristotle to our day is mainly considered. The issues of classification of sciences by hierarchical and historical foundations, the role of social and human sciences in the system of scientific knowledge are illuminated.

1941-1945-JÍLLARDA QARAQALPAQSTANDA KITAPXANALAR ISINIŇ JAǴDAYÍ

R.S.Reymbaev – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Ўзиниъаз атındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: tashviqot va targʻibot ishlari, madaniy-maʼrifiy muassasalar, kutubxonachilik, kitob fondi.

Ключевые слова: агитационно-пропагандистская работа, культурно-просветительные учреждения, библиотечное дело, книжный фонд.

Key words: agitation and propaganda work, cultural and educational institutions, librarianship, book fund.

Kirisiw. 1941-1945-jılları Qaraqalpaqstan kitapxana-shılıǵı óz jumısında qıyın dáwirdi basınan keshirdi. Ulıwma alǵanda, barlıq mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń jumısı áskeriy reallıqtıń ajıralmas bólegi edi. Bul tarawdaǵı miynetkeshlerdiń aldına jámiyettiń ruwxıy mobilizaciyasın tezirek támiyinlew, sol arqalı olardı úgit-násiyatlaw mashinasınıń bir bólegine aylandırıw wazıypası qoyılǵan edi.

Ўдебиъатлар анализи. Екинши jáhán urısı jıllarındaǵı Qaraqalpaqstan kitapxanashılıǵı, mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń jumısı, social-ekonomikalıq, siyasiy, áskeriy hám mádeniy qayta qurıw menen baylanıslı bolǵan tariyxıy derekler haqqında S.Abramov, E.Karpova, R.Nazarov, V.Alieva, B.Ibragimova, R.Idrisov, G.Allamuratovtıń hám h.t.b. alımlardıń ilimiy miynetlerinde qunlı maǵlıwmatlar berilgen.

Tiykargı bólim. Rus ilimpazı E.G.Karpova: "Uris dáwirindegi mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń kóp qırılısı mámketkege ekonomikalıq, siyasiy, áskeriy hám mádeniy qayta qurılısın ulıwma wazıypaları menen úziksiz baylanıslı bolıp, onıń maqseti barlıq kúshlerdi mobilizaciyalawdan ibarat edi. Nacist fashizmi deńiz ushın mámketkege kúsh hám resursları [1], atamasında uris dáwirinde puqaralıq hám watansúywshılıqti bekkemlew boyınsha mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń jumısın jedel rawajlandırıw ushın sharayatlar jaratqan faktorlardıń úsh toparın ajratıp kórsetedi:

1. Ishki siyasiy: sol dáwir milliy mádeniyatınıń jámiyet sanasına, óz Watanı hám onıń ideyalarına sadıq, joqarı ádep-ikramlılıq principlerine iye shaxstı qalıplestiriwge maqsetli tásiiri; front artında hám frontta ruwxıy, siyasiy, puqaralıq birliğin bekkemlew, uris qoyǵan wazıypalardı sheshiw ushın pútkil sovet xalqın birlestiriwdiń sheshiwshi faktorlarınan biri sipatında ideologiyalıq gúrestiń rolin arttırıw.

2. Sırtqı siyasat: tek qarama-qarsı sociallıq sistemalar emes, al pútkil uris dawamında jawınger áskerlerge joldas bolǵan dúnyaqaraslar, mádeniyatlardıń óli gúrestegi soqlıǵısıwı. Xalqımız fashizm agitaciyasına adamgershilik, joqarı insaniylik ádep-ikramlılıq penen qarsı shıqtı; Sovet mámketkege Ullı Watandarlıq urıstaǵı maqsetlerin, onıń ádalatlı, azatlıq xarakterin dúnya jámiyetshiliginiń sanasına jetkeriw.

3. Áskeriy ózgeshelik: Sovet mámketkege hám Qızıl Armiya sárkardalıǵı tárepinen frontta úgit-násiyatlawdı rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılıp atırǵanlıǵı, onıń watansúywshilik, áskeriy hám ruwxıy-áǵartıwshılıq ideyalardı rawajlandırıwdaǵı úlken áhmiyetin ańlaw, xızmetkerlerdi ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalaw; mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń jumısın mızmunın, sonday-aq, Ekinshi jáhán urısı awır áskeriy sharayatlarda olardıń kórinis túrlerin sezilerli dárejede ózgerken.

Uristiń dáslepki kúnlerinen-aq Qaraqalpaqstan mádeniyat mákemeleriniń aldına ámeliy wazıypa qoyıldı – respublikanıń barlıq miynetkeshlerine baslangan uristıń ádalatlı, azatlıq xarakterin, kóp milletli xalqlar ústinen húkim súrip atırǵan qawiptiń awırlıǵın túsindiriw. Kitapxanalar hám klub mákemeleri aldına tómendegi wazıypalar qoyıldı:

- xalıqtı uris frontlarındaǵı jaǵdaydan xabardar etiw;
- uristıń maqset hám wazıypaların xalıqqa túsindiriw;
- mobilizaciya ilajların ámelge asırıwda járdemesiw;
- puqaralardı áskeriy jaǵdaylarda minez-qulıq tiykarların úyretiw boyınsha dógerekler shólkemlestiriw;
- Sovet málimleme byurosınıń esabatların xalıqqa jetkeriw;
- óndiris tapsırmaların orınlaw hám artıǵı menen orınlaw ushın adamlardı xoshametlewge járdemesiw;
- mákemelerdiń uris dáwirinde turmısqa engizilgen jańa miynet qaǵıydalarına ótiwi hám basqalar.

Hújjetlerde kitapxanalardı siyasiy hám áskeriy-qorǵanıw bilimlerin úgit-násiyatlaw oraylarına aylandırıp, olardıń jumısın elimizdiń qorǵanıw qábiletin bekkemlew, frontqa járdem kórsetiwdi shólkemlestiriwdiń turmısliq máseleleri menen tıǵız baylanıstırıw talap etilgen.

Úgit-násiyatlaw toparlarına tartılǵan kitapxana xızmetkerleriniń aldına tómendegi wazıypalar qoyıldı: miynetkeshlerde watansúywshilik sezimin qalıplestiriw; xalqımızdıń qaharmanlıq ótmishi, Qızıl Armiyanıń

jawıngerlik háreketleri, front hám front artındaǵı qaharmanlıq kórsetkishleri haqqındaǵı ádebiyatlardı keńinen úgit-násiyatlaw; xalıqtıń áskeriy bilimlerde iyelewine járdemesiw, áskeriy-qorǵanıw ádebiyatların tarqatıp; xalıq xojalıǵı hám qorǵanıw sanaatın rawajlandırıwǵa járdemesiw, xalıqqa jańa óndiris kásiplerin ózlestiriw hám óndirislik qanıgeligin arttırıwda hár tárepleme járdem kórsetiw.

Húkimet qararlarına muwapıq awıllıq úgit-násiyatlaw toparların quramı qayta kórip shıǵılıp, jańalandı. Máselen, Taxtakópir rayonında 1941-1942-jıllarda 39 úgit-násiyat úyleri shólkemlestirilip, olardı 247 úgit-násiyatshı, tiykarınan, muǵallimler, mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń xızmetkerleri hám studentler tartılǵan. Tórtkúilde partiya qalalıq komiteti janında qalalıq komitet xızmetkerleri, qala belsendileri, muǵallimlerden ibarat úgit-násiyatlaw toparı shólkemlestirildi. Rayonda jámi 456 úgit-násiyatlawshı jumıs alıp barǵan. Qıpsaq úlkesinde 24 úgit-násiyatlaw punkti, 198 kitap tasıwshı dúzildi. Xojeli rayonında 370 agitatorlardan ibarat 43 úgit-násiyat úyi shólkemlestirildi [2]. Olardıń arasında tek ǵana hákimshilik xızmetkerleri emes, al muǵallimler, medicina xızmetkerleri, kitapxanashılar, dógerekler, oqıw zallarıńıń baslıqları da bar edi. "Hámmesi front ushın, hámmesi jenis ushın!" súreni astında avtonomiyalı respublikanıń mádeniyat, ilim hám bilimlendiriw mákemeleri uris jıllarında jumıs isledi [3].

1941-jılı 22-iyulde QQASSR Xalıq Komissarlar Soveti "1941-jıl byudjeti boyınsha kapital qoyılmalar hám artıqsha qárezetlerdi qarjılandırıw qısqartıw haqqında" qarar qabıl etti, oǵan muwapıq respublikada kapital qoyılmalar 4940 mıń rublge qısqartıldı. Tiykarınan, Xalıq bilimlendiriw komissarlıǵı (onıń quramına kitapxanalar kirgen), Densawlıqtı saqlaw xalıq komissarlıǵı, kommunal hám úy xojalıǵı bólimi, kórkem óner bólimi hám basqalardıń qarjıları qısqartıldı [4]. Kóp ótpey, mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń kópshiligi jabıldı. Máselen, B.Ibragimovnıń atap ótiwinshe, 1941-jılı QQASSR Xalıq Komissarlar Soveti janındaǵı Ilimiy-izertlew instituti, kitapxanası menen jabılǵan [5]. Respublika Xalıq Komissarları Soveti hám Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komiteti byurosınıń 1942-jıl 25-fevraldaǵı "1941-1942-oqıw jılıń birinshi yarımında mektepler jumısın juwmaqları haqqında"ǵı qararına tiykarlanıp, mektep kitapxanaları da islemegen. Respublika kitapxanası, wálayat oraylarındaǵı kitapxanalar isledi. Rayonlıq kitapxanalardaǵı xızmetkerler sezilerli dárejede qısqartıldı, xızmetkerlerdiń kópshiligi úgit-násiyatlaw oraylarına tartıldı, kitapxanalarda tek ǵana bir xızmetker isledi: máselen, Kegeyli rayonında Xanna Petrakes (1903-jılı tuwılǵan) rayon kitapxanashısı bolıp islegen [6]. Tórtkúl rayonında uris basında rayonda 17 kitapxana bolıp, olarda 17 adam islegen, olardıń kópshiligi qanıgeler emes edi. Solay etip, arxiv hújjetlerinde Tórtkúl rayónı Leninabad awılındaǵı kitapxanadıń awhalı súwretlengen. Kitapxana jumısın kitapxana isi haqqında hesh qanday túsiniqke iye bolmaǵan yarım sawatlı hayal Matyakubova basqarǵan. Kitapxana saat 8:00 den 16:30 ǵa shekem isleydi. Kitapxana qarabaxana bólmede edi, bir shkaf, úsh stol hám tórt stul bar edi. Hújjet avtorınıń atap ótiwinshe, bul rayondıń barlıq kitapxanalarına tán bolǵan.

Qaraqalpaqstan mádeniy-áǵartıwshılıq mákemeleriniń barlıq háreketleri sovet partiya organları qararlarınan kelip

shıǵatuǵın wazıypalardı sheshiwge qaratılǵan edi. Respublika kitapxanası direktori G.Galyautdinov basshılıǵında keń kólemli siyasiy-ǵalabalıq jumıslar alıp barıldı. Siyasiy, áskeriy-qorǵanıw ádebiyatı hám atababaların áskeriy dańq tariyxın úgit-násiyatlaytuǵın ádebiyatlar, fashizmge qarsı birden-bir buzılmas kúshti qalıplestiriwge ayırıqsha itibar qaratıldı.

Ekinshi jer júzilik urıs jıllarında turaqlı jumıs alıp barıp atırǵan kitapxanalardan biri Qaraqalpaq mámleketlik muǵallimler institutı kitapxanası edi. Urıstıń birinshi, eń awır jıllarında da institut óz jumısın dawam ettirdi. Institutta 4 fakultet - tariyx, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı, rus tili hám ádebiyatı, sonday-aq fizika-matematika fakultetleri bar edi. Institut eń zárúr oqıw quralları menen támiyinlendi. Arnawlı oqıw bólmeleri jumıs isledi, kitap fondı sezilerli dárejede kóbeydi [7]. Respublikalıq oqıtıwshılardıń qanıgeligin arttırıw institutı kitapxanası jaqsı kitap fondına iye edi.

Respublika kitapxanalarınń jáne bir wazıypası front penen tıǵız baylanıslar ornatiw edi. Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetiniń 1943-jıl 16-fevraldaǵı "Qaraqalpaq jawingerlerine mádeniy xızmet kórsetiw haqqında"ǵı arnawlı qararına tiykar, fronttaǵı áskerler ushın kórkem ádebiyat hám basqa da ádebiyatlar, qaraqalpaq tilindegi gazetalar menen úskenelengen kitapxanalar. Qızıl Armiya Bas Siyasiy Basqarması baslıǵına 1200 nusqadaǵı "Qızıl Qaraqalpaqstan" respublikalıq gazetası, 15 qaraqalpaq tilindegi kórkem hám siyasiy ádebiyatlar kitapxanaǵa jiberildi [8].

1944-jılı respublikada 325 mıń kitap fondına iye 132 kitapxana bar edi. Barlıq rayonlarda siyasiy bilimlendiriw inspektorları lawazımları tiklendi, ǵalaba kitapxanalar, járdemshi qızıl shayxanalar tarmaǵı rawajlana basladı. Ulıwma alǵanda, urıstıń awır jıllarında fashist basqınshılarına qarsı gúreske eń keń xalıq massasın mobilizaciyalawda kitapxanalarımız, klublarımız áhmiyetli rol atqardı [9].

Urıstıń sońǵı jılında basqa mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleri qatarında kitapxanaların wazıypaları da bir qansha ózgerislerge ushıradı. "Sovet Qaraqalpaqstanı"

gazetasınıń 1945-jıl 14-oktyabrdegi redaktorlıq maqalasında "Ulı Watandarlıq urıstıń eń awır dáwirlerinde de mámleketimizdiń úlken kúshleri frontqa berilgende de qurılıs jumıslarına ǵamxorlıq etiwdi toqtatpadı, jańa kitapxanalar, klublar, oqıw zalları, mádeniyat úyleri qurıw, xalıq paydalanıwı ushın kitap fondın kóbeytiw, hár bir siyasiy-aǵartıwshılıq mákemesin haqıyqıy nátiyjeli jumıslar orayına aylandırıw haqqında sóz boladı.

1945-jılı barlıq respublikalarda kitapxanalardı mámleketlik dizimnen ótkeriw ámelge asırıldı, bul olardıń tarmaǵınıń haqıyqıy jaǵdayın anıqlaw imkaniyatın berdi. Ulıwma alǵanda, urıstan aldınǵı dáwirge salıstırǵanda SSSRda ǵalaba kitapxanalar sanı derlik 28 mıńǵa, olardıń kitap fondı bolsa derlik 60 million nusqaǵa arttı. Bul dáwirde Ózbekstanda 1774 kitapxana bolǵan, sonnan 176 sı Qaraqalpaqstanda jumıs alıp barǵan, sonıń ishinde 1 respublikalıq kitapxana, 16 rayonlıq hám qalalıq, 6 awıllıq, 2 balalar kitapxanası, 116 qızıl shayxana hám kitapqumarlıq úyleri hám basqalar.

Juwmaq. Qaraqalpaqstan mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń barlıq hárezketleri sovet partiya organları qararlarınan kelip shıǵatuǵın wazıypalardı sheshiwge qaratılǵan edi. Siyasiy, áskeriy-qorǵanıw ádebiyatı hám atababaların áskeriy dańq tariyxın úgit-násiyatlaytuǵın ádebiyatlar, fashizmge qarsı birden-bir buzılmas kúshti qalıplestiriwge ayırıqsha itibar qaratıldı. Respublika kitapxanalarınń jáne bir wazıypası front penen tıǵız baylanıslar ornatiw edi. Barlıq rayonlarda siyasiy bilimlendiriw inspektorları lawazımları tiklendi, ǵalaba kitapxanalar, járdemshi qızıl shayxanalar tarmaǵı rawajlana basladı. Ulıwma alǵanda, urıstıń awır jıllarında fashist basqınshılarına qarsı gúreske eń keń xalıq massasın mobilizaciyalawda kitapxanalarımız, klublarımız áhmiyetli rol atqardı.

Bul materiallardı úyreniw sonı kórsetedi, biz izertlep atırǵan dáwirde Qaraqalpaqstanda mádeniy qurılıs materiallıq-texnikalıq bazanıń tómenligi, qanıgelerdiń jetispewshiligi, mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń tiykersız jaylasqanlıǵı hám basqada birqatar qıyınshılıqlar haqqında sóz etiledi.

Ádebiyatlar

1. Карпова Е.Г. Культурно-просветительные учреждения Якутии: история, теория, педагогическая деятельность: 1917-1945 гг. Автореф. дисс. к.и.н. – Москва: 2007.
2. QR OMA, P-551-fond., 1-dizim., 5106-is. 47,68,89-b.
3. История Каракалпакской АССР. Том второй. – Ташкент: «Фан», 1974. 242-б.
4. QR OMA, P-322-fond., 1-dizim., 84-is. 36-b.
5. Ибрагимова Б.Ю. Научная библиотека Каракалпакского филиала Академии наук Узбекистана. // ОзССР ҚҚФ Хабаршысы, 1976, №3. 62-б.
6. QR OMA, 108-fond, 2-dizim., 47-is.
7. /Қызыл Қаракалпақстан, 1942, 5-июнь.
8. Ибрагимова Б.Ю. В едином строю. // «Библиотекарь», 1975, №5. 20-б.
9. / «Советская Каракалпакия», 1945, 14 октябрь.

РЕЗЮМЕ. Мақола Қарақалпақғистонда ватан урш yıllарда кутубхоначилиқниң шакланishi va rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Kutubxonalarnı mafkuraviy ishlarning kuchli tayanch nuqtasiga aylantırish maqsadini ko'zlagan Sovet-partiya organlarining bu boradagi qarorlarining roli qayd etilgan. Qoraqalpog'iston urush sharoitida kutubxonachilik ishining ahvoli ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена истории формирования и развития библиотечного дела в Каракалпакстане в годы Великой Отечественной войны. Отмечена роль решений советско-партийных органов, стремившихся превратить библиотеки в опорные точки идеологической работы. Показано состояние библиотечного дела в Каракалпакстане в условиях войны.

SUMMARY. The article is dedicated to the history of the formation and development of librarianship in Karakalpakstan during the Great Patriotic War. It highlights the role of decisions made by Soviet party organs, which sought to turn libraries into strongholds of ideological work. The state of librarianship in Karakalpakstan during the war is also depicted.

KOREYA RESPUBLIKASI VA KXDR O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR TARIXI (1953-2003-yillar)

F.K.Sahatov – *mustaqil tadqiqotchi*

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Tayanch so'zlar: ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar, ziddiyat, qarama-qarshilik, Sovuq urush, tinch hamkorlik, integratsiya

Ключевые слова: межкорейские отношения, конфликт, противостояние, сосуществование, интеграция.

Key words: inter-Korean relations, conflict, confrontation, Cold War, coexistence, integration.

Kirish. 1948-yilda ikki zamonaviy Koreya davlati tashkil topganidan beri ular ichki qonuniylik (legitimlik) va xalqaro tan olinuvchanlik uchun o'zaro raqobat qilib kelmoqda. 1950–1953-yillardagi vayronkor urush bu da'volarni hal qilish o'rniga, aksincha, yanada keskinlashtirdi va Seul hamda Pxenyan o'rtasidagi qonuniylik uchun kurash Koreya urushidan keyin ham o'nlab yillar davomida keskin bo'lib qoldi. Biroq 1970-yillarning boshidan boshlab ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar asta-sekin va barqaror bo'lmagan tarzda yaqinlashuv, o'zaro aloqalar va tan olish tomon harakatlana boshladi. Ushbu jarayon 1990-yillarning oxiridan boshlab yanada jadallashdi.

Koreyaning bo'linishi va ikki Koreya o'rtasidagi ziddiyat Buyuk davlatlar siyosati va Sovuq urush davrining mahsuli bo'lgani sababli, bu boradagi harakatlar ham asosan Sovuq urush davridagi Buyuk davlatlar o'rtasidagi munosabatlardagi o'zgarishlar ta'sirida yuz bergan. Biroq Sovuq urush tugaganidan keyin, ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlardagi asosiy harakatlantiruvchi kuch Koreya yarimorolidagi ichki omillarga, ayniqsa Janubiy Koreya tashabbusiga asoslana boshladi. Hozirgi vaqtda ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar aynan shu ichki dinamikaga bo'ysunmoqda. Shu bilan birga, bu munosabatlar hali ham tashqi kuchlar, xususan Shimoliy Koreya bilan AQSh o'rtasidagi yadro qarama-qarshiligi tomonidan cheklab turibdi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar: Ushbu tadqiqotning obyekti — *Koreya Respublikasi va Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR) o'rtasidagi siyosiy va diplomatik munosabatlar tarixi* bo'lib, 1953-yildan 2003-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Tadqiqotda ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar, Koreya urushining yakunlari, diplomatik muzokaralar, harbiy va siyosiy qarama-qarshiliklar, shuningdek, ikkala davlatning xalqaro aloqalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, solishtirma tahlil metodlaridan fodalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Har ikki Koreya amalda tinch birga yashash holatiga yaqinlashgan bo'lsalarda, ularning kelajakdagi chuqur integratsiyasi tashqi ziddiyatlarning hal etilishi hamda Shimoliy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi yanada kuchli integratsiyaga bevosita bog'liqdir.

Seul va Pxenyan o'rtasidagi 1953-2003-yillardagi munosabatlar to'rt bosqichda rivojlangan:

Ekzistensial qarama-qarshilik siyosati, 1948-1972-yillar

Koreya urushidan oldin ham, undan keyin ham ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar "ekzistensial antagonizm" deb atash mumkin bo'lgan holat bilan tavsiflangan: har bir Koreya davlati raqibining mavjudligini o'zining mavjudligiga tahdid deb bilgan va asosiy maqsad sifatida uni yo'q qilishni ko'zlagan.

Janubiy Koreya uchun Shimoliy Koreya noqonuniy va xavfli tuzum bo'lib, undan har qanday holatda

himoyalani zarur edi. Shimoliy Koreya esa Janubiy Koreyani kuchsiz va beqaror tuzum deb hisoblab, uning ichki qarama-qarshiliklari tufayli baribir qulashiga ishonar edi. Shuning uchun Shimoliy Koreya vaqt kutib, qulay fursat tug'ilganda janubga kirib borib, mamlakatni qayta birlashtirishga tayyor turishi kerak deb hisoblagan.

Biroq 1950-yil iyunidagi kabi Janubga ochiq bosqin qayta takrorlanmagan. Buning ikkita asosiy sababi bor edi:

1. AQShning Janubiy Koreyani himoya qilish borasidagi qat'iy majburiyati;

2. SSSR va Xitoyning bunday harbiy sarguzashtni qo'llab-quvvatlashga tayyor emasligi.

O'sha davrda ikki Koreya o'zaro munosabatlar borasida Germaniyaning G'arbiy Germaniya tomonidan qo'llangan Hallshteyn doktrinasi yoki Xitoyning Tayvanga nisbatan olib borgan siyosatiga o'xshash yondashuvni qo'llagan edi: ya'ni raqib davlatning mavjudligini tan olmaslik va uni tan olgan boshqa xorijiy davlatlar bilan diplomatik aloqalarni o'rnatmaslik.

Har ikki Koreya Sovuq urush bloklarida mustahkam o'rnatilgan bo'lib, bu holat Shimoliy va Janubiy Koreya o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytirgan va ularning o'zaro aloqalarini to'sib qo'ygan.

AQSh davlat kotibi Genri Kissinjerning 1971-yil 9-iyuldagi Pekinga yashirin tashrifidan sal kam bir yil o'tib, 1972-yil 4-iyulda Seul va Pxenyan o'zaro qo'shma bayonot e'lon qildi. Unda tinch yo'l bilan Koreya birligini tiklash prinsiplari belgilab berilgan edi.

Ehtiyotkorona birga yashash sari: 1972–1992

1972-yil 4-iyul qo'shma bayonoti bilan boshlangan ikki Koreya o'rtasidagi yangi bosqich katta umidlarni uyg'otdi, lekin aniq natijalarga deyarli erishilmadi. Janub va Shimol o'rtasida tashkil etilgan Koordinatsiya qo'mitasining o'nlab uchrashuvlaridan so'ng, tomonlar boshi berk ko'chaga kirib qoldi va 1973-yil o'rtalarida Shimoliy Koreya muzokarlarni to'xtatdi [1].

1980-yillarning o'rtalarida Qizil Xoch tashkilotlari orqali Shimol-Janub muloqoti qayta tiklandi va 1985-yilda qisqa muddatli madaniy almashinuvlar hamda ajralgan oilalarning uchrashuvlari bo'lib o'tdi, ammo bu ham tezda so'ndi. Rasmiy ikki Koreya munosabatlaridagi navbatdagi burilish 1990-yillargacha sodir bo'lmadi. Bu vaqtga kelib, xalqaro muhit tubdan o'zgargan edi – bu Janubiy Koreya foydasiga, ammo Shimol uchun og'ir yo'qotish edi.

1980-yillarda Janubiy Koreya iqtisodiyotining o'sib borishi tashqi siyosatda Prezident Ro De Vu tomonidan ilgari surilgan "Shimoliy siyosat" (Nordpolitik) orqali ifoda etildi. Bu siyosat Shimoliy Koreyaning kommunistik ittifoqchilarini Janub bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalarga jalb qilishga qaratilgan edi. U G'arbiy Germaniyaning Sharqiy Germaniya va Sovet blokiga nisbatan olib borgan Ostpolitik siyosatiga o'xshardi. Nordpolitik siyosati nihoyatda muvaffaqiyatli bo'lib, Janubiy Koreya va Sharqiy Yevropadagi kommunistik davlatlar, hatto 1990-yilda

Janubni tan olgan Sovet Ittifoqi o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga olib keldi.

Prezident Ro Shimolga "Koreya milliy hamjamiyati" deb atalgan keng ko'lamli hamkorlik va oxir-oqibat birlashuv g'oyasini ilgari surdi. Bunga javoban Shimoliy Koreya 1980-yilda "Konfederatsiya" shaklidagi birlashuvni taklif qildi. Dastlab bu ikki tizimning to'satdan qo'shilishi sifatida taqdim etilgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan Shimol bu taklifda yumshoqroq yondashuvni namoyon qila boshladi – ya'ni konfederatsiyani yakuniy maqsad emas, balki oraliq institut sifatida ko'rish va ikki "mintaqaviy hukumat"ga kengroq huquqlar berishni taklif etdi.

1991-yilga kelib, Kim Ir Sen hamda boshqa Shimoliy Koreya rasmiylari konfederatsiya shakli bo'yicha Janub bilan muzokara olib borishga tayyor ekanliklarini bildirgan, hatto konfederatsion tizim doirasida tashqi siyosatda ham har ikki tomon alohida mustaqillik darajasiga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan edi. Shu tariqa taklif etilgan "Koryo Konfederativ Respublikasi" g'oyasi Prezident Ro ilgari surgan "Koreya milliy hamjamiyati" konsepsiyasiga juda o'xshar edi.

Biroq bu g'oyalar hali ham nazariy xarakterga ega bo'lib qolgan. Amalda esa ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar ehtiyotkorona davlatlararo aloqalar bosqichiga o'tgan edi.

1990-yillarning boshida Janub va Shimol o'rtasida yuqori darajadagi muzokaralar yana tiklandi. 1991-yil dekabrda o'tkazilgan beshinchi yuqori darajadagi uchrashuvda "Yaxshi qo'shnichilik, tajovuz qilmaslik, almashinuv va hamkorlik to'g'risida bitim" (Asosiy bitim) imzolandi. Bu hujjat 1972-yilgi qo'shma bayonotdan beri ikki Koreya o'rtasidagi eng muhim hamkorlik va tinchlik hujjati edi. Ushbu bitimdan so'ng, 1992-yil fevral oyida "Koreya yarimorolini yadro qurolidan holi hudud deb e'lon qilish to'g'risida bayonot" ham imzolandi [2].

Shimoliy Koreya chuqur inqirozlar davriga kirib bordi. 1989–1991-yillar oralig'ida Sharqiy Yevropadagi barcha kommunistik davlatlar, jumladan SSSR ham quladi. Bu Shimoliy Koreya uchun kuchli zarba bo'ldi — Pxenyan o'zining asosiy savdo hamkorlari, siyosiy ko'makchilari va ittifoqchilaridan ayrildi. Hatto bu qulashdan oldin ham Sharqiy Yevropa davlatlari Janubiy Koreya bilan munosabatlarni normallashtira boshlagan edi [3].

1992-yilga kelib, Rossiya va Shimoliy Koreyaning sodiq ittifoqchisi hisoblangan Xitoy ham Seul bilan diplomatik aloqalar o'rnatdi. Shimoliy Koreya bilan G'arb davlatlari o'rtasidagi diplomatik aloqalarning normallashuvi deyarli bir o'n yillikni talab qildi.

Shunday sharoitda ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlarda harakat deyarli ma'nosizdek ko'rindi. G'arb tahlilchilari orasida, ayniqsa Germaniya uslubidagi birlashuv –

ya'ni Janubning Shimolni G'arbiy Germaniyaning Sharqiy Germaniyani yutib olgani kabi yutib olishi – keng tarqalgan prognoz edi [4].

Yadro inqirozi, iqtisodiy falokat

1990-yillar KXDR (Koreya Xalq Demokratik Respublikasi) uchun halokatli o'n yillik bo'ldi. Bu davr Sharqiy Yevropadagi barcha kommunistik davlatlarning qulashidan boshlandi, keyin esa KXDR yadroviy inshootlarini xalqaro inspeksiyalar tekshiruviga oid mojaro bilan davom etdi. Bu mojaro 1994-yil iyun oyida AQSh bilan urush xavfiga olib kelgan edi. Oradan bir oy o'tib, 1994-yil iyulda Kim Ir Sen vafot etdi. Shuningdek, bir necha yillar davomida sodir bo'lgan tabiiy ofatlar Shimoliy Koreyaning doimiy zaif oziq-ovqat tizimini to'liq qamrovli ocharchilikka olib keldi [5].

1990-yillarda Shimoliy Koreya mavjudligiga tahdid Koreya urushidan beri eng jiddiy bosqichga yetdi. Shimoliy Koreya bunga javoban o'zini butunlay tashqi dunyodan izolyatsiya qilish yo'lini tutdi va "sotsializm"ga sodiqligini qat'iy e'lon qildi. Pxenyan, asosan, vaqtini cho'zish strategiyasini qo'lladi – mavjud tuzumni saqlab, xalqaro kuchlar muvozanati uning foydasiga o'zgarishiga umid bog'ladi [6].

Kelajakka nigoh: Ikki Koreya o'rtasidagi munosabatlar

Koreya yarimorolining birlashuvi hanuz uzoq ehtimoliy jarayon sifatida qolmoqda, va hozircha na Janubiy, na Shimoliy Koreya yaqin kelajakda birlashish haqida jiddiy gapirmoqda. 2000-yil iyun sammitidan beri har ikki tomon birlashuv uzoq bosqichli jarayon bo'lishini tan olgan. Janub uchun to'satdan yuz beradigan birlashuv iqtisodiyot va jamiyatga katta salbiy ta'sir ko'rsatib, o'nlab yillar davomida erishilgan iqtisodiy yutuqlarni xavf ostiga qo'yishi va ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi mumkin.

Xulosa. Koreya Respublikasi va KXDRning har biri o'zining siyosiy tizimi va tashqi siyosatiga asoslanib, qarama-qarshiliklarni davom ettirdi, lekin shu bilan birga ba'zi davrlarda diplomatik muzokaralar va vaqtincha tinchlikka erishish imkoniyatlari ham mavjud bo'ldi. Tinchlikni ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlar, ayniqsa 1970-yillar oxiri va 1990-yillarda, har ikki mamlakat uchun muhim tarixiy bosqichlarni tashkil etdi.

Bundan tashqari, Koreya Respublikasining iqtisodiy muvaffaqiyatlari va global iqtisodiyotdagi o'rni, KXDRning esa izolyatsiya va qattiq siyosatni davom ettirishi, ikki davlatning xalqaro maydondagi nufuzini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1953–2003-yillar o'rtasidagi Koreya o'rtasidagi munosabatlar o'zining murakkabligi va tarixiy ahamiyati bilan Koreya yarimorolining kelajakdagi tinchlik va integratsiya yo'lida hal qiluvchi bosqichni belgiladi.

Adabiyotlar

1. Chuck Downs, "Discerning North Korea's Intentions," in Nicholas Eberstadt and Richard J. Ellings (ed.), *Korea's Future and the Great Powers* (Seattle, WA: The National Bureau of Asian Research, 2001), -P. 96.
2. Koh B.C. "A Comparison of Unification Policies," in Young Whan Kihl (ed.), *Korea and the World: Beyond the Cold War* (Boulder: Westview Press, 1994), p. 156.
3. Harrison Selig. *Korean Endgame: A Strategy for Reunification and US Disengagement*. Princeton: Princeton University Press, 2002, -P. 76.
4. Eberstadt N. *The End of North Korea*. Washington, DC: AEI Press, 1999. -P. 45-55.
5. Natsios A. *The Great North Korean Famine: Famine, Politics, and Foreign Policy*. Washington, DC: United States Institute of Peace, 2001. -P. 64-70.
6. Armstrong Charles K. "A Socialism of Our Style: North Korean Ideology in a Post-Communist Era." In *North Korean Foreign Policy in the Post-Cold War Era*, edited by Samuel S.Kim. Oxford: Oxford University Press, 1998. -P.102-110.
7. Bracken P. "The North Korean Nuclear Program as a Problem of State Survival." In *Asian Flashpoint: Security and the Korean Peninsula*, edited by Andrew Mack. -New York: Allen & Unwin, 1993, -P. 86.

REZYUME. Maqolada Koreya yarimorolining bo‘linishi va ikki Koreya o‘rtasidagi ziddiyatlarning yuzaga kelishi jarayoni tadqiq qilinadi. Shu bilan birga, har ikki Koreya amalda tinch hamkorlik holatiga yaqinlashgani, ularning yanada integratsiyalashuvi tashqi ziddiyatlarning hal etilishi va Shimoliy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi chuqur integratsiyaga bog‘liqligi haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается процесс раздела Корейского полуострова и возникновение конфликтов между двумя Кореями. В то же время считается, что две Кореи фактически приблизились к состоянию мирного сотрудничества, а их дальнейшая интеграция зависит от разрешения внешних конфликтов и более глубокой интеграции между странами Северо-Восточной Азии.

SUMMARY. The article examines the process of the division of the Korean Peninsula and the emergence of conflicts between the two Koreas. At the same time, it is argued that the two Koreas have practically approached a state of peaceful cooperation, and their further integration depends on the resolution of external conflicts and deeper integration between the countries of Northeast Asia.

УДК 316.3/4 ББК 60.54

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ: ЭТИКА, ОБРАЗОВАНИЕ И РОЛЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕ

З.П.Сентова – доктор социологических наук (DSc), доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Фаробий, аёл, фалсафа, таълим, ахлоқ, ислом анъанаси, қадимги таффақур.

Ключевые слова: Аль-Фараби, женщины, философия, образование, этика, исламская традиция, античная мысль.

Key words: Al-Farabi, women, philosophy, education, ethics, Islamic tradition, ancient thought.

Введение. Абу Наср Аль-Фараби (870-950- один из величайших философов средневекового Востока, которого называли «Вторым учителем» после Аристотеля. Его труды охватывают широкий спектр тем, включая логику, этику, политику и образовательные концепции. Однако особое место в его наследии занимают вопросы о роли женщин в обществе. Аль-Фараби придерживался прогрессивных взглядов на положение женщин, утверждая, что они обладают равным с мужчинами интеллектуальным потенциалом и должны получать образование [1:27]. Цель данной статьи-проанализировать взгляды Аль-Фараби на женщин в контексте его философских, этических и образовательных концепций, а также выявить их связь с античной и исламской традицией.

Методология исследования. Исследование основано на междисциплинарном подходе, включающем философский, исторический и сравнительный анализ. Основными методами, использованными в данной работе, являются: Анализ первоисточников-изучение трудов Аль-Фараби, в которых затрагиваются вопросы роли женщин в обществе и образовании. Этот метод широко применялся историками философии, такими как Мунир Назми [2] и Маджид Фахри [3], при анализе исламской философской традиции. Историко-философский анализ- выявление влияния античных и исламских философов на формирование взглядов мыслителя. Данный подход использовали Гарри Вульфсон [4] и Димитри Гутас [5] в исследовании арабо-греческого философского взаимодействия. Сравнительный метод- сопоставление взглядов Аль-Фараби с концепциями античной и исламской традиций. Этот метод разрабатывали такие ученые, как Оливер Лиман [6] и Петер Адамсон [7], сравнивавшие философские традиции Древней Греции и исламского мира. Герменевтический анализ-интерпретация идей философа с учетом социального контекста его времени и современных исследований. Герменевтический метод применялся исследователями исламской мысли, такими как Наср Хамид Абу Зейд [8] и Мухаммад Аркун. Применение данных методов позволяет глубже понять филосо-

софскую позицию Аль-Фараби и её значимость для современного понимания роли женщин в обществе.

Обзор источников. В данной работе использованы как первоисточники, так и исследования современных ученых, занимающихся философским наследием Аль-Фараби и его взглядами на женщин. К числу ключевых первоисточников относятся: «Добродетельный город»-одно из центральных произведений Аль-Фараби, где он описывает идеальное общество и подчеркивает роль образования для всех граждан, включая женщин. Избранные философские трактаты Аль-Фараби-сборник, содержащий его основные мысли о политике, этике и познании, где подчеркивается необходимость равноправного развития всех членов общества.Маджид Фахри в своей «Истории исламской философии» рассматривает влияние античной философии на мусульманских мыслителей, включая Аль-Фараби, и объясняет, как его идеи соотносятся с греческой традицией. Димитри Гутас в работе «Фараби и греческое наследие» подробно исследует роль Аристотеля и Платона в формировании философии Аль-Фараби, что важно для понимания его концепций образования и социальной справедливости. Мунир Назми подчеркивает роль женщин в философии Аль-Фараби, рассматривая его идеи в контексте средневекового исламского общества. Используемые источники позволяют рассмотреть взгляды Аль-Фараби с различных сторон, включая историко-философский контекст, влияние античной мысли и значение его идей для современного гендерного дискурса.

Основная часть. Аль-Фараби развивал идеи Платона, который в «Государстве» утверждал, что женщины могут быть философами и управителями, если им предоставить соответствующее образование [2:45]. В своих трудах Аль-Фараби расширил эту концепцию, заявляя, что общество может достичь гармонии только в том случае, если женщины будут включены в образовательный процесс и общественную жизнь. Он подчеркивал, что знания должны быть доступны всем, вне зависимости от пола. В трактате «Добродетельный город» мыслитель утверждает, что

человек, обладающий интеллектом и нравственными качествами, может внести вклад в развитие общества, независимо от его пола [3:62]. Женщины, по его мнению, должны получать воспитание, направленное на развитие их интеллектуальных и моральных способностей, что позволит им занимать активную позицию в социуме.

Более того, Аль-Фараби критиковал общественные порядки, при которых женщины лишены права на образование. Он утверждал, что невежество среди женщин вредит не только самим женщинам, но и обществу в целом, поскольку знание – это основа нравственного и политического порядка [4:78]. Итак этическая концепция Аль-Фараби подразумевает, что женщины должны быть равноправными участниками общественной жизни, а их обучение и нравственное воспитание являются важнейшими условиями построения гармоничного государства.

Аль-Фараби также рассматривал роль женщин в политической системе общества. Под влиянием античной философии, особенно взглядов Платона, он полагал, что женщины могут участвовать в управлении государством, если обладают необходимыми знаниями и добродетелями. Он подчеркивал, что общество не достигнет истинного совершенства, если исключит женщин из политической и социальной жизни [5:102]. В «Добродетельном городе» философ описывает идеальное государство, в котором каждый человек занимает свою роль, исходя из своих способностей, а не пола. Он утверждал, что женщины могут выполнять функции судей, советников, ученых, а также других государственных служащих, если они обладают должным уровнем образования [6:120].

Эти идеи были новаторскими для своего времени, поскольку в средневековом исламском обществе роль женщин в политике и образовании была ограничена. Аль-Фараби предлагал концепцию, в которой женщины

могли бы внести значительный вклад в развитие государства, что соответствовало его идеям о социальной гармонии и справедливости.

Философия Аль-Фараби во многом основывалась на трудах античных мыслителей, таких как Аристотель и Платон. Влияние греческой философии прослеживается в его представлениях о государственном устройстве, этике и образовании. Однако, будучи мусульманским мыслителем, он также учитывал исламские традиции, что позволило ему создать уникальный синтез восточной и западной философии [7:135].

Исламская традиция признавала важность образования как для мужчин, так и для женщин, однако в средневековом обществе женщины часто были лишены доступа к знаниям. Аль-Фараби, основываясь на исламских принципах поиска знаний, утверждал, что женщины должны быть вовлечены в образовательный процесс и развитие науки. Его взгляды находят параллели в работах других средневековых мусульманских философов, таких как Ибн Рушд, который также выступал за интеллектуальное развитие женщин [8:150]. Таким образом, взгляды Аль-Фараби на женщин формировались под влиянием как античной философии, так и исламской традиции. Он стремился к созданию общества, основанного на знании и добродетели, где женщины играли бы активную роль в развитии культуры, политики и науки.

Заключение. Аль-Фараби считал, что женщины должны иметь равные права с мужчинами в сфере образования и социальной жизни. Его философские идеи находят отклик в современных исследованиях гендерного равенства, подчеркивая важность интеллектуального и нравственного развития для всех членов общества. Его концепция гармоничного государства основывается на принципах справедливости и равных возможностей для всех, вне зависимости от пола.

Литература

1. Аль-Фараби. Избранные философские трактаты. – Алматы: Казахстан, 2005. –С. 315.
2. Назми М. Философия Аль-Фараби. – Каир: Дар аль-Фикр, 1998. – С. 270.
3. Фахри М. История исламской философии. – Лондон: Routledge, 2004. –С. 350.
4. Вульфсон Г. Арабская философия и её античные корни. – Принстон: Princeton University Press, 1975. –С. 415.
5. Гутас Д. Фараби и греческое наследие. – Лондон: «Brill», 2001. –С. 320.
6. Лиман О. Исламская философия: сравнительный анализ. – Оксфорд: Oxford University Press, 1996. –С 360.
7. Адамсон П. История исламской философии. – Кембридж: Cambridge University Press, 2016. –С. 480.
8. Абу Зейд Н. Герменевтика и исламская мысль. – Бейрут: Dar al-Jadeed, 1994. –С. 280.
9. Аркун М. Ислам и модерн. – Париж: Gallimard, 1995. –С. 305.
10. Платон. Государство. – М.: «Наука, 2018. –С. 512.
11. Ибн Рушд. Исследования о знании. – Каир: Аль-Азхар, 2003. –С. 400.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Ал-Фаробийнинг хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни, тарбияси ва ахлоқи ҳақидаги қарашлари ўрганилади. Унинг фалсафий рисолалари таҳлил қилиниб, уларда аёлларнинг интеллектуал ривожланиши, ижтимоий ҳаётдаги фаол иштироки муҳимлиги таъкидланган. Мутафаккир қарашларининг шаклланишида ислом анъаналари қатори антиқ давр файласуфларининг ҳам таъсирига алоҳида эътибор қаратилган. Иш бирламчи манбалар таҳлили ва замонавий олимларининг тадқиқотларига асосланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются взгляды Аль-Фараби на роль женщин в обществе, образовании и этике. Анализируются его философские трактаты, в которых подчеркивается важность интеллектуального развития женщин и их активного участия в социальной жизни. Особое внимание уделяется влиянию античных философов, а также исламской традиции на формирование взглядов мыслителя. Работа основана на анализе первоисточников и исследований современных ученых.

SUMMARY. This article examines Al-Farabi's views on the role of women in society, education, and ethics. His philosophical treatises, which emphasize the importance of women's intellectual development and their active participation in social life, are analyzed. Special attention is paid to the influence of ancient philosophers, as well as the Islamic tradition, on the formation of the thinker's views. The work is based on the analysis of primary sources and research by contemporary scholars.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ЕСКИ ҚЫПШАҚ ЕСТЕЛИГИ – «КИТАБ АТ-ТУХФАТ УЗ-ЗАКИЙЯ ФИЛ-ЛУҒАТ-ИТ-ТУРКИЙА» МИЙНЕТІ

Ш.Н.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: арабча-кипчоқча луғат, «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат ат-туркийя», XIV аср, Миср.

Ключевые слова: арабско-кипчакский словарь, «Китаб ат-тухфат уз-закія фил-луғат ат-туркия», XIV в., Египет.

Key words: Arabic-Kipchak dictionary, "Kitab at-tukhfat uz-zakiya fil-lugat at-Turkiya", 14th century, Egypt.

Кирисиў. Мысыр хэм Шам мәмлекетлери аймағында XIII-XV әсирлерде хуким сүрген Мамлук (Қыпшақ) мәмлекети ўақтында көп санлы арабша-түркше сөзликлер дөретилген. Бул сөзликлер арабларға түркий тилди ўиретиў мақсетинде жазылған. Усындай естеликлердиң бири – «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя» (Түркий тиллери бойынша минсиз таза сыйлық) мийнети есапланады.

Бул мийнет XIII-XV әсирде жазылған мийнетлердиң арасында тиллик фактлердиң жыйнақлылығы, бай мағлыўматы, жазылыў сапасы жағынан түркий тил билиминде салмақлы орынды ийелейди. Бул мийнеттиң авторы, жазылған ўақыты хэм орны туўралы илимпазлар ортасында хәр қыйлы пикирлерди ушыратыўға болады. Айырым илимпазлар бул жазба естелик XIV әсирде Мысырда жазылған болыўы мүмкин деп болжаў жасаса, айырым илимпазлар мийнеттиң тилинде ушырасатуғын Сирия арабларының диалектлик сөзлерине тийкарлана отырып мийнеттиң авторы Сирияда туўылып өскен, соң Египетте жасаған. Египетте жасап турған ўақытта бул мийнетти жазған деп болжайды. С.Муталлибов автордың бул сөзликти қыпшақ тили тийкарында дүздим деп жазғанына тийкарланып, сөзлик қыпшақлар салтанаты дәўиринде Мысырда жазылған деп есаплайды [1].

Әдебиятлар анализи. Сөзликтің жазылған орны туўралы илимпазлар арасында хәр қыйлы пикирлер ушырасады. Б.Аталай [2], Е.Фазылов сөзлик Египетте жазылған деп көрсетсе [3], Халаши Кун [4] хэм Зайончковскийлер Сирияда жазылған болыўы керек деп есаплайды [5].

Талқылаў. Автор кирисиў макаласында былай жазады: «Мен бул мийнетте қыпшақ тилине тийкарландым. Себеби ең көп қолланылатуғын хэм алдыңғы тил – қыпшақ тили. Түркмен тилин бул мийнетте баян етпедим, тек ғана жүдә зөрүр болғанда көрсеттим» [6].

Бул мийнеттиң қолжазба нускасы хәзирги ўақытта Стамбул қаласындағы Баязит мешити қапталындағы Валеддин Эфенди кітапханасында 3092 шифры менен сақланады. Көлеми 180 бет қағазға жазылған. 3500 ден аслам сөзлер қолланылған. Қол жазба араб хат жазыў үлгисиниң насх усылында жазылған, араб сөзлери қара, түркий сөзлер қызыл сыя менен жазылған. Көлеми 26x17,5 см қағазға жазылған. Хәр бир бетте 13 қатар жазыў, хәр бир қатарда орташа 7-8 сөз жазылған. Қурылысы жағынан үш бөлімге бөлінген. Биринши бөлімде, қысқаша кирисиў берілген, онда қыпшақ тилиниң сеслик қурылысы, графикасы туўралы мағлыўмат берілген.

Екинши тийкаргы бөлімде қыпшақ тилиниң сөзлиги берілген, сөзлик араб хәриплериниң жайласыў тәртіби менен берілген, дәслепп араб сөзлери, кейин оның түркий тилиндеги эквиваленти берілген. Ол 76 беттен ибарат.

Үшинши бөлімде, қыпшақ тилиниң грамматикалық қағыйдалары берілген. Ол 104 беттен ибарат. Сөзлик бөліми 29 бапқа, грамматикалық бөліми 64 бапқа бөлінген.

Фуадбей Куприлизаде, И.А.Зайончковскийдиң мийнетлеринде «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя»ның қол жазба нускалары хэм тиллик өзгешеликleri туўралы пикирлер ушырасады. 1902-жылы түрк илимпазы Нәжип Әсим Баязит кітапханасынан бул естеликтиң фотокопиясын алып Шемсетдин Сами деген илимпазға аўдарма жасаў ушын берген. Шемсетдин Сами 212 бетлик аўдарма жасайды, бирақ басылып шықпайды. Соң «Китаб ат-тухфат...» мийнети үш мәртебе баспада жәрияланды.

Биринши рет проф. Т.Халаши Кун тәрәпинен бул мийнеттиң қол жазбасы баспаға таярланып 1942-жылы Венгрияда Будапешт қаласында басып шығарылады [7].

Екинши рет, талантлы түрк илимпазы Бесим Аталай тәрәпинен 1945-жылы түрк тилине аўдарма жасалып, сөзлиги дүзиліп Стамбул қаласында басылып шығарылады [8].

Үшинши рет өзбек илимпазы проф. С.Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аўдарма жасалып, 1968-жылы Ташкентте басып шығарылады [9]. «Ат-тухфат...» мийнетиниң тиллик өзгешеликleri туўралы өзбек илимпазы М.Г.Зияева 1972-жылы «XIV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя бойынша изертлеўлер» деген темада кандидатлық диссертация қорғады [10]. Илимпаз Т.А.Арынов XV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфа-аз-закийя-фил-луғат-ат-туркийя» тилиниң лексика-семантикалық хэм стилистикалық өзгешеликleri (Алма-Ата, 1983) деген темада кандидатлық диссертация қорғады [11]. М.Г.Зияеваның көрсетиўи бойынша сөзликтің қурамында 1729 атлық, 1185 феиіл, 313 келбетлик, 92 санлық, 53 алмасық, 42 рәўиш, 33 дөнекер, 28 тиркеўиш, 10 жанапай, 6 таңлақ сөз қолланылған.

Бул естелик бойынша түрк илимпазлары Гулхан ал-Түрк [12], Латееф Л.К.Хамди [13], Салан Муўса арнаўлы изертлеў жумысларын жүргизген [14]. Булардан басқа да Зеки Каймаз [15], Рағип Мухаммед [16], Зухал Өлмез [17], Н.Қонқабаева [18], Акартүрк Карахан киби илимпазлардың изертлеў жумыслары бар [19]. Түрк илимпазы Зухал Өлмез естеликтиң қол жазбасының соңғы бетлериндеги базы материалларға

тийкарлана отырып естелик мамлүклер үстемлигиниң соңғы дәуири, XV әсирде жазылған деп болжаў жасаў мүмкинлигин билдиреди [17:175-188].

Ҳамди Латеefтиң «Ат-тухфат уз-закийа фил-луғат ит-туркийе»ниң аўдармасы – фейилди анализлеў» деп аталатуған докторлық диссертациясы қорғалған. Бул диссертацияның кирисиў бөлиминде қыпшақ топары, Алтын Орда дәуириндеги қыпшақ тиллери, «Ат-тухфат уз-закийа фил-луғат ит-туркийе» мийнетиниң жазылыў тарийхы, авторы хәм жазылған жери, даўыслы хәм даўыссыз сеслердиң жазылыўындағы өзгешеликлер, атаўыш сөзлер, көплик, сеплик, тартым қосымталары, буйрық мейил, тилек мейил, шәрт мейил, гәп хәм оның түрлери туўралы кең түрде мағлыўмат берилген. Алмасық, силтеў, өзлик, бетлик алмасықлары, жер-суў атамалары, адам атлары, фейилден атлық жасаўшы қосымталар, ҳәрекет аты фейили, өткен мәхәл, ҳәзирги мәхәл, келер мәхәл фейиллери, хал фейил, келбетлик фейил, көмекши фейиллер кең түрде үйренилген. Автор «Ат-тухфат»тағы 403 фейил сөздиң дизимин береді. Рагип Мухаммед өзиниң мақаласында сөзликтеги арабша сөзлер, Зуҳал Өлмез сөзликте қолланылған парсы тилиниң бирликлерин изертлеген. Зеки Каймаз, Рагип Мухаммед пенен бирликте жазған мақаласында «Ат-тухфат» естелигиниң жәрияланыў, изертлениў тарийхы туўралы мағлыўмат берип, сөзликтеги айырым сөзлерди түсиндириўде өзлериниң пикирлерин билдиреди, бурынғы изертлеўшилер тәрепинен жиберилген кемшиликлерди дүзетеди. Қазақ илимпазы Н.Қонқабаева «Китаб ат-тухфат» естелигинде қолланылған үй хайўанларының атларын изертлейди.

Усыл хәм материаллар. «Китаб ат-тухфат» естелигиниң биринши бөлими арабша-қыпшақша сөзлик болып, онда дәслеп атаўыш сөзлер, кейин фейил сөзлер алфавитлик тәртіпте берилген. Бул бөлимде берилген арабша сөзлер классикалық араб тилине сүйенсе де, онда аўызеки сөйлеў тилиниң де элементлери ушырасады. Сондай-ақ, парсыша, Сирия диалектине тән сөзлер де ушырасады. Екинши бөлимде грамматикалық қурылыс бойынша материаллар берилген. Алмасық, сораў гәп, мәхәл хәм мейил категориясы бойынша материаллар берилген [17:175-188]. Сөзликтің екинши бөлими кең түрде берилген. Бул бөлимде автор сол дәуирде қолланыўда болған сөзлерди толық қамтып алыўға умтылған хәм мақсетке ерискен. Темир шириндиси мәнисиндеги «тат» сөзи, саз әсбапларына байланыслы көплеген сөзлер, көркем-өнер, саўда-сатыққа және де жәмийетлик-сиясий, илимий, көркем әдебиятқа тийисли көп сөзлер, сөзликті сол дәуир турмысы, күн көриси, ислеп шығарыў, сана-сезимин қәлиплестириўге хызмет етиўши дерек дәрежесине көтерген [17:175-188].

Жуўмақ хәм усыныслар. Жуўмақтастырып айтқанда, бул жазба естелик XIII-XIV әсирлерде жазылған қыпшақ-оғуз естеликлериниң арасында айрықша орынды ийелейди. Ҳәзирги түркий тиллери, соның ишинде қарақалпақ тилиниң тарийхын үйрениўде бахалы мағлыўматлар береді. Сөзлик араб хәм басқа да түркий болмаған халықларға түркий тилин үйретиў мақсетинде жазылған.

Әдебиятлар

1. Муталлибов С. Аттухфатуз-закиятү филлуғатит туркия (Түркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб тухфа). – Тошкент: «ФАН», 1968. 280-б.
2. Atalay B. Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
3. Фазилов Е.И., Зияев М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. –Ташкент: «Фан», 1978., Фазилов Е.И. Замечания о рукописи и языке «Ат-Тухфа». -Тюркология (50), 1976, -С. 334-340.
4. Halası – Kun, Tibor, (Gev.Musa Salan). (2012). Kıpçak Türkçesi Filolojisi X: Et-tuhfe ve onun muellifi, Dil Araştırmaları, Sayı: 11: 185-195.
5. Köprülüzade M.F. Türk Edebiyatı Tarihi, Istanbul, 1929; Zajaczkowcki. Bulgat al-Muştaq fi-lugat at-turk wal-Qifcak. – Warszawa. 1958.
6. Atalay B. Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
7. Kun H., Mamelikiske Sprachstudien und die Handschrift in Stambul. Budapest. 1940. Philologica 1, A.U. Dil ve Tarik-Cografya Fakultesi Dergisi. C.V.S.1. Ocak – Suvat, 1947, -S.1-57.
8. Atalay B. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
9. Муталлибов С. Аттухфатуз-закиятү филлуғатит туркия (Түркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб тухфа) – Тошкент: «ФАН», 1968. -280 б.
10. Зияева М.Г. Исследование по памятников XIV в. «Кипаб ат-тухфат уз-закийа фил-луғат ит-туркия». АКД. – Ташкент: 1972.
11. Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника (XV в.) «Китаб-ат-тухфа-аз-закийа-фил-луғат-аттуркийа». Канд.дисс. –Алма-ата: 1983.
12. Al-Turk, G. (2006). Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye üzerine bir dil incelemesi. Yayinlanmamis. Yuksek lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
13. Hamdi, L.K. (2015). Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye ceviri – fiil incelemesi, Yayinlanmamis Doktora Tezi, Istanbul: Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Salan Musa (2010), “Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye” de Fill, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayinlanmamis Yuksek Lisans Tezi.
15. Kaymaz Z. ve Mokammed R. (2016). Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye hakkında bazı açıklamalar. Türkbilig, 32, 1-20.
16. Muhammed Ragıp. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyyenin sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: arapça dışındaki sözlüklerle düzenlenen madde başları örneği// Türk Dili araştırmaları yillığı. Sayı 73. 2022. –s. 7-20.
17. Zuhal Olmez, Hamdi Lateef Khairullah. “Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye” de farsça sözçukleri, Türk Dili Araştırmaları yillığı. 2016, s.175-188.

18. Қонқабаева Н.Н. Ат-Тухфа аз-Закия Фил-лугат ат-Туркия ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. – Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4. (74). 2015. 221-224-б.

19. Karakan A. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye de alet isimleri// Uluslararası Turk Dili ve Edebiyatı ogrenci Kongresi TUDOK 2006. 11-13 eylul, S. 51-62.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIII-XV асрларға тегишли кипчоқ тили ёзма ёдгорликларининг бири – «Китаб ат-тухфат уз-закия фил-лугат ат-туркия» ёдгорлиги хақида маълумот берилган. Ёдгорликнинг тадқиқот ҳолатлари таҳлил қилинган. Ёдгорликнинг лугат ва грамматик бўлимлари сўз хусусида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация об одном из письменных памятников кипчакского языка XIII-XV вв. – памятнике «Китаб ат-тухфат уз-закия фил-лугат ат-туркия». Были проанализированы обстоятельства исследования памятника. Упоминаются словарный и грамматический разделы памятника.

SUMMARY. The article presents information about one of the written monuments of the Kipchak language of the 13th-15th centuries – the monument "Kitab at-tukhfat uz-zakiya fil-lugat at-Turkiya". The circumstances of the monument's research were analyzed. The dictionary and grammar sections of the monument are mentioned.

UDK 811.512.121:398.2

QARAQALPAQ XALÍQ JAÑÍLTPASHLARÍ TILINDE ORNITONIMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

D.X.Allamuratova – *tanısh doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: folklor asarlari tili, tez aytishlar, ornitonim, simvol, ko'chma ma'no.

Ключевые слова: язык фольклора, язык скороговорок, орнитоним, символ, переносное значение.

Key words: language of folklore works, tongue twisters, ornithonym, symbol, figurative meaning.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpesi xalıq awızınan jıynalıp ásirler dawamında saqlanıp usı kúnge shekem jetip kelgen qunlı miyras esaplanadı. Folklorlıq dóretpeler quramı hár qıylı bolıp, óz aldına kólemlı janrlarǵa bólingen. Kishi janlarınń biri – jańıltpashlar. Jańıltpashlar qaraqalpaq awız ádebiyatınıń ishinde kem jıynalıp, az izertlengen tarawlarınń biri sıpatında qaraladı. Jańıltpashlardıń quramındaǵı sózler ańlatatuǵın mánileri, leksikalıq hám tematikalıq ózgesheliklerine qarap, hár qıylı bolıp keledi. Olardıń bir toparı retinde qus atamaların alıp qarasaq boladı. Qus atamaları til iliminde ornitonimler dep júritiledi.

Qaraqalpaq tilinde ornitonimlerdiń izertleniwi máselesine názer awdarganımızda, «Qaraqalpaq tilinde ornitonimler» atlı miynetiniń avtorı ilimpaz M.Xojanovtı atap ótiw orınlı. Onıń miynetinde ornitonimlerdiń tariyxiy-etimologiyalıq, leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerine, qurılısı hám derivaciyalıq modellerine ayırıqsha dıqqat awdarıp, birqansha máselelerdi qamtıǵanlıǵın kóriwge boladı. Ornitonimlerdi arawlı izertlep, ol bılay dep jazadı: «Xalıq dóretywshiliginde de quslar obrazı salmaqlı orınǵa iye. Olar qosıqlarda, erteklerde, dástanlarda, ańız-ápsanalarda, naqıl-maqallarda kóplep ushırasadı. Quslar erte dáwirlerden-aq, adamlardıń hár qıylı xojalıq, mádeniy hám ruwxıy iskerliginde úlken áhmiyetke iye bolıp keldi. Olardıń bazıları tiykarınan góshi, pári, mamıǵı ushın paydalanıldı. Toparlasıp uyalaytuǵın ekinshileri – máyegi ushın, úshinshileri – ań awlawshı quslar sıpatında, túrtinshileri – dekorativlik, besinshileri – awlanatuǵın quslar sıpatında bárqulla adamzat turmısınń ajırmalas bir bólegi bolıp keldi. Solay etip, qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdiń ózine tán ózgeshelik belgisi – olardıń kúshli nominativ mánisi, joqarı dárejeli idiomalıǵı hám obrazlılıǵı bolıp esaplanatuǵınlıǵın» [1] ayırıqsha atap kórsetedi.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaq xalıq jańıltpashları tilinde qollanılǵan qus atamalarınń atqaratuǵın xızmeti oǵada ayırıqsha. Geypara jańıltpashlarda qustıń ózine tán bolǵan qásiyeti pútin bir xalıqqa tán bolǵan belgi arqalı keltiriledi. Mısalı:

Anaw turǵan qalalar,
Qalalardıń basına,
Qarshıǵa quslar balalar,
Quslar lálewler,
Lálewlese de, lálewlemese de lálewler (441-b).

Bunda qarshıǵa qus – xalıq basına kelgen biylewshilerdiń obrazın jasaw ushın awıspalı mánide keltirilip, qalalar bolsa, sol jerde jasawshı xalıq adamların názerde tutadı.

Sonday-aq, jańıltpashlar quramındaǵı qus atamaları berilgen qatarlarǵa názer awdarganımızda, ash bolǵanlıqtan góshin awqat qılıw maqsetinde awlaǵanlıǵın kóriwge boladı. Mısalı:

Ándijan
Ándijannan shıǵıp edik altı jan,
Altawımız hám palwan,
Atp edik bir **sawısqa**,
Ol **sawısqanıń** terisi,
Altı árekeńe oneki báykem,
Bir gúlli gewish shıqtı da turdı (439-b).

Bul qatarlar sawısqa qus ataması menen berilgen. «Sawısqa – hákke ala túslı, jabayı qus. Ğarǵa-quzǵın **sawısqanlar** más bolıp, Azap bergen joldaslarǵa hayranman (S.Nurimbetov)» [2:188]. Bunda shayırdıń ğarǵa-quzǵın hám sawısqa sıyaqlı quslardıń unamsız minez-qulıq belgilerin sheberlik penen paydalanǵan. Kópshilik folklorlıq dóretpeler tilinde adamnıń unamsız obrazın jasaw ushın awıspalı mánide jumsaladı. Mısalı:

Qus jamanı **sawısqa**,
Adamnıń bolar jamanı,
Gáptiń keynin quwısqa (55-b).

Sonıń menen birge, sawısqa sózi hákke degen mánini ańlatıp, hákke sózi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sinonimlik sınardıń dominantası xızmetin atqaradı [1:60]. Jańıltpashlar tilinde hákke hám sawısqa ornitonimleri teńdey qollanıladı. Mısalı:

Ar jaqta bir **hákke**,
Ber jaqta bir **hákke**,
Quyırqları lákke lákke (450-b).

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde, atap aytqanda, dástanlarda, aytıslarda, qosıqlarda jigitle obrazın jasaw

ushın búlbil ornitoniminen ónimli paydalangan bolsa, qızlar obrazın jasawda gül ósimlik atamasınan jıyı qollanılğan.

Jańıltıpashtar tilinde de dál solay, búlbil ornitonimi ashıqtıń tımsalınıń obrazın jasaw ushın paydalanılğan. Mısalı:

Qızlardıń júzi gül-gúl,
Jigitler olarǵa **búlbil**,
Mına qızǵa bir gül,
Anaw qızǵa bir gül (446-b).

Bunda jigitlerdi búlbılge teńew arqalı awıspalı mánide kelgen bolsa, búlbil sózi sózge sheber, talantlı shayır degen mánilerdi de ańlatadı. Mısalı: Berdaq – sahra búlbili. Kópshilik jazıwshı-shayırlar hám folklorlıq dóretpeler tilinde búlbil sózi jıyı qollanıladı. Óytkeni, búlbil quslardıń ishinde eń sulıw qus hám sayrawı, dawısı ózgeshe, qulaqqa sonday jaǵımlı ekenligi tán alınadı. Jańıltıpashtar tilinde de búlbiller sayrawı tilge alınadı. Mısalı:

Güller jaynap tur,
Búlbiller sayrap tur,
Atırapında,
Balalar oynap tur (455-b).

Jańıltıpashtar tilinde unamlı minez-qulıq, shıdamlılıq, batırılıq, páklik, hadallıq sıyaqlı jaqsı qásiyetlerdi óz boyına sıńdırgen unamlı artıqmashılıq belgileri menen ayırılıp turıwshı obraz aq quw ornitonimi arqalı beriledi. Sonday-aq, bul jańıltıpashtarda qara quw ornitonimi de ushırasadı. Mısalı:

Arqadan kiyatır eki **qara quw**,
Qubladan kiyatır bir **aq quw**,
Aq quw taq, **aq quw** taq. (443-b)
Arqadan ushqan bir **aq quw**,
Qubladan ushqan eki **qara quw**,
Aq quw taq pa?
Qara quw taq pa? (452-b)

Qaraqalpaq xalqında aq quwdı awlamaydı. Onı kiyeli qus sıpatında qaraydı. Ayırım xalıqlarda da bul jaǵday ushırasadı. «Qazaq xalqında da aq quw kiyeli qus retinde qaraladı. «Aq quwdı atpa, kiyesi atadı» dep, aq quwǵa mıltıq atılmaytuǵın bolǵan. Muqáǵalı Maqataevtıń «Aq quwlar uyıqlaǵanda» povesinde aq quwǵa oq atıwdıń qanday zobalań, ońbaǵan is ekeni bayanlanadı. Aq quwdıń kiyesi urǵan ananıń taǵdiri súwretlenedi. Qazaq tilinde aq quwdı sulıwlıq penen muhabbattıń simvolına teńegen. Aq quwdıń qásiyeti de – sol muhabbatqa sadıqlıǵı. Aq quwdı pák, taza qus tóresine megezeydi» [3].

Keltirilgen barlıq mısallarda quw sózi arqalı bildirilgen. Tek ǵana sırtqı belgisi yaǵnıy reńi arqalı onıń qásiyetleri ashıp berilgen. Derlik kópshilik folklorlıq dóretpelerde hám ádebiyatlarda aq quw formasında júritiledi. Ayırım orınlarda quw formasında jalǵız ózi kelip te jumsaladı. Quw – uzın boylı, iymek moyınlı, suwda júzetuǵın úlken qus. Mısalı: Quw artına jalǵız burıldı da, qalsha turıp qaldı. Quw sózi ornitonimlik xizmetten basqa adamnıń boyındaǵı unamsız qásiyetti súwretlew mazmunında da keledi. Quw – hiyleker, aldawshı degen mánide omonim bolıp keledi [4:198].

Jańıltıpashtar tilinde qarabay ornitonimi berilgen. Mısalı: Esiktiń aldı qarabaraq,
Qarabaraqtıń arasında,
Qarabay júr qasıǵın qarap (437-b).

«Qarabay – qustıń bir túri, bası, moyını, arqası qońır, jıltır qara bolıp keletuǵın, kóbinese, suwlı jerlerde jasaytuǵın qus. Mısalı: Kók qutan menen **qarabay** kóterilip

ushqansha, belinen kese basadı («Alpamıs»)» [4:125]. Sonday-aq, qarabay xalıq dástanlarında da ornitonimlik xızmet atqarǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısallarda qarabay ornitonimlik xızmitte kelgen bolsa, ol jańıltıpashtar quramında basqa xızmetlerde de jumsalǵan. Mısalı:

Nur **Qarabay** tawınan kiyatır edim,
Aldımnan shıqtı eki mıń eki júz eki túp jiyde,
Jiydelengen eki mıń eki júz eki túp jiyde me?
Jiydelenbegen eki mıń eki júz eki túp jiyde me?
Dayımın jidelenbegen eki mıń eki júz eki túp jiyde
bolsa,
Álbette, jiydelengen eki mıń eki júz eki túp jiyde
(441-b).

Qarabay qara qasqa baspaǵın,
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatır,
Mende qara qasqa baspaǵımdı,
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatırman (453-b).

Birinshi mısalda Qarabay toponimlik xızmette kelgen. Sózimizdiń dálili sıpatında, xalıq awızeki sóylew tilinde hám xalıq awızeki ádebiyatında da qarabaylı formasında toponimlik xızmette kelip, adamnıń qayjerden ekenligi názerde tutiladı. Qarabaylı – atamanıń kelip shıǵıwı Shomanay rayonındaǵı kóldiń atı menen baylanıslı. Burın bul jerde úlken kól bolıp (házirgi waqıtta da bul kóldiń ornı saqlanǵan «Tuba kól» dep ataladı), sol kólge kóp quslar mákán basqan. Kólde basqa quslarǵa qaraǵanda Qarabay kóbirek bolǵan. Soǵan tiykarlanıp, adamlar kóldi Qarabaylı dep atap jibergen. Toponimlik mánisi usı tiykarda kelip shıqqan bolsa kerek [1:11]. Keyingi mısalda bolsa, qarabay antroponimlik wazıypasın atqarıp, balanıń ayırmashılıq belgisine qarap qoyılǵan menshikli atama.

Basshı da adam,
Qosshı da adam,
Qusshı da adam,
Nadan da adam,
Barlıǵı adam (444-bet).

Bul jańıltıpashta qusshı – kásip ataması bolıp, qus salıwshı, qálpe, ańshı, sayat atamaları menen de qollanıladı. Keltirilgen jańıltıpashtar quramınan qaraqalpaq xalqınıń shuǵıllanǵan kásip túrleri menen de tanısıp maǵlıwmatlar alıwımızǵa boladı.

Qus atamaları jańıltıpashtar tili sózlik quramınıń bir bólegin quraydı. Jańıltıpashtar quramında ornitonimler leksikalıq ózgeshelikleri, stilistikalıq xızmetleri hám ózine tán bolǵan belgileri tiykarında jumsaladı.

Jańıltıpashtar tilinde qustıń ózine tán qásiyeti arqalı pútin bir xalıqqa tán bolǵan belgi ashıp beriledi.

Qus atamaları xalıqtıń jasaw tárzindegi hár qıylı jaǵdaylardı hám de quslardı awlap, olardıń góshin awqat etkinligi tilge alınadı.

Sawısqa ornitonimi unamsız obraz sıpatında súwretlenip, hákke qus ataması menen sinonim bolıp keledi.

Jańıltıpashtar tilinde búlbil hám quw ornitonimleri tımsallıq obrazdı jasawda paydalanıladı.

Kiyeli qus atamalarınan aq quw ornitonimi qollanılıp, onı atıwǵa, góshin jewge bolmaytuǵınlıǵı sóz etiledi.

Qus atamaları ózleriniń ornitonimlik wazıypasınan basqa xızmetlerde de jumsaladı. Qarabay qus ataması jańıltıpashtar tilinde geografıyalıq atama hám adam atı sıpatında paydalanılǵan.

Jańıltıpashtarda quslarǵa baylanıslı qaraqalpaq xalqınıń shuǵıllanǵan kásip ataması (qusshı) qollanılǵan.

Juwmaq. Ulıwma alganda, qaraqalpaq jańıltıpaşları tilinde ornitonimlerdiń sırtqı kórinisi, ózine tán qásiyetleri, is-háreketleri, reńleri, shıǵaratuǵın sesleri de sóz etilip, olar xalıqtıń turmısın, ómirin, qorshaǵan ortalıqqa bolǵan qatnasların sáwlelendiriw ushın kórkemlew quralı

xızmetinde jumсалǵan. Jańıltıpaşlar quramındaǵı qus atamaları óz ornında, qollanıwı jaǵınan júdá sheberlik penen ornalastırılǵan. Olardıń folklorlıq shıǵarmalarda, ásirese, jańıltıpaşlar quramında ózine tán ózgesheliklerin, kórkemlik xızmetlerin úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Xojanov M. Qaraqalpaq tilinde ornitonimler. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2019.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Tórt tomliq. 4-tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1992.
3. <https://massaget.kz>.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Tórt tomliq. 3-tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ халқ тез айтшылардағы тилдағы орнитонимлердің лексикалық және стилістік қасиеттері, олардың белгілері бойынша зерттеу орынырылады. Онда қушның оларға қос қасиеті арқылы, бүтін бір халққа қос болған белгінің ашық берілуі, қуштарды аулақ алуға қолданылуы, қуштардың аттары, орнитонимдердің белгілері арқылы суреттелуі қарастырылады. Қуш аттарының орнитонимдік қызметінен тыс қызметтерде де қолданылуы, қуштарға белгілері арқылы халқтың шұғылланған кәсіп-өнер аттарының берілуі мұндай мысалдарға негізделген ғылыми жаһаннан талқыланады.

РЕЗЮМЕ. В статье проводится исследование лексических и стилистических особенностей, своеобразных признаков орнитонимов в языке каракалпакских народных скороговорок. В ней рассказывается об особой особенности птицы, раскрытии признака, характерного для целого народа, охоте на птиц и употреблении их мяса в пищу, создании в символическом образе названий священных птиц, орнитонимов. На основе соответствующих примеров научно анализируется использование названий птиц не только в орнитонимической функции, но и в служебных целях, присвоение профессиональных названий каракалпакского народа, связанных с птицами.

SUMMARY. The article examines the lexical and stylistic features and distinctive features of ornithonyms in the language of Karakalpak folk tongue twisters. In it, through the peculiarity of the bird, the disclosure of a sign characteristic of an entire nation, the hunting of birds and the consumption of their meat, the creation of sacred bird names and ornithonyms in a symbolic image are discussed. In addition to the ornithonymic function, the use of bird names in services, the assignment of professional names of the Karakalpak people related to birds are scientifically analyzed based on relevant examples.

DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE FOR EFFECTIVE ENGLISH LANGUAGE TEACHING

B.A.Arzieva –PhD, associate professor

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: madaniy aloqa, madaniy hissiyat, madaniy intellekt, ko'p madaniyatli ta'lim, global fikrlash, sinfdagi xilma-xillik, madaniy o'ziga xoslik, til va madaniyat integratsiyasi, madaniy moslashuv.

Ключевые слова: культурная осведомленность, культурная восприимчивость, культурный интеллект, глобальный образ мышления, разнообразие в классе, культурная идентичность, интеграция языка и культуры, культурная адаптация.

Key words: cultural awareness, cultural sensitivity, cultural intelligence, multicultural education, global mindset, diversity in the classroom, cultural identity, language and culture integration, cultural adaptation

Introduction. Using the term "intercultural competence," it is important to note the existence of numerous other terms in the literature, such as "cross-cultural awareness," "global competitive intelligence," and "international communicative competence," among others [4:74]. Some of these terms convey similar meanings, while others diverge significantly.

For instance, "cross-cultural competence" and "cross-cultural communication" are often used interchangeably with "intercultural competence" and "intercultural communication." However, there is a notable distinction between the two. "Intercultural" primarily focuses on interactions between individuals from different cultures, whereas "cross-cultural" pertains more to comparing and contrasting differences and similarities between cultures [5:135].

Another example arises from the field of foreign language learning, where the term "intercultural communicative competence," coined by Byram, is commonly employed. While similar, this term implies communication between individuals who do not share the same language [1:76]. We acknowledge its relevance, yet

find it overly specific, as it seems to concentrate solely on communication between individuals from different language backgrounds. Moreover, its emphasis on communication, while crucial to intercultural competence, overlooks the possibility of aspects of intercultural competence beyond interpersonal communication. For instance, it appears to neglect considerations of equality, diversity, and inclusion, which we believe are significant.

In an increasingly globalized world, intercultural competence (IC) is essential for effective communication, particularly in English as Foreign Language (EFL) contexts. IC encompasses the knowledge, skills, and attitudes required to interact effectively with individuals from diverse cultural backgrounds. For students, who possess intermediate proficiency in English, integrating IC into language instruction can enhance their ability to navigate cross-cultural interactions while improving linguistic fluency.

Despite its recognized importance, IC is often underexplored in EFL curricula, with a predominant focus on linguistic accuracy over cultural fluency. This study addresses this gap by examining how targeted intercultural

activities can foster IC among EFL students. The research questions are: (1) How effective are intercultural activities in developing IC among EFL students? (2) What are the students' and teachers' perceptions of these activities? The study aims to provide practical insights for educators to integrate IC into language teaching.

Methods. A mixed-methods approach was employed, combining quantitative and qualitative data to assess the impact of intercultural activities on EFL students. The study was conducted at the English language and literature department in a third year students over a 15-week semester.

Participants. The sample consisted of 25 EFL students (aged 18–25, 75% female) and 5 EFL teachers. Participants were selected via purposive sampling to ensure diversity in cultural backgrounds.

The intervention involved a series of intercultural activities integrated into the B2 curriculum, including role-plays, case studies, and reflective discussions based on real-world cross-cultural scenarios. Activities were designed using Byram's IC framework, focusing on knowledge (cultural facts), skills (interpreting cultural cues), and attitudes (openness to diversity) and Hofstede's framework — is the Onion Model of Culture. There are a number of interpretations of this model but the simplest one consists of three key layers surrounding the core (the fourth and innermost layer), as seen in Figure 1

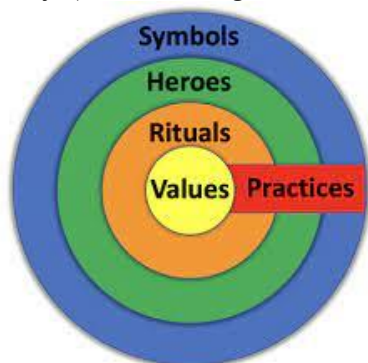

Figure1. The Culture Onion Model

Figure shows how cultural practices emerge from the core layer, transecting the other layers. Definitions and examples for each layer in the Onion Model follow:

1. Core: The core stands for the values of a certain culture, which are slow to change and are heavily influenced by the history of that country or culture. Even if something seems to be outdated, it still can subconsciously play a role in a modern society.

2. Rituals and Traditions: The first layer around the core is described as rituals. Rituals are conventionalized behavior patterns that occur in particular situations. For example, there are language rituals — greeting, small-talk, agreeing and disagreeing, personal hygiene rituals — bathing times of day and frequency, personal odor preferences (fragrances, personal scent, or no scent), eating rituals — number of times per day, selection of food, table manners.

3. Heroes: The second layer around the core is the “heroes.” A hero can be a fictitious person, national heroes, photo-models or scientists — all people, who have characteristics that are highly prized in the culture. They are commonly associated with politics, sports, classic arts, media (music or movie stars, cartoons), or oral traditions.

4. Symbols: The third layer is composed of symbols, such as flags, architecture or traditional clothing. Symbols can be any kind of pictures, objects (pins, clothes, and hair style), gestures or words (idioms, jargon, and accent) which carry a particular meaning only recognized by the members of one culture. This layer can change over a short time. For example, brands can serve as symbols like BMW, Apple or Louis Vuitton, but they change with the trends. Each session included 30 minutes of intercultural tasks, delivered twice weekly.

Data Collection

The study employed a mixed-methods approach to collect both quantitative and qualitative data.

Quantitative Data: The Intercultural Development Inventory (IDI), a validated tool for measuring levels of intercultural competence, was administered before and after the intervention to assess changes in students' IC.

Qualitative Data:

Semi-structured interviews were conducted with 25 students and 5 teachers to explore their perceptions of the intercultural activities.

Classroom observations were also performed to monitor student engagement and the practical implementation of activities.

Data Analysis

Quantitative Analysis: Paired t-tests were used to compare pre- and post-intervention IDI scores, assessing statistical significance in changes to students' intercultural competence.

Qualitative Analysis: Interview transcripts and observation notes were coded and analyzed thematically using software.

Recurring themes such as cultural awareness, engagement, and communication skills were identified and examined.

Results. This section presents the key results of the study that explores the integration of intercultural competence (IC) in teaching English to students. The data was collected through surveys, interviews, auditory observations, and focus group discussions. The results are presented in both quantitative and qualitative formats to provide a comprehensive understanding of the effectiveness of these methods.

To evaluate the impact of integration intercultural competence to teaching English to students, pre- and post-test survey data were collected. The survey included questions assessing students' cultural awareness, communication skills, and attitudes toward students from different ethnic backgrounds. The mean scores on the post-test survey demonstrated a significant increase across all indicators of intercultural competence. In particular, students who participated in integrated intercultural competence to English learning activities showed significant improvements in cultural awareness, interpersonal communication, attitudes toward diversity, and collaboration skills.

Discussion. The significant increase in IDI scores aligns with prior research indicating that structured intercultural activities can enhance IC in language learners [3; 74]. The qualitative findings suggest that activities like role-plays and discussions foster not only cultural awareness but also practical communication skills, aligning with Byram's framework. The initial discomfort reported by some

students underscores the need for gradual exposure to intercultural topics to build confidence.

These findings have implications for EFL curriculum design, suggesting that IC should be explicitly integrated into language instruction. Teachers should be trained to facilitate intercultural activities effectively, addressing potential student discomfort. Limitations include the study's relatively small sample size and short duration, which may limit generalizability. Future research could explore long-term impacts and the role of teacher training in IC development.

Conclusion. In conclusion, integration intercultural competence to teaching English language is a highly effective method for enhancing intercultural competence among students. By fostering collaboration and intercultural

dialogue, it equips students with the necessary skills to thrive in a globalized and interconnected world. As educational practices evolve to meet the challenges of an increasingly diverse and multicultural society, the findings of this study suggest that cooperative learning should be further promoted and integrated into the curriculum to prepare students for the demands of the 21st century.

Future research should continue to explore the long-term effects of cooperative learning on intercultural competence and examine ways to overcome the identified challenges. Expanding this research to other regions and contexts would provide a broader understanding of how cooperative learning can contribute to the development of intercultural competence in various educational systems.

References

1. Byram M., Golubeva I. Conceptualizing intercultural (communicative) competence and intercultural citizenship. Routledge, Taylor & Francis. 2020. –P. 70-85.
2. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters. 1997.
3. Deardorff D.K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 2006. –P. 241–266.
4. Fantini A.E., Tirmizi A. Exploring and assessing intercultural competence. St. Louis: Federation of The Experiment in International Living. 2006.
5. Gudykunst W.B. Cross-cultural and intercultural communication. -London: Sage. 2003.

REZYUME. Maqolada madaniyatlararo kompetensiyani (IC) ingliz tiliga chet tili sifatida (EFL) o'qitish talabalarning madaniy ongi va kommunikativ ko'nikmalarini, talabalar va o'qituvchilar bilan aralash usullardan foydalangan va tadqiqot bir semestr davomida olimlarning asoslangan tadbirlarni amalga oshirgan holda rivojlantirish berilgan. Natijalar talabalarining ICda sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatgan, bu yuqori madaniyatlararo rivojlanish inventarizatsiyasi (IDI) ballari va sifatli fikr-mulohazalarda aks ettirilgan. Tadqiqot EFL o'quv dasturlariga ICni kiritish va madaniyatlararo tushunishni rivojlantirish, o'quvchilarni global muloqotga tayyorlash uchun o'qituvchilarni tayyorlash muhimligini ta'kidlaydi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена интеграции межкультурной компетенции (МК) в обучение английскому языку как иностранному (EFL), которое повышает культурную осведомленность и коммуникативные навыки студентов. Используя смешанный подход к студентам и преподавателям, исследование реализовывало мероприятия, основанные на научных рамках в течение семестра. Результаты показали значительные улучшения МК студентов, отраженные в более высоких баллах по инвентаризации межкультурного развития (IDI) и качественной обратной связи. Исследование подчеркивает важность внедрения МК в учебные программы EFL и обучения преподавателей для содействия межкультурному пониманию, готовя учащихся к глобальной коммуникации.

SUMMARY. The article deals with integrating intercultural competence (IC) into English as a Foreign Language (EFL) instruction enhances students' cultural awareness and communicative skills. Using a mixed-methods approach with students and teachers, the research implemented activities based on scientists frameworks over a semester. Results showed significant improvements in students' IC, reflected in higher Intercultural Development Inventory (IDI) scores and qualitative feedback. The study emphasizes the importance of embedding IC in EFL curricula and training teachers to foster intercultural understanding, preparing learners for global communication.

MAXMUD QASHQARIYDIN «DEVONU LUGATIT TURK» MIYNETINDEGI QARAUYSHILIK ATAMALARININ QOLLANILW

A.S.Arzimova – tayanish doktorant

Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogikalq instituti

Tayanch so'zlar: qora uy, uy, eshik, uviq, o'tov, chodir, nakl-maqol.

Ключевые слова: кочевое жилище, дом, дверь, уык, отау, шатёр, пословицы и поговорки.

Key words: nomadic dwelling, yurt, house, door, uyk (roof pole), otaw (family yurt), tent, proverbs and sayings.

Kirisiw. Dúnya ilimi hám mádeniyatınıń rawalanıwına, áyyemgi túrkiy tili, tarıxı hám mádeniyatı haqqında jazılğan miynet menen salmaqılı úles qosqan Maxmud Qashqariy (Maxmud bin al-Xusayn bin Muhammad al Qashqariy) XI ásirde jasağan til ilimine óziniń miynetleri menen orın alğan iri tulğa. Onıń miynetleriniń ishinde «Devonu lúgat it túrk» miynetini bizge jetip kelgen hám qoljazba túrinde saqlanıp qalğan. «Devonu lúgat it túrk» («Türk tiliniń sózligi») miynetiniń 3 tomlıgınıń 1072 – 1077-jıllar dawamında jazılğanı haqqında maǵlıwmatlar bar. Ol óziniń bul miynetinde túrkiy xalıqlarınıń arasında

bolıp, olardıń tillerin, sózlerin, hár qıylı sóz ózgesheliklerin úyrenip, anıqlap shıqqanlıǵın kórsetedi.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. Bul miynetniń tek ǵana bir kóshirme nusqası saqlanıp qalıńan. Bul nusqanı Muhammad bin Damashqi isimli kátip 1266-jılı Maxmud Qashqariydiń tıp nusqasınan qayta kóshirgen. Bul qoljazba házirgi kúnde Stambuldıń milliy kitapxanasında saqlanbaqta. Bul baspadan soń da bul miynet birneshe ret baspadan shıǵarıldı. Máselen, Stambul qalasında Axmet Rifat baspaxanası tárepinen 3 tomlıq kitap bolıp basılıp shıqqan bolsa, nemes alımı Bryugelman tárepinen nemes

tiline, Basım Atalay tárepinen osmanlı türk tilinde baspaladı. Bul miynet 1960-1963-jıllarda S.Mutallibov tárepinen birinshi márte ózbek tiline awdarmalanıp, 3 tomliq kitap halında baspadan shıǵarıldı. 2017-jılı bul kitap Qasımjan Sadıkov tárepinen S.Mutallibov baspası tiykarında qayta tolıqırılıp, jańa kóriniste jariq kórdi.

Kórinip turǵanıday, M.Qashqariydiń bul miyneti túrkiy tiltanıwshılıq ilimindegi eń dáslepki, sonıń menen qatar, teń joq ullı miynet ekenligi kórinedi. Bul kitap tek ǵana til iliminde emes, áyyemgi túrkiy xalıqlarınıń tariyxı hám mádeniyatınan derek beriwshi biybaha miyras esaplanadı. Onda túrkiy xalıq naqıl-maqalları, xalıq qosıqları, ráwiyatlar, aytıslar hám basqa da janrdagı shıǵarmalar ádebiy til úlgeri sıpatında kózge taslanadı.

X.Berdievtiń izertlewı boyınsha «DLT»da qaraúyshilikke baylanıslı 130 ǵa jaqın sóz qollanılǵan, sonıń 30 dan aslamı túrkiy tiller, sonıń ishinde ózbek tillerinde qollanılıp kiyatırǵanlıǵı (fonetikalıq ózgerisler menen) ayılǵan. Biraq, bul izertlewde ózbek tilinde qanday fonetikalıq formada qollanılıp atırǵanlıǵı yáki ózbek tilindegi mánisi sózliklerden alınıp keltirilmegeń. Sonlıqtan «DLT» miynetindegi úyshilik hám qaraúyshilik atamaların qollanıw ózgeshelikleri hár tárepleme úyreniliwdi talap etedi.

Nátiyjeler hám talqılaw. «DLT»nıń birinshi kitabında tómendegishe úyshilik hám qaraúyshilik atamaları ushırasadı: **ýw** - úy [1:109], **əw** - úy, shatır [1:112] (қалді жаяуз уйық, көпүб әуһі жікар). Bul atama miynettiń ekinshi kitabında **aw** - formasında berilgen. [2:369]. Qaraqalpaq tilinde bul atama **úy** formasında jumsaladı. **Úy** – 1.Adam otratuǵın xojalıq, semiya; 2.Watan, shańaraq [9:291]. *Úydiń artındaǵı úzikti túsirdi.* (K.Sultanov.) Demek, úy ataması miynette úy, shatır, jasaw ornı mánilerinde jumsaladı. Bul kózqarastan bul atama qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın úy ataması menen jaqın keletuǵının kóremiz.

əuik – esik. *əpməzğə əuik apt bolup* – jalqawǵa esik qası da tawdıń tóbesindey bolıp kórinedi [1:78]. Esik ataması qaraqalpaq tilinde birneshe mánilerde jumsaladı. Máselen: esik – 1.qara úydiń ishine, sırtına kirip shıǵatuǵın ornı hám soǵan qurılǵan ergenek; 2. Jaydıń, bólmeniń, ójireniń sırtına, ishine kirip shıǵatuǵın hám sol jerge qurılǵan qapı, shiyden toqılıp qara úydiń esigi retinde paydalanatuǵın buyım [6:273]. *Qiz bir daste shóp ákelip, jigitterden eki adımday qashıqlap esik betke barıp otırdı.* (K.Sultanov). Miynette keltirilgen **əuik** sózi qaraqalpaq tilindegi siyaqlı esik, úyge kirer awız mánisinde qollanılǵanın kórsek boladı. Qaraqalpaq tilinde **esik** sózi naqıl-maqallar quramında kóp ushırasadı. *«Qaytıp keler esigindi qattı jappa»*. Bul misalda keltirilgen **esik** sózi tuwra mánide de awıspalı mánide de qollanılardı. Aylanıp keletuǵın jerinde qayta kelmestey etip taslap ketpe, sońında pushayman bolıp qalmaw ushın ayıladı.

Esiginde qul bolıw – birewdiń esiginde kúni ushın jallanıp jumıs islew, kún keshiriw. Mıs: Mine, saǵan uqsagan baylar ortasha diyqanlardı azaplap, jarlılardı **esiginde qul qılıp** jumsar edi. Demek, **esik** sózi tuwra hám awıspalı mánilerde jumsaladı.

or – otawdıń joqarı tárepindegi uwiqlar (shatır aǵashları) [1:82], Uwiq – qara úydiń negizgi bólekleriniń biri, iymek jaǵı keregeniń basına bekitilip, súyirlengen ushı shańaraqqa kirgizilip, onı kóterip turatuǵın qada, sıırıq. [9:282]. *Jigit uwiqlardıń dizbesin sheshiwge talap salıp*

atırǵanda ishten birew on qolınıń bileginen shırp etip uslap aldı. (K.Sultanov).

apır – shatır perdesi (barsaǵansha). [1:94], **урық** – arqan [1:97], arqan qaraúydiń sırtqı táreplerin tarttırıp baylawda qollanılardı. **а:з** – jipek kiyimlik, basqa da uqsas hárbir toqılma nárses [1:108], **ауығғын** – terilerdi islewde qollanılatuǵın salam tereginiń japıraǵı [1:172], **чідик** – shıbıq [1:361],

kiwiz – úyge, jerge tóseletuǵın keń hám enli palas. [1:347]. Qaraqalpaq tilinde bul atama kiyiz túrinde qollanılıp, qoydıń júnenen basılıp islengen qalıń hám tıǵız zat, úydiń ishine tósewge hám qara úydiń ústin jabıwǵa jáne de taǵı basqa nárselerdiń ústin jabıwǵa qolaylastırılıp islengen xojalıq buyımı. **Kiyiz úy** – kiyiz benen jabılǵan úy [7:148, 149].

сұрық – shatırdıń súdini [1:362], **сабір** – geyde ashıp yamasa jawıp qoyılatuǵın etek tárepi [1:355], **чөчкә** – toqıwshılardıń (jip taraytuǵın) taraǵı [1:404], **шатір** – shatır. Kuja tilinde **shatır**, miynette **чачір** – shatır túrinde de ushırasadı. Oǵuzlarda **jamıir** túrinde qollanılardı [1:385]. **Қырғи чувач** – Xanniń ǵubbalı shatırı, shax shatırı. Miynette bılayınsha misal keltirilgen: *Қырғи чувач қурулді, Тугым тікіб урулді, Цыс отун орулді...* [1:203], **кәпәри** – shatır. Bul túrkmenler arasında, biraq kóshpeliler arasında bul sóz qısqı úy mánisin ańlatadı. [I, 418]. Qaraqalpaq tilinde **shatır** sózi – brezent hám basqa materialdan tigilgen tórt tárepin kerip qoyatuǵın bastırma mánisinde qollanılardı [10:514].

чиг – qamis yamasa jantaqtan islenetuǵın úy, (чайла) [1:310], **Shiy** – qamıstan toqılǵan qara úydiń keregesiniń sırtınan tutatuǵın zat [9:419].

Bul miynettiń ekinshi kitabında úyshilik atamaları tómendegishe berilgen:

басішді - bastı, (kiyiz, namat bastı) [2:109], **тікішті** – tiktı [2:118], **жувај** – shatır [2:14], **төр** – úydiń tóri. **Төргә кәч** – tóрге ót [2:133], **түнлүк** – túnlık. *Күч алдін кірсе төрү түнлүктән чиқар* – zulım esikten kirse, insap túnlıktan shıǵadı [2:25]. Túnlık – qara úydiń shańaraǵınıń ústine jabatuǵın tórt múyeshinde baylaytuǵın jibi bar, kiyizden yamasa basqa nárseden islengen zat. [9:237].

Bul miynettiń úshinshi kitabında úyshilik atamaları tómendegishe berilgen:

Чувач – shatır [3:68], **отар** – shatır, otaw [3:226], otaw – shiy menen qorshalıp, kiyiz benen jabılıp qoyılatuǵın kóshirip tigiliwge qolay aǵash úy, qara úy. [8:329]. *...Bular barmastan aldın otawdaǵı kátqudalar menen jasawıllar sirtqa shıqqan edi.* (K.Sultanov)

төрә – tór, úydiń tori, joqarısı [3:240], **күзүнү** – ayna [3:146], **күзһү** – ayna, (kózgu) [3:389], **әжәрү** – shatırdıń, úydiń qabırǵası [2:430].

Joqarıda keltirilgen misallardan kórinip turǵanıday, bul miynette úyshilik hám qaraúyshilik atamaları kóp qollanılǵan hám házirgi túrkiy tilleri sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de bul atamalar (ayırım fonetikalıq ózgeshelikler menen) qollanılıp kelinbekte. Máselen: miynette qara úy ataması ornına **otaw** hám **shatır** sózleri kóbirek qollanılǵan. Bunnan kórinip turǵanıday sol dáwirde qara úydiń ornına shatırlar qollanılǵanın yáki qara úy xızmetin shatırlar atqarǵanın kóriwimizge boladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, M.Qashqariydiń «Devonu lúgat it türk» miyneti túrkiy xalıqlardıń, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, úrp-ádetleri,

qádiriyatları, sóz baylıǵı, ádebiy miyrasların úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Bul miynette qaraúyshilik leksikasınıń búgingi kúnde qaraqalpaq tilinde de qollanılıwın, olardıń kelip shıǵıw dereklerin úyreniwde járdem beredi. Qaraúyshilik leksikasın qaraqalpaq tilinde ele de tereñirek

úyreniw oǵada áhmiyetli, sebebi qara úy qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵa miyras, onı izertlew, úyreniw ósip kiyatırǵan jas áwladqa onıń ózine tán sózlik quramın, ondaǵı sózlerdiń mánilerin túsindiriw hám sózlikler dúziw baslı wazıypalardıń biri esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Mahmud Koshg'ariy «Devanu lug'atit tu'rk». Uch to'mlik. I tom. – Toshkent: «Fan», 1960.
2. Mahmud Koshg'ariy «Devanu lug'atit tu'rk». Uch to'mlik. II tom. – Toshkent: «Fan», 1963.
3. Mahmud Koshg'ariy «Devanu lug'atit tu'rk». Uch to'mlik. III tom. – Toshkent: «Fan», 1963.
4. Абдиназимов Ш. «Тил билими тарийхи» – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2013.
5. Бердиев Х.Х. Ўзбек тилининг ўтовозлик лексикаси. (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарканд: 2017.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Үшінші том. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023.
7. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Төртінші том. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Бесінші том. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023.
9. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Жетінші том. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023.
10. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 4-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

REZYUME. Maqolada Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridagi o'tovsozlik atamalarining qo'llanilishi va ayrim maqol-matallar tarkibida kelishi, o'tovsozlik atamalarining hozirgi qoraqalpoq tilida ham qo'llanilish xususiyatlari lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Maqola hozirgi qoraqalpoq adabiy tilining rivojlanishida va o'tovsozlik atamalarining o'rganilishida katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается употребление терминов, связанных с кочевым жилищем, в труде Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк», а также их использование в составе некоторых пословиц и поговорок. Анализ проводится с лингвокультурологической точки зрения, с акцентом на особенности употребления этих терминов в современном каракалпакском языке. Работа представляет собой значимый вклад в изучение и развитие современного каракалпакского литературного языка, а также в исследование лексики, связанной с традиционным жилищем.

SUMMARY. This article explores the use of terminology related to traditional nomadic dwellings in Mahmud al-Kashgari's work *Dīwān Lughāt at-Turk*, as well as their appearance within certain proverbs and sayings. The analysis is conducted from a linguocultural perspective, with a focus on the distinctive features of these terms in the modern Karakalpak language. The study holds significant value for the development of contemporary Karakalpak literary language and the research of vocabulary connected to traditional housing.

ВОПРОС О ПРИВЕДЕНИИ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ

М.Даулетбаев – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лугат, тил, абстракт отлар, помета, мақола, қарақалпоқ тили, лексема, изохли лугат, синоним, бош сўз.

Ключевые слова: словарь, язык, абстрактные существительные, помета, артикль, каракалпакский язык, лексема, толковый словарь, синоним, заглавное слово.

Key words: dictionary, language, abstract nouns, litter, article, Karakalpak language, lexeme, explanatory dictionary, synonym, capital word.

Введение. Толковые словари являются такими лексикографическими источниками, что содержат все слова и предложения, представляющие понятия из различных областей науки, искусства, литературы, нашей повседневной жизни. Величина охвата толковых словарей, широта охвата их определением являются основой для создания других видов общих и специальных словарей. Тот же факт, что в последние годы расширяются сферы применения толковых словарей. В частности, выводы, сделанные экспертом в области лингвистической экспертизы, делаются на основе толковых словарей [1]. В таких условиях совершенство толковых словарей поднимается до уровня актуальных вопросов повестки дня. Совершенствование толковых словарей будет напрямую связано с анализом лексикографической интерпретации слов определенной лексико-семантической группы, выявлением проблем и предложением решений.

Анализ литературы. Каракалпакский язык считается одним из древнейших тюркских языков. К такому выводу в настоящее время приводят исследова-

ния, направленные на изучение древности тюркских языков. Правда, есть и вопросы по истории тюркских языков, которые не нашли своего решения и ждут решения. Тем не менее, исследования, направленные на периодизацию истории тюркских языков, выявление сходств и различий, свидетельствуют о широком диапазоне фонетических, лексических, грамматических возможностей Каракалпакского языка [2]. История Каракалпакского языка, начальный этап формирования которого исследуется в связи с древними племенами, населявшими Приаралье. О том, что устная форма Каракалпакского литературного языка сложилась к XV веку, став нормой, свидетельствует развитие фольклорных образцов того времени. Можно сказать, что каракалпакский язык в разные периоды обогащался на основе социальных, политических факторов. Например, за последние два столетия каракалпакскому языку был присвоен русский язык, а через него-тысячи слов. Однако в последние годы каракалпакский язык, естественно, обогащается социальными факторами. О богатстве этого языка свидетельствует и тот факт, что в

первом толковом словаре Каракалпакского языка в четырех томах (1982-1992) было истолковано около 40 000 значений слов. Постановлением Президиума Жокаргы Кенеша Республики Каракалпакстан от 16 июля 2021 года № 410 поставлена задача по подготовке дополненного издания многотомного толкового словаря Каракалпакского языка [3:6]. Словарь Каракалпакского языка в семи томах, вышедший из печати в 2023 году, представляет собой дополненное, упорядоченное издание словаря, опубликованное в 1982-1992 годах. Анализ лексикографического толкования абстрактных существительных в данном толковом словаре важен для совершенствования их изложения в будущих изданных словарях.

В подборке заглавных слов, включенных в "словарь Каракалпакского языка", также есть свои особенности. За определением слов, представленных в алфавитном порядке, следуют грамматические указатели и иллюстративные примеры. Следует отметить, что лексические единицы, которые мы анализируем, то есть слова, относящиеся к роду существительных, включены в качестве заглавных слов в словарную статью в главном падеже и единственном числе. Примечательно, что в "словаре Каракалпакского языка" использовано более 50 видов условных сокращений (пометов). Одна из таких аббревиатур обозначает принадлежность слова к анализируемой нами категории (at - atliq). Наличие такого помета следует выделить как один из достижений толкового словаря, как одну из наиболее интересных для пользователя частей. В толковых словарях, созданных на других языках (например, в "толковом словаре узбекского языка"), для каждого слова не используется помета, обозначающая категориальную принадлежность. Наличие такого грамматического показателя в нашем исследовании дало некоторое облегчение при выделении абстрактных существительных для анализа. Хотя в словарных статьях, подготовленных для лексических единиц по роду существительного, четко указывается род слова, акцент делается на его внутреннем делении. Естественно, что информация о том, являются ли лошади абстрактными или конкретными, не раскрывается через специальные пометы. Такая информация приводится в аннотации некоторых предисловий, где возникает необходимость в этом. Например, объяснение слова Айдар, которое относится к числу абстрактных существительных и используется в разговорной речи, приводится в словаре следующим образом:

"АЙДАРҲА *ат. 1. сөйл.т.* Эпсана-ертеклерде ушырасатуғкн үлкен жылан менисинде колланылады" [3:49].

Методология исследования. В аннотации к данной словарной статье в двух местах использована специальная помета. Один из них указывал на категориальную принадлежность заглавного слова, а другой раскрывал его стилистический характер. Получается, что в "словаре Каракалпакского языка" используются грамматические и стилистические пометы. Тем не менее, в сноске словарной статьи есть ссылка на абстрактность понятия. Тот факт, что понятие, которое представляет лексема Айдар, встречается в мифах и сказках, означает, что оно

вымышленно, лишено материальности. Но в случае, когда в словарной статье может использоваться более одной конкретной пометы (что мы также видели в приведенном выше примере), использование специального грамматического указателя на то, представляет ли существительное абстрактное или конкретное понятие, повысило бы эффективность словаря. Конечно, в толковании слов с заметной конкретикой, таких как дерево, машина, самолет, книга, абстрактность, таких как мечта, мечта, зависть, печаль, нет необходимости. А вот в словах, которые из контекста будут известны, выражает ли конкретное или абстрактное понятие *ат.* вместе с пометом *конкр.* (конкретное существительное), АБС. использование пометов, таких как (абстрактное существительное), повышает уровень полезности словаря. В связи с тем, что в предыдущих сезонах мы размышляли о многозначных словах, которые одним смыслом выражают конкретное понятие, а другим-приобретают абстрактный характер, мы не сочли нужным затрагивать этот вопрос. Также в русском языкознании подход, основанный на понятии "абстракция", указывает на необходимость применения в словарных статьях по роду существительного специальной пометы, выражающей абстрактность и конкретность.

Как известно, словарные статьи в "словаре Каракалпакского языка" будут состоять из следующих частей: предлога, грамматической информации, сноски и иллюстративного примера. При этом аннотативная часть является самой основной частью словаря, выявляющей его информативность. Иными словами, лексикографическая значимость словаря определяется именно совершенством сноски. Абстрактные существительные также часто используются в сноске слова, выбранного в качестве заглавного слова в словарной статье. Потому что определение должно полностью раскрывать суть заглавного слова. Иногда при этом также используются синонимы лексемы. Например, в каракалпакском языке слово заман обладает свойством омонимичности, и оба слова в этой форме выражают абстрактность. Для объяснения слова в "словаре Каракалпакского языка" приведены следующие пояснения:

"ЗАМАН I *ат. Дәуір, мәхәл.*

ЗАМАН II *ат. Ұақыт, мезгіл, аралық*" [3:5].

Мы видим, что для объяснения слова заман использовались его синонимы. В этом месте не было необходимости в словаре, предложении и т. д. Для объяснения заглавного слова. Потому что сами синонимы позволили раскрыть значение обоих слов в форме времени. Относительно соотношения синонимов друг к другу можно привести следующее: "чтобы быть синонимами, слова должны иметь следующие признаки:

- 1) выражение понятия;
- 2) принадлежность к роду;
- 3) иметь одинаковую грамматическую форму;
- 4) возможность взаимозаменяемости в тексте" [4:5].

Анализ и результаты. Таким образом, наличие этимологических данных в таком важном лексикографическом ресурсе, как толковый словарь, облегчает процесс проведения исследований в области лингвистики. Нет необходимости проводить исследования

через дополнительные ресурсы. Немаловажное значение в этом плане имеют и исследования, проведенные над словами определенной лексико-семантической группы. Потому что вся языковая система состоит из совокупности образующих ее подгрупп. Ведь подгруппы слов относительно легко исследуются.

В толковых словарях еще одной важнейшей частью считается иллюстративно-примерная часть. Важность иллюстративного примера заключается в том, что он доказывает объяснение заглавного слова, которое считается самой необходимой частью словаря. Все мы знаем, насколько доказательство является необходимым явлением в науке. В конце концов, доказательство – это различные фактические данные, которые подтверждают или опровергают обстоятельства, которые необходимо доказать" [5:59]. Кроме того, в «словарь Каракалпакского языка» приведены иллюстративные примеры "фольклорных материалов, литературных стихов, сборников, сборников, газет, журналов, сборников и др." [3:14]. Получается, что в толковом словаре каракалпака использованы источники, созданные на основе живого общения при подборе иллюстративных примеров. Потому что пресса, образцы художественной литературы относятся к числу источников, отражающих жизнь, непосредственно изображающих общество, людей. Иллюстративные примеры включаются в словарь в виде словосочетаний и предложений. Когда одной фразы достаточно, чтобы доказать объяснение, данное для заглавного слова, нет необходимости использовать предложение. В использовании абстрактных существительных в части иллюстративного примера также наблюдаются два случая:

- 1) на местах, где заглавное слово-абстрактное существительное;
- 2) в местах, где заглавное слово не является абстрактным существительным.

В первом случае использование абстрактного существительного в иллюстративном примере рассматривается как естественное, поскольку иллюстративный пример, приводимый в качестве доказательства,

доказывает использование заглавного слова в конкретной речевой ситуации. Поэтому мы не сочли нужным останавливаться на таких местах. Но второй случай показывает, какое значение в живой речи имеют абстрактные существительные. Ниже мы приводим иллюстративные примеры, приведенные в анализе, чтобы доказать объяснение конкретного существительного:

"ҚОЙЫН *ат* 1. Қолтық, кийимнің еки бойының, алдыңғы жағын қамтыйтуғын ишки жағы. 2. *ауыс*. Бир нәрсенің арасы, иши, ишки жағы. Азада қызлардың қойны, Жәннеттің бағына меззес (Ажинияз)" [3:350].

Заключение. В заключение можно сказать, что в приведенном примере приведены стихи одного из великих детей Каракалпакского народа, пера морщинистого. Лев в отрывке использована абстрактная лошадь рая. Это слово означает "место, где, согласно большинству религиозных учений, благочестивые верующие живут в загробной жизни в блаженстве и блаженстве. Одно из основных понятий в иудаизме, христианстве, исламе" [5:67]. Другими словами, образ понятия, представляющий конкретную часть человеческого тела, противопоставляется месту, пространству, которое в религиозных представлениях представляется наградой правильной, упорядоченной и благочестивой жизни. Правда, следует также учитывать, что сравнение лексемы, представляющей конкретное понятие, с абстрактным понятием вытекает из требования художественного стиля. Потому что в художественном стиле для придания выразительности используются переносы, сравнения и перенос. Но это способствует уточнению представления о понятии. По этой причине поэтические средства, используемые для того, чтобы читатель мог почувствовать, ясно представить концепцию, которую автор хочет выразить, также отражаются в иллюстративных примерах. Оказывается, абстрактные существительные играют важную роль в четком представлении понятий, которые невозможно увидеть и ощутить в языковом представлении Вселенной. Подобные примеры можно найти во многих словарях Каракалпакского языка.

Литература

1. <https://kun.uz/61396525?q=%2Fuz%2F61396525> [электронный Источник:] Дата обращения: 11.01.2025.
2. Дадабоев Х., Холманова З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Ташкент: «Тафаккур бостони», 2015. –С. 224.
3. Каракалпак тили сөзлиги. –Нөкис: «Каракалпакстан», Т. 1. 2023.
4. Галендеров М. Краткий словарь синонимов Каракалпакского языка. - Нукус: «Каракалпакстан», 1990. 5-6, – 172.
5. Национальная энциклопедия Узбекистана: 12 томов, т. 3. - Ташкент: «Озме», 2002. –С.59.

РЕЗЮМЕ. Маколада мавхум отларнинг лексикографик талкини масаласи кўриб чиқилади. Бу масала миллий тилни саклаш ва ривожлантириш вазифалари нуктаи назаридан долзарб ҳисобланади. Тадқиқот қоракалпоқ тилининг изоҳли лугатларини таҳлил қилиш йўли билан шу йўналишга қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается вопрос лексикографической интерпретации абстрактных имен существительных. Данный вопрос актуален с точки зрения задач сохранения и развития национального языка. Исследование направлено в этом направлении посредством анализа толковых словарей каракалпакского языка.

SUMMARY. The article considers the issue of lexicographic interpretation of abstract nouns. This issue is relevant from the point of view of the tasks of preserving and developing the national language. The research is aimed at this direction through the analysis of explanatory dictionaries of the Karakalpak language.

"СЛОВО ЯЗЫКА" Ф.Ф.ФОРТУНАТОВА: ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ

С.А.Елмуратова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тилшунос, тил, назария, сўз шакли, маъно, тушунча.

Ключевые слова: лингвист, язык, теория, форма слова, значение, концепция.

Key words: linguist, language, theory, word form, meaning, concept.

Язык состоит из слов, которые, комбинируясь между собой, формируют словосочетания. Эти сочетания могут быть как завершенными (представляющими полное предложение), так и незавершенными (составляющими часть более сложного сочетания). Поэтому важно различать отдельные слова и их сочетания в контексте предложений.

Теория Фортунатова о "слове языка" была непосредственно связана с его анализом грамматических категорий. Учёный считал, что грамматическая структура любого языка строится вокруг слов, которые являются носителями категориальных значений, таких как число, род и падеж. Это утверждение послужило основой для дальнейших исследований в области морфологии и синтаксиса.

Фортунатов выделял два основных аспекта слова:

- **Лексическое значение**, отражающее содержательную сторону слова.

- **Грамматическое значение**, определяющее его роль в предложении.

Эти аспекты, по мнению учёного, тесно взаимосвязаны, и их совместное изучение позволяет глубже понять структуру языка.

Работа состоит из шести частей. Первая часть статьи посвящена отдельным словам языка. Ф.Ф.Фортунатов определяет, что представляет собой отдельное слово и как отличить его от каких-либо частей в слове и выделить среди ряда слов. Показывая на примере звука "а", автор утверждает, что "всякий звук речи, имеющий значение отдельно от других звуков, являющихся словами, есть слово" [1:132]. Слова обыкновенно состоят из нескольких звуков. Слово представляет собой комплекс звуков речи, который отличается от других звуков и звуковых комплексов; этот комплекс не разлагается на несколько отдельных слов без утраты значения данного звукового комплекса. Словами являются значения звуков речи, но часто слова, обладающие разным звуковым составом, имеют одинаковое значение (автор приводит пример: неправда и ложь). Также существует такое явление как, видоизменение в части звуков одного и того же слова, но это происходит потому, что слова, сочетаясь друг с другом, подвергаются влиянию одного слова на другое. Следовательно, прежде чем утверждать, что слова, совпадающие по звуковому составу, являются одинаковыми, нужно узнать совпадают ли их значения (автор показывает на примере местоимения *мой* и глагола в повелительном наклонении *мой*). Далее в своей статье автор разграничивает слова на полные частичные и междометия.

Полные слова обозначают предметы мысли и образуют части предложений или целые предложения (пример: слова *дом*, *иди*, *морозит*; [1:134]. Отдельные предметы мысли, обозначаемые полными словами, это или признаки, различаемые в других предметах мысли, или предметы, как вместилища известных признаков. Фортунатов утверждает, что признаки предметов

мысли могут быть признаками, существующими независимо от данной речи, данной мысли, так и признаками, являющимися именно при существовании данной речи, данной мысли [1:135]. Так учёный выделяет слова-названия (в них различаются признаки, представляющиеся без отношения к их изменениям во времени (качество и количество, различные отношения предметов мысли) и признаки в их изменениях во времени (действия и состояния)) и слова-местоименные (обозначают предметы по их отношениям к данной речи, мысли или отношения данных предметов мысли к данной речи, мысли). Слова-названия могут быть: а) общими, нарицательными именами (обозначают те или другие предметы мысли как вместилища признаков и соозначают и самые эти признаки), б) собственными, собственными именами (обозначают индивидуальные вещи, предметы без отношения к их признакам, в самой их индивидуальности). Полные слова-названия, обозначающие одушевлённые предметы, могут изменяться в слова-воззвания и в таком виде уже не принадлежат к предложениям.

В следующей части статьи Фортунатов знакомит нас с формами отдельных полных слов. Учение о формах языка образует отдел языкознания – грамматику. Отсюда следует, что формы языка представляют собой грамматические факты языка, а различия слов в формах – грамматические различия слов. Формой отдельных слов называется способность отдельных слов выделять из себя для сознания говорящих формальную и основную принадлежность слова. Автор отмечает, что формальная принадлежность слова образует данное слово, как видоизменение другого слова, имеющего ту же основную принадлежность с другой формальной принадлежностью [1:137]. Формами полных слов являются различия полных слов, образуемые различиями в их формальных принадлежностях. Основа слова – основная принадлежность слова в форме слова. Для того, чтобы в слове выделялась для сознания говорящих известная принадлежность звуковой стороны слова в значении формальной принадлежности этого слова, требуется, чтобы та же принадлежность звуковой стороны и с тем же значением была созноваема говорящими и в других словах. Учёный делает вывод о том, что всякая форма в слове является общей для слов с различными основами и всякая форма в слове предполагает существование другой формы, с другой формальной принадлежностью, но с теми же основами слов [1:137]. Формальные принадлежности слов в их формах могут быть не только положительными, но и отрицательными. Фортунатов показывает на примере слов-предложений *светает*, *морозит*, где предмет мысли, образующий подлежащее, обозначен в самом глаголе.

Тема последующей части работы – частичные отдельные слова. К частичным словам применяется тот же признак, которым определяется отдельное слово.

Частичные слова обозначают нечто или в значениях полных слов, или в значениях предложений, в состав которых входят полные слова. Частичные отдельные слова классифицируют по значениям:

1. Соединительные слова

- предлоги

- связка в предложении (частичное слово, обозначающее открываемую в процессе суждения говорящего связь предмета мысли, обозначенного полным словом, с другим предметом мысли, образующим подлежащее этого суждения)

- союзы

2. Усилительные слова (обозначают предметы мысли, выделяемые говорящим из числа других в качестве предмета мысли в части данного предложения)

3. Частичные слова, обозначающие отрицание и вопрос

4. Частичные слова, обозначающие известное отношение говорящего к данному предложению.

- обозначают различия в чувствах (конечно, да, вероятно)

- обозначают данное предложение как взятое из речи другого лица (мол).

Четвёртая часть работы посвящена междометиям. Автор определяет междометия как знаки языка, принадлежащие речи не как выражению идей, но как выражению чувствований, испытываемых говорящим [1:172]. Междометия - это не частичные слова; они существуют вне предложений или в известных случаях представляют целые предложения; однородны с так называемыми воззваниями, получающимися при известном употреблении полных слов.

Наши чувствования могут:

- соединяться с различными движениями, которые по отношению к чувствам становятся выражениями этих чувствований

- соединяться с движениями органов речи, и образуемые ими звуки речи являются невольными выражениями чувствований

Эти невольные выражения чувствований в звуках речи не слова. Но из междометий могут образовываться основы полных слов. Однако и полные слова могут употребляться как междометия (пример: *чёрт* [1:172]).

В заключительной части статьи Ф.Ф.Фортунатов пишет о простых, или сложных, словах. В простых словах различают слова:

- слитные

- удвоенные

- грамматически-сложные

- составные

Предметом, изучаемым в языковедении, является человеческий язык в его истории. Язык состоит из слов, а словами являются звуки речи, как знаки для нашего

мышления и для выражения наших мыслей и чувствований. Язык представляет совокупность знаков для выражения мысли в речи, а также, в языке существуют знаки для выражения чувствований. Фортунатов Филипп Федорович был профессором сравнительного языкознания. Ему принадлежат: определение формы слова как психологически значимой способности слова члениться на основу и окончание; разграничение форм словоизменения и форм словообразования, а также положительной и отрицательной (не имеющей звукового выражения) формы. В своей статье он ознакомил нас с классификациями слов и показал на примерах различия отдельных слов от слов в их сочетаниях и предложениях [2:45].

Теория Ф.Ф.Фортунатова о "слове языка" оказала значительное влияние на развитие как отечественной, так и мировой лингвистики. Его идеи получили развитие в трудах представителей московской лингвистической школы, таких как А.А.Шахматов и И.А.Бодуэн де Куртенэ. Концепция слова как системного элемента языка нашла отражение в структурной лингвистике и современных исследованиях, связанных с когнитивным и корпусным анализом.

Кроме того, методологические подходы Ф.Ф.Фортунатова оказались важными для развития сравнительно-исторического языкознания. Его труды способствовали более глубокому пониманию закономерностей формирования и изменения языковых систем, что, в свою очередь, повлияло на развитие теорий универсальных грамматик и типологического анализ. Современная лингвистика сталкивается с новыми вызовами, связанными с цифровизацией и развитием искусственного интеллекта. В этом контексте теория Фортунатова о "слове языка" сохраняет свою актуальность. Принципы структурного анализа, предложенные учёным, применяются при создании лингвистических корпусов, автоматическом распознавании текста и машинном переводе.

В частности, понятие слова как базовой единицы языка является ключевым в разработке алгоритмов морфологического анализа и синтаксического разбора. Историко-сравнительные методы также находят применение в анализе больших данных, связанных с эволюцией языков и диалектов.

Теория "слова языка", разработанная Ф.Ф.Фортунатовым, представляет собой важный этап в развитии лингвистической науки. Она объединила разные аспекты изучения языка, предложив системный подход к анализу его структуры и функционирования. Вклад Фортунатова остаётся значимым не только в исторической перспективе, но и в контексте современных исследований, направленных на решение сложных задач, стоящих перед лингвистикой и смежными науками.

Литература

1. Фортунатов Ф. Ф. "Слово языка". Избранные труды по языкознанию. — М.: «Наука», 1956.

2. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. - М.: Эдиториал УРСС, 2002.

РЕЗЮМЕ. Ф.Ф.Фортунатов (1848-1912) – таникли рус тилшуноси, унинг асарлари маҳалий ва жаҳон тилшунослигининг асарлари маҳалий ва жаҳон тилшунослигининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Олим томонидан ишлаб чиқилган асосий тушунчалардан бири «тил сўзи» мустақил маънога эга бўлган таркибий бирлик сифатидаги ва грамматик тизимда алоҳида ўрин тутадиган назариядир. Мақола ушбу назариянинг таҳлили, унинг услубий асослари ва замонавий лингвистик контекстаги аҳамиятига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Ф.Ф.Фортунатов (1848–1912) — выдающийся русский лингвист, чьи работы оказали значительное влияние на развитие отечественного и мирового языкознания. Одной из ключевых концепций, разработанных ученым, является теория о "слове языка" как структурной единице, обладающей самостоятельным значением и особой ролью в грамматической системе. Данная статья посвящена анализу этой теории, её методологическим основаниям и значению в современном лингвистическом контексте.

SUMMARY. F.F.Fortunatov (1848–1912) was an outstanding Russian linguist whose works had a significant impact on the development of Russian and world linguistics. One of the key concepts developed by the scientist is the theory of the "word of language" as a structural unit with independent meaning and a special role in the grammatical system. This article is devoted to the analysis of this theory, its methodological foundations and significance in the modern linguistic context.

THE STRUCTURAL – SEMANTIC ANALYSIS OF THE WORDS RELATED TO “SPORTS” IN TEACHING AND LEARNING PROCESS

U.Kaljanova – teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: denotativ, sinxronik yoki diaxronik, antropologiya va hisoblashuvchi semiotika.

Ключевые слова: денотативный, синхронный или диахронный, антропология и вычислительная семиотика.

Key words: denotational, synchronic or diachronic, anthropology and computational semiotics.

Introduction. The study of domain-specific vocabulary, such as terms related to sports, is an essential aspect of linguistic research, particularly within the context of teaching and learning processes. Understanding the semantic and structural characteristics of sports-related lexemes enriches learners’ comprehension of specialized language and facilitates effective communication in academic and professional settings. This paper explores the structural–semantic field of words related to "sports" in English, focusing on their componential, stylistic, etymological, and translational properties. Special attention is paid to how these words are categorized, translated, and taught in cross-linguistic environments. The complexity of sports terminology highlights the need for detailed linguistic analysis to support pedagogical methods.

This research is determined by the analysis of the works of leading scholars, concrete results of investigation, and the problems and specificity of the linguistic status of the semantic field of words related to “sports” used in different context. Special emphasis is laid on collecting the words into groups, the etymology of the words related to sports, the translation of the words related to “sports” from English into native language, from native language into English [1:67].

Methods. The process of scientific research consists of the following stages: observation, classification, generalization and verification. Observation is the collection of data. Classification is the orderly arrangement of these data. Generalization is the formulation of a hypothesis, rule or law. Verification seeks the proof for the generalization. Various methods of lexicological research are used for classification, generalization and verification: contrastive analysis, statistical methods of analysis, Immediate Constituents analysis, distributional analysis, transformational analysis, componential analysis.

Terminological systems are sharply defined. Terms are words or word-groups that name notions of a special field of Knowledge, industry or culture. They have many peculiarities:

1. Terms are mono-semantic words. Polysemy is only tolerated if the term has different meanings in different fields of science: The meaning of word in linguistics and mathematics.

2. A term has only a denotational free meaning and no figurative, contextual or emotional meanings. But if regularly used in colloquial speech it becomes a non-term.

3. Each term is strictly defined and has a constant meaning until a new discovery changes the referent or the notion.

4. There is one-to-one correspondence between the concept and the term naming it. Synonymous terms cause a great deal of confusion: linguistic terms – phraseological unit, idiom, set expression.

5. Terms are created by specialists and never appear as a result of spontaneous language development [2:112].

Various disciplines make use of each other’s achievements. Therefore some terms belong to several terminological systems: *feedback, entropy, redundancy*. There is a constant interchange between special and general vocabulary. Many terms come to be used by laymen: *vitamin, penocillin, gene, transistor, bionics*. On the other hand, everyday words may develop terminological meanings.

Results. Language is used not only to make statements but also to convey or express emotions. In this case lexical meaning acquires additional colouring (connotation). There exist three types of emotional words: emotional proper, intensifying and evaluator. Emotional words proper help to release emotions and tension.

They include interjections (*Hell! Ah!*), words with diminutive and derogatory affixes (*duckling, daddy*), phrasal or converted personal nouns (*a bore, a die-hard*). Some words are emotional only in their metaphorical meaning: *cow, devil, angel* (as applied to people). Intensifying words are used to emphasize what is said: *absolute, mere, ever, so, just*. Their denotative meaning may be suppressed by their emphatic function: *awfully beautiful, terribly nice*. Evaluatory words express a value judgments and specify emotions as good or bad. Their denotative and evaluative meanings co-exist: *scheme – a secret and dishonest plan* [3:90].

№	Combination	Examples	Percentage
1	Noun+ noun	Center circle	23%
2	Adjective+ noun	Short kick	67%
3	Noun+ prep+ noun	State of play	6%
4	Noun’s noun	Goalkeeper’s gloves	4%
Total			100%

1	<i>all round champion</i> (1100-1200 Old French Medieval Latin “campio”)	абсолютный чемпион
2	<i>Andrianov Salto</i> (double salto back lay-out FX)	1.Двойное сальто прогнувшись; Сальто Андрианова (вольные упражнения);
3	<i>back giant circle and double salto back ward lay out dismount</i>	2.Большой оборот назади соскок двойное сальто прогнувшись.
4	<i>Andrianov dismount</i> (rings)	соскок Андрианова (кольца);
5	<i>butterfly jump/leap</i> (Old English “hleapan”)	бедуинский прыжок; горизонтальный прыжок с поворотом на 360 градусов
6	<i>To complete</i> (1300-1400 Old French “complet”, from Latin, past participle of “comple” to fill up, from com- (COM-) + plere to fill)	конкурировать. Example: he can complete for medals only in gFX – он может конкурировать в спорте за медаль только в вольных упражнениях
7	<i>Deltchev Salto</i> (back salto with half turn to catch in hang, legs straddled)	Дельчев сальто назад с поворотом на 180 градусов ноги врозь ввысь
8	<i>Flexible</i> (1400-1500 Latin “flexibilis”, from “flexus”, past participle of “flectere to bend”)	гибкий
9	<i>Gallop</i> (1500-1600 Old French “galloper”) gallop step on the beam	галоп; шаг на бревне
10	<i>Head balancing</i> (headstand)- (1200-1300 Old French Vulgar Latin “bilancia”, from Late Latin “bilanx” having two pans, from Latin lanx plate)	баланс на голове; держать/сохранять баланс на голове
11	<i>Long swing/grand swing/giant swing</i> (Old English “swigan” to beat, go quickly) a swing movement made with your arm, a weapon etc. especially in order to hit something	большой мах
12	<i>Relaxed movement</i> (1300-1400 Latin “relaxare to loosen”, from “laxus loose”)	расслабленное движение

Since the meaning of a lexeme involves a number of perspectives, knowledge on the dimensions of meanings and met language is very essential to make this analysis work. Despite its usefulness in the analysis of meaning, we may encounter difficulties and limitations in applying the theory. It can not be applied easily to all areas of the

vocabulary, due to in part metalanguage and cultural problems. In terms of its universality, it can be concluded that there is no universal set of semantic components from which the meanings of lexemes are composed.

The meaning is figurative when the object is named and at the same time characterized through its similarity with another object. Note the word “characterized”; it is meant to point out that when used figuratively a word while naming the object simultaneously describes it. Other oppositions are abstract/ concrete; concrete, main or primary/secondary, central/peripheric, narrow/extended, general/particular and so on. One readily sees that in each of these the basis of classification is different, although there is one point they have in common. In each case the comparison takes place within the semantic structure of one word. A semantic field is a technical term in the discipline of linguistics to describe a set of words grouped by meaning in a certain way. The term is also used in other academic disciplines, such as anthropology and computational semiotics. Related to the concept of hyponymy, but more loosely defined, is the notion of a semantic field or domain.

Any system intended to provide natural language understanding must necessarily include a dictionary. If any such system is to achieve broad applicability, its dictionary must cover a substantial part of the natural language lexicon. For this to occur, the developers of a system must either create a dictionary from scratch or be able to incorporate an existing dictionary. Given the amount of effort that usually goes into development of an ordinary dictionary, the former alternative is rather impractical. To do this, it seems necessary to write the meaning of each definition in terms of semantic and syntactic primitives.

Discussion. The results support the view that the **semantic field of sports terms** constitutes a distinct and complex system governed by strict structural, semantic, and cultural rules. Componential analysis was useful in breaking down terms into their primitive meanings, but limitations were observed in achieving universal applicability due to cultural and metalanguage barriers.

A semantic field denotes a segment of reality symbolized by a set of related words. The words in a semantic field share a common semantic property. The semantic field of a word is the set of distinct meanings expressed by the word. Componential analysis is derived from the latter interpretation of ‘**semantic field**’.

There are different purposes of studying different types of grouping may prove effective: synchronic or diachronic, semantic or formal, depending on possible distribution or taking words as isolated units. There is no optimum short cut equally good for all purposes. The simplest, most obvious non-semantic grouping, extensively used in all branches of applied linguistics is the alphabetical organization of written words, as represented in most dictionaries. It is of great practical value as the simplest and the most universal way of facilitating the search for the necessary word.

It is essential to have to analyze what is word. First, the word is a unit of speech which, as such, serves the purposes of human communication. Thus, the word can be defined as a unit of communication. Secondly, the word can be perceived as the total of the sounds which comprise it. Third, the word, viewed structurally, possesses several

characteristics. The modern approach to word studies is based on distinguishing between the external and the internal structures of the word.

Conclusion. This research highlights the importance of conducting detailed **structural-semantic analysis** of specialized vocabulary such as sports-related terms in

language education. The integration of various lexicological methods – componential, translational, etymological – reveals the richness and pedagogical relevance of this semantic field. The insights gained can be applied to language curriculum design, terminology standardization, and bilingual education in sports science and linguistics.

References

1. Aitchison Jane. Linguistics. London: «Hodder & Stoughton» Ltd., 2003.
2. Arnold I.V. The English Word. – Moscow: 1986, -P. 304.
3. Buranov J., Muminov A. A Practical course in English Lexicology. –Tashkent: «Ukituvchi» 1990, -P.301.
4. Davies P.,Pearse E. Success in English teaching. Oxford: Oxford University Press. 2000.
5. Hedge T. Teaching and learning in the language classroom. Oxford: Oxford University Press. 2000.

РЕЗЬЮМЕ. Мақоллада қорақалпоқ тилида тез-тез қолланиладиган чет тиллардан кириб келган спорт терминлари муҳокима қилинади. Озласhtirilgan чет тили спорт терминлари турли спорт yo'nalishlarida қолланилади ва бу ҳолат турли мисоллар билан исботланади.

РЕЗЬЮМЕ. В статье рассматриваются заимствованные спортивные термины, часто используемые в каракалпакском языке. Адаптированные иностранные спортивные термины применяются в различных видах спорта, и это подтверждается различными примерами.

SUMMARY. The article discusses foreign sports terms that are frequently used in the Karakalpak language. Adapted foreign sports terms are used across various branches of sports, and this is supported with multiple examples.

MAXMUD QASHQARIYDIN «DEVONU LUĞATIT TÜRK» MIYNETINDEGI «JÜREK» KONCEPTINIŇ BERILIWI

U.U.Qayıpnazarova – *tayansh doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: somatizm, konsept, maqol-matal, frazeologizm, lingvomadaniyat.

Ключевые слова: соматизм, концепт, пословица, фразеология, лингвокультуралогия.

Key words: somatism, concept, proverb, phraseology, cultural linguistics.

Kirisiw. Dúnyada kóplegen tiller bar, hárbir tildiń ózine tán tariyxıy rawajlanıw jolı, áyyemgi sózlik qatlamları hám siyrek ushırasatúǵın jazba estelikleri bar. Bunday til gáziyneleri tek gána lingvistikalıq áhmiyetke emes, al mádeniy hám tariyxıy qádiriyatlardıǵa da iye. Ásirese, túrkiy tiller semyasına kiriwshi xalıqlardıń ádebiy miyrası arasında óziniń siyrek ushırasıwı hám eskiligi menen ajralıp turatúǵın shıǵarmalardan biri bul – Maxmud Qashqariy tárepinen XI ásirde jazılǵan «Devonu luğatit turk» shıǵarması bolıp esaplanadı. Bul shıǵarma tek gána til bilimi kózqarasınan emes, al tariyx, etnografiya, geografiya, ádebiyat sıyaqlı kóplegen tarawlar ushın teńsiz miyras bolıp esaplanadı. Maxmud Qashqariy óz shıǵarmasında túrkiy qawimlerdeń sóylesimlerin (govorların), úrp-ádetlerin, xalıq awızeki dóretipesi esaplanatúǵın, naqılmaqal, qosıqlar arqalı súwretlep bergen. «Devonu luğatit turk» shıǵarması búgingi kúnde de túrkiy tillerdi úyreniw hám olardıń tariyxıyın izertlewde tiykarǵı dáreklerden biri bolıp xızmet etedi. Maxmud Qashqariy úlken kólemli eki miynet dóretip, «Javoxir un navx fil luğatit turk» (Túrkiy tillerdeń sintaksislik qaǵıydaları) atlı birinshi miyneti bizge shekem jetip kelmegen. Ekinshi miyneti 1074-jılı jazılǵan «Devonu luğatit turk» kitabı bolıp, bul miynet túrkiy sózleriniń arab tili boyınsha túsindirme sózligi bolıp esaplanadı.

Bul miynette túrkiy tillerin ápiwayı salıstırıp beriliw menen sheklenbey, leksika hám grammatika tarawında salıstırmalı tariyxıy ekskurslar berilip, sonıń járdemi menen tillerdeń óz ara tuwısqanlıq jaqınlıǵı anıqlanǵan [1:89]. Sonı da aytp ótiwimiz kerek, bul miynette sol dáwirdegi xalıqtıń janlı sóylew tili arqalı jazıp alınǵan qosıq qatarları, naqılmaqallar hám qara sóz úlgeri berilgen. Sonlıqtan maqalamızda «Devonu luğatit turk» miynetindegi «júrek» konceptli somatizmlerdi hám de frazeologizmlerdi lingvomádeniy tiykardan analizlewge háreket ettik.

Maxmud Qashqariydiń "Devonu luğatit turk" shıǵarması Shıǵıs Tırkistannan Kaspiy teńizi boylarına shekemgi úlken aymaqta jasaǵan túrkiy xalıqlardıń tili, mádeniyati hám úrp-ádetlerin ózinde jámlegenligi menen oǵada biybaha estelik esaplanadı. Bul shıǵarma aymaqlıq, mádeniy hám til elementleriniń óz ara tıǵız baylanısın sáwlelendiren halda, bir pütün til sistemasın quraydı.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. XXI ásirge kelip túrkiy tillerdi, atap aytqanda, qaraqalpaq tilin úyreniwde tariyxıy-salıstırmalı metodlar qalıplesti. Bul metodlar til biliminiń rawajlanıwına túrtki berip, áyyemgi dereklerdegi til qatlamların ilimiy jaqtan tallaw imkaniyatın jarattı.

Qaraqalpaq tili biliminde Maxmud Qashqariydiń «Devonu luğatit turk» shıǵarması túrkiy tiller, atap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń tariyxıy rawajlanıwın úyreniwde áhmiyetli derek sıpatında tán alınadı. Sońǵı jılları qaraqalpaq til biliminde bul shıǵarmaǵa ayrıqsha itibar qaratılıp, hár qıylı aspektte bir qansha ilimiy izertlewler ámelge asırıldı. Atap aytqanda, D.Nasirovtıń «Qaraqalpaq tili dialektiniń tiykarǵı máseleleri hám olardıń Devonu luğatit turk miyneti menen baylanısı» atlı maqalası.

X.Hamidovtıń «Maxmud Qashqariy hám qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması» atlı maqalasında "DLT" shıǵarmasındaǵı fonetikalıq birlikler qaraqalpaq tiliniń házirgi fonetikalıq sisteması menen salıstırmalı tallanıp, fonologiyalıq uqsaslıqlar hám tariyxıy qatlamlar anıqlanadı [1]. Sh.Abdinazimovtıń «Maxmud Qashqariydiń "Devonu luğatit turk" miyneti hám qaraqalpaq tilindegi ayırım naqılmaqallar» [3] maqalasında eski túrkiy tiliniń naqılmaqalları qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgerindegi naqılmaqallar menen salıstırıp úyreniledi. Avtor olardı semantikalıq hám strukturalıq jaqtan tallap, úsh tiykarǵı toparǵa ajıratadı. Bul óz gezeginde tildiń

áyyemgi qatlamları, mádeniy miyrastıń dawamlılıǵı hám xalıq oy-pikirindegi baylanıslardı sáwlelendireledi.

A.Pirniyazovnıń «Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit türk» shıǵarması hám qaraqalpaq tili» [4] maqalası qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı hám «Devonu luǵatit türk» shıǵarmasını salıstırmalı úyreniwge baǵıshlanǵan. Qaraqalpaq tilindegi kópshilik naqıl-maqal hám frazeologiyalıq birlikler, ayırım sózler mánilik jaqtan «Devonu luǵatit türk» sózlik quramına sáykes keledi. Házirgi tilimizde mánisin joǵaltqan dep esaplanǵan hám tek frazeologiyalıq birlikler quramındaǵı ayırım sózler hám juplasqan sózler «Devonu luǵatit türk» te ayrıqsha sóz sıpatında qollanılǵan. Bul sózlik túrkiy sózler etimologiyasınıń ózgermes deregi bolıp tabıladı. Maqalada qaraqalpaq tilindegi ayırım sóz hám frazeologiyalıq birlikler «Devonu luǵatit türk» shıǵarmasındaǵı til birlikleri menen salıstırmalı tallanǵan.

Ulıwma alǵanda, bul izertlewler Maxmud Qashqariy miyrasınıń qaraqalpaq til bilimi ushın qanshelli kóp qırılı miyras ekenliginen derek beredi. «Devonu luǵatit türk» shıǵarmasınıń tek ǵana tariyxıy sózlik emes, al túrkiy tiller arasındaǵı genetikalıq hám tipologiyalıq baylanıslardı úyreniwde áhmiyetli ilimiy tiykar bolıp xızmet etip atırǵanın jáne bir márte tastıyıqlaydı.

Nátiyjeler hám dodalaw. «Devonu luǵatit türk» miyneti qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen ayırım somatikalıq frazeologizmlerdiń hám somatikalıq birliklerdiń payda bolıwındaǵı tiykarǵı derek. Atap aytqanda: qaraqalpaq tilindegi «júrek» konceptiniń beriliwi kópshilik jaǵdaylarda adamnıń sezimlik, shıdamlılıq, qorqaqlıq hám mártlik, batırlılıq jámlengen orayı bolıp esaplanadı. Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit türk» kitabında júrek – *yýrāk*, (5:81) tuwra mániste usılay berilgen. *yýrāklig* – júrekli, (5:82) batır túrinde awıspalı mániste berilgen, al, *yýpāklig* – dáwjúrek, márt, *yýpāklig er* – márt er adam, dáwjúrek, batır adam (5:107) mánisinde hár qıylı konceptlik máni bildirip kelgenligin kóriwimizge boladı. Bunnan basqa da kitapta *yo ‘rāklāndi, er yo ‘rāklāndi* – adam ǵayratlandı (5:152) mánisinde qollanılǵan bolsa, *yo ‘rāklāno ‘r, yo ‘rāklānmāk* – adam júreklendi, yoshtı túrinde keltirilgen.

Sunday-aq, "júrek" koncepti adamnıń minez-qulqına hám peyiline baylanıslı da qollanıladı. Sol arqalı insannıń jaqsı yamasa jaman adam ekenin biliwimizge boladı. «DTL» kitabında *“sun”* – taza júrekli, jumsaq peyilli (5:172) mánisinde berilgen. *“Sun kishi”* dep – taza júrekli adam, pāk peyilli adam mánisinde ushrasadı. Bul óz gezeginde awıspalı mániste qollanılıp turǵanın kórsetedi. Al, *“mun”* lekseması bolsa – kemshilik manisin bildirip, *“sun”* leksemasına qarama-qarsı mánisti bildiredi. Kitapta *“mun kishi”* – taza júrek adam (5:173) túrinde berilgen. Bıraq «DLT» kitabındaǵı naqıl-maqalda bılayınsha bildiriledi:

Yalınuq oǵlı munsuz bōlmas (5:173) misaldaǵı *-suz*, bolımsızlıq affiksı bolıp, “adam balası kemshiliksiz bolmaydı” mánisinde berilgen.

“Júrek” koncepti naqıl-maqallarda kópshilik jaǵdaylarda adamnıń sezimlik, ishki dúnyasın, sonday - aq “kewil” mánisin bildiretuǵın frazeologizmlerde tirek sóz bolıp keledi. Mısalı: *kōñıl* – júrek, ziyreklilik, aqıllılıq (5:332) mánisin bildirgen. «DLT» kitabındaǵı naqıl – maqalda tómendegishe berilgen:

Kōzden yınasa kōñıldān jāmä yīrar* (5:332)

Bul naqıldıń mánisi qaraqalpaq tilinde «*doslar kōzden uzaqlassa, júreken de uzaq boladı*», – dep beriledi. *Kōñıldān jāmä yīrar* frazeologizmi házirgi qaraqalpaq tilindegi *júreken shıǵarıw* frazeologiyalıq mánisine jaqın.

Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit türk» miynetin ózbek tilinde S.M.Mutalibov awdarmalaǵan III tomlıq kitabında “júrek” sózi “*yýpāk*” túrinde berilgen, *yýpāklig* – júrekli, batır (6:25) formasında awıspalı mániste qollanılǵanlıǵın kóremiz. Bunday ayırmashılıq hár bir tildiń fonetikalıq ózgesheligine baylanıslı qubılıs bolıp esaplanadı.

Júrek adamnıń ishki gewdesindegi basqa múshelerge salıstırǵanda orta bóliminde ornalasqan, sol sebepli de “júrek” kópshilik jaǵdaylarda adamnıń sezimlik, ishki dúnyasın, muhabbat sıyaqlı emociyaǵa bay sezimlik mánilerdi bildiretuǵın frazeologizmlerde dominant sóz bolıp keledi. «DLT» miynetindegi qosıq qatarlarda “júrek” koncepti muhabbat mánisinde qollanılǵan:

Јалтўн аниң көзи

Јәкин аниң өзи

Толун ајин өзі

Јардї мәннїң јүзи

Јардї мәннїң јўрак. (6:40)

Qosıq qatarında oziniń ashıǵın maqtap táripleydi: onıń kōzi kewildi awlaytuǵın sıyqır sıyaqlı, ózi músápir, júzi tolı ay sıyaqlı, qarası menen ol meni atıp, *júregimdi jardı*. Qosıq qatarındaǵı “*júregimdi jardı*” frazeologizmi qollanılıp, bir kóriwden ashıq bolıw mánisinde qollanılǵan. Ashıǵınıń sulıw kelbeti, júregin jaraqatlaw mánisine qollanılıp muhabbat sezimin oyatıw mánisine tuwrı keledi. Bıraq *júregi jarılıw* frazeologizmi házirgi qaraqalpaq tilinde qattı quwanıw yamasa qorqıwdan júregi islemey qalıp óliw [7:81] mánisinde qollanıladı.

«Júrek» komponentli somatikalıq frazeologizmler insanlıq pazyletler esaplanatuǵın, sezgirlik, shıdamlılıq, mártlik, batırlıq sıyaqlı túsiniqlerdiń jámlengen orayı sıpatında qaraladı. Bul qatnasta «júrek» – individual psixikanıń emocional-intellektual iskerligin jámlestiriwshi simvolıq obraz sipatında maydangá shıǵadı.

Алп әр Тоға өлдімү

Әсіз ажун қалдімүб

Озләк өчин алдімүб

Әмді *jýrak jipmilyp* [8:77].

Qosıq qatarlarında “Alp Toǵa öldime (Afrasiyob ólimi) sóylemes dúnya qaldı ma, gúres ushın öldi me, endi júrek jaralanadı” – dep berilgen. Kórinip turǵanıday qosıq qatarında «júregi jaralanıw» frazeologizmi qollanılǵan bolıp, bul qaraqalpaq tilinde *renjidi, qapa boldı* [9:78] mánilerin bildiredi.

Әртіш суwi jәмәki,

Ситғаб тутар биләri,

Kýrmāt anıñ jýhāzi,

Kōirālīmāt ipkişýp [8:314].

Qosıqtıń awdarmasında “Yamaq qıpshaqlarınıń bir qáwimi (Irtish suwı degen jerde jasaydı), olar bileklerin túrip, bizge qarsı *júreklerinde ot janıp*, toplanıp kiyatır” – dep berilgen. Qosıqta “*Júreklerinde ot janıp*” frazeologizmi berilip, házirgi qaraqalpaq tilindegi *júreginde otı bar* – jigerli, ǵayratlı, kúshli mánisinde qollanıladı [8:77].

Maqala sońında Maxmud Qashqariy shıǵarmasındaǵı «júrek» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń transliterciyası hám házirgi qaraqalpaq tilindegi awdarması menen túsiniqleri keste tiykarında berip óttik.

Transliteraciya	Awdar-ması	«Júrek» komponenti arqalı bildiriliwi	Frazeologiya-lıq mánisi
yǵpáklıg er	Júrekli adam	dáwjúrek,	Batır, qorqpas adam
Sun kishi	taza júrekli	Júregi taza	Jamanlıq tilemeytuǵın adam
kǵnyıldán jámā yǵrar	júrekten de uzaq boladı	Júrekten shıǵarıw	Esinen shıǵarıw
jǵpáklır	júrekli	Júrekli	Batır adam
Јардї мәнің јўрак	Júregim-di jardı	Júregi jarılıw	qattı quwanıw, qorqıwdan júregi islemey qalıp ólıw
jўrak јїртїлуп	Júregi jırtılıw	júregi jaralanıw	renjidi, qapa boldı
Кўрмāt анїң јўһārї	Júreklerinde ot janıp	júreginde oti bar	jigerli, ǵayratlı, kúshli adam

Yúrek qopdı	Júregi túsip ketti	Júregi arqaǵa tarttı	Qáweterleniw, qorqıw
Yúrek yanmaq	Júrek janıw	Júregi janıw	saǵınış, qıyna lıw jaǵdayları

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» shıǵarması túrkiy tiller tariyxıy leksikasın, ásirese, frazeologiyalıq birliklerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwın úyreniwde áhmiyetli derek esaplanadı. Sonlıqtan, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler, atap aytqanda, somatikalıq frazeologizmler sózligin jaratıw kerek. Bunday sózliklerdiń jaratılıwı qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerdiń kelip shıǵıw dáregi hám semantikalıq rawajlanıwın anıqlawda ǵana emes, al olardıń áyyemgi túrkiy til menen genetikalıq baylanıslılıǵın, etimologiyasın da úyreniwge xızmet etedi. Ásirese, «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasında ushırasatuǵın naqılmaqallar, jumbaqlar hám qosıq úzindileri arasında qaraqalpaq tilinde házirgi kúnde qollanılp atırǵan kóplegen frazeologiyalıq birliklerdiń prototipleri bolıwı múmkin. Bul bolsa tariyxıy salıstırmalı til bilimi kózqarasınan oǵada áhmiyetli esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
2. Abdinazimov Sh. M. Қашғарийдиң “Девону луғат ит турк” мийнети хәм қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар. // ӨзРФАҚБ Хабаршысы 2006. №4 (205)
3. Pirniyazova A. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asari va qoraqalpoq tili.// “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro ilmiy jurnali 2024- yil 2-son (4)
4. Mahmud Koshg'ariy. Devanu-lug‘at-it-turk. II tom. – Toshkent: «O‘zbekiston». 2022
5. Махмуд Кошғарий “Туркий сўзлар девони” (Девану луғатит турк) III том. – Тошкент: 1963.
6. Муталлибов С. Махмуд Қашғарий. Девону-луғат-ит-турк. – Тошкент: 1960.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1985.
8. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

REZYUME. Maqola qoraqalpoq tilshunosligida Mahmud Qoshg'ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarining o‘rganilishi va undagi somatik frazeologizmlarning tadqiq etilishiga bag‘ishlangan. Shuningdek, “Devoni lug‘ot it turk” asaridagi maqollar bilan she’rlardagi “yurak” konseptli somatik frazeologizmlar lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению произведения Махмуда Кашгари “Девони лугат ит турк” в каракалпакском языкознании и исследованию соматических фразеологизмов в нем. Также с лингвокультурологической точки зрения проанализированы соматические фразеологизмы с концептом “сердце” в строке пословиц и поговорок в произведении “Девони-лугат ит турк.”

SUMMARY. The article is devoted to the study of Mahmud Kashgari's "Devoni lug'at it turk" in Karakalpak linguistics and the study of somatic phraseological units in it. Also, somatic phraseological units with the concept of "heart" in the line of proverbs and sayings in the work "Devoni-lug'at it turk" were analyzed from a linguocultural point of view.

ОСОБЕННОСТЬ СПЕЦИФИКИ ОБЩЕНИЯ ЯЗЫКА СПЕЦИАЛЬНОСТИ В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Ф.А.Мамадалиева – старший преподаватель

Ташкентский государственный экономический университет

Таянч сўзлар: аргументлар, атамалар тўплами, дискуссия, инглиз тили, иқтисодиёт, фан, мавзулар тўплами, олий математика, ўқув материали, ўқув режаси, рақамлар, темперамент, тезислар.

Ключевые слова: английский язык, аргументы, высшая математика, дискуссия, дисциплина, тезисы, тематика, темперамент, терминология, учебный материал, учебный план, цифры, экономика.

Key words: English, arguments, higher mathematics, discussion, discipline, theses, topics, temperament, terminology, educational material, curriculum, figures, economics.

Введение. В современных условиях глобализации и интеграции языковая компетенция становится все более важной не только в гуманитарных сферах, но и в

области экономики. Преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в экономическом вузе приобретает особую актуальность, так как обучающиеся должны

освоить не только базовые языковые навыки, но и специфическую лексику и коммуникативные стратегии экономической сферы [1].

Синкретичный и компаративный подход при систематизации материалов обучения русскому языку. Русский язык играет ключевую роль в обучении иностранных студентов, особенно в экономических вузах. Создание и улучшение речевых и языковых навыков – это непростая, но крайне важная задача преподавателей русского языка как иностранного. При этом следует отметить, что основная задача преподавателей русского языка как иностранного – подготовить студентов к практическому применению русского языка в экономической среде.

Учеба должна быть неразрывно связана с профессиональной ориентацией, темпераментом, интересами студента. Это позволит преподавателям эффективно и мастерски передать своим «слушателям» необходимый материал, который является неотъемлемой частью при изучении тому или иному иностранному языку. Если рассмотреть все эти критерии с точки зрения экономического факультета или вуза, студента-экономиста, то непременно можно найти ответ на вопрос: как эффективно и интересно обучать студентов новому языку, а в нашем примере именно русскому языку, – так, чтобы в будущем он мог широко применять данный язык в связи с определенными обязанностями и нюансами своей профессии [4:26-31].

Во-первых, стоит обратить внимание на теоретический материал и учебный план специальных преподаваемых дисциплин, то есть преподавателю русского языка необходимо ознакомиться или хотя бы иметь представление о тематике таких важных и актуальных для студентов-экономистов дисциплин, как «*Высшая математика*», «*Линейная алгебра*», «*Математический анализ*», «*Введение в экономику*», «*Микроэкономика*», «*История экономических учений*», «*Теория вероятностей*», «*Практикум по информационным технологиям*» и других.

Во-вторых, стоит определить точки соприкосновения данных тем с особенностями русского языка. При этом больше всего стоит обратить внимание на практический характер русского языка касательно освоения и применения навыков, приведенных выше дисциплин. Например, для «*Практикума по информационным технологиям*» необходимо владение русским языком, поскольку такие важные программы, как Excel, «*Экономика. Финансы. Рынок*» и другие новые приложения по учету финансов и ведению бизнеса применяются на данном языке. А также само программное обеспечение большей окружающей нас техники по умолчанию настроено именно на русском языке.

В-третьих, после выявления практической пользы русского языка в экономической сфере в современном мире с учетом существующих дисциплин и актуальных тем, следует подготовить учебный материал по обучению русскому языку для студентов данной сферы. Будет целесообразным в качестве введения в курс ознакомить самих студентов-экономистов со всеми выявленными точками соприкосновения экономических дисциплин и тем, акцентируя их внимание на особенности и свойства русского языка, на его преимущества в современном мире. Преподаватель должен

аргументировать необходимость и эффективность рассмотрения экономических дисциплин, освоения навыков программирования, а также изучения английского языка с точки зрения русского языка.

При сопоставительном изучении иностранных языков на основе их сравнительного анализа с русским, результаты усвоения языкового материала достигаются быстрее в связи с тем, что грамматика русского языка служит своего рода связующим звеном между грамматиками узбекского и остальных языков, преимущественно индоевропейских. Данный тезис необходимо предложить в качестве темы дискуссии на первых занятиях по обучению русскому языку, что способствует созданию у студентов обширного представления о русском языке как о важной и необходимой дисциплине, навыки владения и общения предметом которой эффективны и полезны как в экономической сфере, так и в современном мире вообще.

И только после того, как студенты досконально ознакомятся с перечисленными преподавателем аргументами, подтверждающими необходимость изучения русского языка в современном мире, они будут иметь полное представление о важной и незаменимой роли данного языка в экономической сфере при изучении не только ряда экономических дисциплин, но и других языков. Поскольку в сегодняшнем капиталистическом обществе большинство студентов предпочитают практику теории, учебный материал по русскому языку для студентов экономического вуза либо факультета следует преподнести с учетом их интересов и требований.

В процессе преподавания тем по русскому языку стоит обратить внимание на терминологию, в особенности на активно употребляемые термины, экономической сферы. Необходимо ввести студентов в мир экономической терминологии, научить их понимать и правильно использовать специфическую лексику. Студенты должны освоить специфические жанры текстов, характерные для экономической сферы, такие как договоры, финансовые отчеты, презентации, публикации в специализированных журналах [2:184-188]. Преподаватель должен для каждой темы разработать синкретичный материал, одновременно совмещающий в себя практические вопросы изучения русского языка на основе экономической терминологии и саму тему по учебному плану, в независимости от ее разговорного или грамматического характера. Допустим, важную роль для экономистов играют цифры. При этом преподавателю целесообразно активно связывать определенные темы как лексического, так и грамматического характера со склонением количественных и дробных числительных, регулярно применять их в рассматриваемых и анализируемых в процессе обучения текстах [3]. К примеру, если тема касается фразеологий русского языка, то можно затронуть для анализа именно те фразеологизмы, которые связаны с цифрами. Для сопоставительного изучения можно анализировать пословицы русского и узбекского, а также английского языков, в которых упоминаются цифры.

Следует обратить внимание также на развитие коммуникативных навыков, необходимых для успешного профессионального общения. Важно научить студентов правильно строить диалоги и вести дискуссии

на экономические темы. Преподавание РКИ в экономическом вузе должно учитывать культурный контекст экономической сферы. Студенты должны понимать особенности делового этикета, правила вежливости в профессиональной среде.

Заключение. Таким образом, преподавание русского языка как иностранного в экономическом вузе намного отличается от традиционного филологического подхода. Это сложная и актуальная задача. Успешное овладение русским языком в экономической сфере

позволяет студентам успешно строить профессиональную карьеру и конкурировать на глобальном рынке. Использование комплексного подхода, сравнительного анализа, синкретичного метода, затрагивающих точки соприкосновения экономических наук и русского языка, учет специфических особенностей общения языка специальности и применение современных методов преподавания – ключевые факторы эффективного обучения русскому языку в качестве иностранного языка в экономическом вузе.

Литература

1. Быстрова Е. А., Закирьянов К. З. Литвинова Н. Д. Практическая методика обучения языкам. – Л.: «Просвещение», 1989.
2. Мамадалиева Ф.А. Электронный учебник как средство повышения качества обучения русскому в экономическом вузе. Статья. Самарканд: «Хорижий филология, тил, адабиёт, таълим», 2019. № 4(74). – С. 184-188.
3. Мамадалиева Ф.А., Холматова Ш. М. Применение ситуативных заданий в процессе обучения иностранному языку. Статья 2020. Архив научных исследований, 1(17). [Электронный ресурс] URL: <https://ejournal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1171>
4. ХОЛМАТОВА Ш. М., МАМАДАЛИЕВА Ф.А. ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ВУЗЕ (НА ПРИМЕРЕ ЯЗЫКА СПЕЦИАЛЬНОСТИ). Статья. БДУ: «ИЛМИЙ АХБОРОТИ», 2019. № 3. – С. 26-31.

РЕЗЮМЕ. Мақолада фақат иқтисодий университет ва факультет талабаларига рус тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилади. Иқтисодиёт факультети талабалари бевосита ўрганадиган ва долзарб бўлган фанлар, мавзулар ва атамаларга алоҳида эътибор берилади. Мақолада рус тили ва иқтисодий соҳа ўртасидаги муносабатлар кўриб чиқилади, унинг ушбу соҳадаги муҳим фанларни ўрганишдаги роли аниқланади ва ушбу тилни иқтисод йўналиши талабаларининг келажакдаги касбининг ўзига хос хусусиятлари билан муваффақиятли уйғунлаштириш йўллари таклиф этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности обучения русскому языку студентов исключительно экономического вуза и факультета. Особое внимание уделяется дисциплинам, темам и терминам, актуальных и изучаемых непосредственно студентами-экономистами. Статья рассматривает связь русского языка с экономической сферой, выявляет его роль при изучении важных дисциплин в данной сфере и предлагает пути для успешного комбинирования данного языка с особенностями будущей профессии студентов по специальности экономика.

SUMMARY. The article examines the specifics of teaching Russian to students of exclusively economic universities and departments. Particular attention is paid to disciplines, topics and terms that are relevant and studied directly by economics students. The article examines the relationship between the Russian language and the economic sphere, identifies its role in studying important disciplines in this area and suggests ways to successfully combine this language with the specifics of the future profession of students majoring in economics.

MAXMUD QASHQARIYDIN «DEVONU LUĞATIT TÜRK» MIYNETINDE «BAS» KONCEPTI (naqıl-maqallar misolida)

Q.A.Mámбеталиева – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: “bosh” koncepti, somatizm, konsept, maqol-matal, frazeologizm, lingvomadaniyat.

Ключевые слова: концепт “голова” соматизм, концепт, пословица, фразеологизм, лингвокультура.

Key words: “head” concept, somatism, concept, proverb, phraseologism, linguoculture.

Kirisiw. Maxmud Qashqariy – XI ásirde jasaǵan tariyxıy tulǵa. Ol altı mıńnan ibrat túrkiy sózlerin arabshaǵa awdarıp, óziniń «Devonu luǵatit túrk» túrkiy qáwimleriniń tili haqqında maǵlıwmat beretuǵın qunlı miynetin jazıp qaldırǵan. Bul shıǵarma Shıǵıs Túrkiştannan Kaspiy teńizi boylarına shekemgi úlken aymaqta jasaǵan túrkiy xalıqlarınıń tili hám mádeniyatın ózinde jámlestirgenligi menen júdá biybaha. M.Qashqariydiń sózliginde 290 nan aslam sóz dizbekleri hám naqıl-maqallar keltirilgen. Avtordıń bul miyeti túrkiy xalıqlarınıń tariyxı, mádeniyatı, tili hám ádebiyatı tariyxın úyreniwde júdá áhmiyetli maǵlıwmatlar beredi. M.Qashqariydiń til bilimine baylanıslı jáne de «Javohir un navx fi luǵatit túrk» («Túrki tillerniń sintaksislik qaǵıydaları») atlı miyeti de jazılǵanlıǵı da bizge belgili. Biraq bul miynet biziń dáwirimizge shekem jetip kelmegen.

«Devonu luǵatit túrk» – shınında da, túrk tilles xalıqlardıń eń bahalı esteligi. Onda eki júzden aslam qosıq, úsh júzge jaqın naqıl-maqal, sonday-aq tolıp atırǵan qanatlı sóz toparları, kórkem metaforalar bar [1:88].

Miynet birneshe shet el ilimpazları tárepinen awdarmalangan. Atap aytqanda, usı kúnge shekem arabsha jazılǵan «Devonu luǵatit túrk» miynet tórt tilge awdarma jasaldı (nemec, túrk, ózbek, uyǵır tillerine). Tilekke qarsı, qaraqalpaq til biliminde «Devonu luǵatit túrk» miyeti sózlik retinde tolıq awdarma qılınbaǵan.

Ádebiyatlar analiz hám metodologiya. Ózbek til biliminde I.Orazovaniń «Frazemalardıń diaxroniyalıq aspektte úyreniliwi» degen maqalasında, A.Iseyevtiń kandidatlıq dissertaciyasında, tiykarınan, ilimpazdıń aytıwınsha, «Eski túrkiy sózlik» hám «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasında 2330 dan aslam ulıwma túrkiy frazema bar

bolıp, solardan 249 ı somatikalıq frazemalar bolıp tabıladı. Dissertaciya da kórsetilwınshe, eski jazba dereklerde ushırasatıǵın 249 frazemadan 54 i házirgi ózbek tilinde saqlanıp qalǵan, 132 si ózgeriske ushıraǵan, 63 i frazema bolsa, búgingi kúnde qollanıwıdan pútkilley shıǵıp ketken. Sonıń menen birge, somatikalıq frazemalardıń dereklerde sáwleleniwı de hárqıylı ekenligi kórsetilgen. Máselen, *til, bas, kóz (til, baş, kóz)* komponentleri usı kórsetilgen sózliklerde tez-tez ushırassa, *bel, san, put (bel, san, but)* komponentleri kútilmegen jaǵdaylarda ǵana ushırasadı. Eski dereklerdegi eń aktiv somatizm til (til), házirgi ádebiy tildegi eń belsendi somatizm bas ekenligi aytıp ótilgen” [2:393].

Sunday-aq, X.Akbaraliyevanıń «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasındaǵı somatikalıq komponentli naqıl-maqallardıń lingomádeniy ózgesheligi» degen maqalasında «Somatikalıq frazeologizmler hár bir xalıqtıń kóp ásirlik tájiriyesi, turmıs tárizi, mádeniyatı, mánawiyatı, úrp-ádetleri hám dástúrleri óz sáwleleniwın tapqan. Jáne de avtorıń aytıwınsha, M.Qashqariy toplaǵan maqallar júdá áyyemnen túrkiy tillerde bar bolǵan hám olar túrli ruw hám qáwim wákillerinen jazıp alınǵan. Eń eski túrkiy xalıqlardıń til ózgesheliklerin úyreniwde bul materiallar úlken áhmiyetke iye», - dep kórsetken [3:337].

Til – bul kommunikativlik baylanıs, sonday-aq adam óz sanasındaǵı oydı jetkeriw menen birge óz-ózin mánawiyatı da jetkerip beretuǵın qural bolıp esaplanadı. Xalıqtıń milliy jasaw tárizi hám sana-sezimin ańlatıwda somatikalıq frazeologizmler de belgili áhmiyetke iye. Adam dene músheleri qaysı tilde bolmasın eń eski leksikalıq qatlamnan payda boladı.

Sh.Abdinazimovtıń «Qaraqalpaq tili tariyxı» atlı miynetinde M.Qashgariydıń «DLT» miynetiniń sózlik quramındaǵı 10000 ǵa shamalas sóz haqqında aytıp ótilgen. Sonıń ishinde adam dene múshelerin bildiretuǵın sózler ushırasadı. Olar tómendegishe: awız-aǵız (1,89), qabaq-kóz qabaqı (1, 363), shash-sach (1,77), kóz-kóz (1,81), júz-yuz (1,223), til-til (1,26), tis-tish (2,28), qulaq-qulaq (1,148), bas-bash (1,126), murın-burnı (1,473), qas-qash (3, 166), erin-erin (1,106), kirpik-kirpuk (2,322), ümgük (balalardıń basındaǵı jumsaq jeri, eńbek) (1,134), eńäk – eki táreptegi jaq, awızdıń eki sheti (1, 154) hám basqa da kóplegen somatikalıq birlikler keltirilgen [4:55].

Avtorıń bunnan basqa da «Maxmud Qashqariydıń «Devonu luǵatit túrk» miyneti hám qaraqalpaq tilindegi ayırım naqıl-maqallar» degen maqalasında «DLT» miyneti menen qaraqalpaq tilinde ushırasatıǵın naqıl-maqallardı úsh topǵa ajratıp, qaraqalpaq tiline awdarmalap, analiz islegen. Sunday-aq, ózbek tilshisi S.Mutallibovtıń awdarmasındaǵı bazı kemshiliklerin atap ótiledi [5].

H.Hamidovtıń «Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri» degen miynetinde «DLT» sózliginde adam múshelerine baylanıslı sózler keltirilgen: saqal-saqal (1,109), töpä-töbe (3, 336), tulıń – kóz benen qulaq arası (3,134), qaraqalpaq tilindegi *tulımshaq* sonnan kelip shıqqan hám t.b. sózler ushırasadı [6:154].

Nátiye hám talqılaw. Bul maqalamızdı M.Qashgariydıń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi naqıl-maqallar quramında kelgen *bas* komponentli frazeologizmlerdiń conceptuallıq tárepine itibar qarattıq. Mısalı: **Tatsız türk bolmas, bashsız bürk bolmas.** Bul misalda *tat* – tawǵach uyǵırlar hám qıtaylar bolıp, bul jerde tatlar bar jerde túrkler álbette bar. Bassız bürk bolmaǵanı

sıyaqlı túrksiz tat(qıtay) bolmaydı. Yaǵnıy *bas* bar jerde bürk álbette boladı, – degen mánini bildirip tur [7:5]. Sunday-aq, *tat* sózi boyınsha M.Qashqariydıń «DLT» miynetiniń I toımında mınaday maǵlıwmat keltirilgen: *Tat* sózi sózlikte geyde uyǵır, geyde tájik mánisinde ushırasadı. Bul sóz tariyxıy shıǵarmalarda Iraq hám Xorasanda húkim sürgen áwlad ataǵı mánisinde de **Öküz azaqı bolǵıncha, buzaǵu bashı bolsa iygi** [8:91]. Ögizdiń ayaǵı bolǵansha, buzawdıń bası bol. Bul jerde insannıń erki, ǵárezsizligi hámme nárseden üstin bolıwı **buzawdıń basına**, al boysınıw yaǵnıy baǵınıshlı bolıw **ögizdiń ayaǵına** teńlestirilip tur. Sunday –aq, *bas* hám *ayaq* sózleri arqalı tómene – ayaq, bas – joqarıda jaylasıw ornı bir-birine tómendegi adamnıń, ózinen dárejesi joqarı adamǵa baǵınıshlı bolıwı mánilerin bildirip tur. Bunnan basqa xalqımız arasında «Ögizdiń quyrıǵı bolǵansha, qumırsqanıń bası bol» degen naqıl mánisi jaǵnan sózliktegi naqılǵa sáykes keledi. Al, tuwısqan qazaq tilinde bolsa, «арыстанның құйрығы болғанша, иттің басы болған артық» [9:16] naqılınıń variantı da ushırasadı

İki kochkar bashı bir ashichta pichmaz [10:392]. Eki qoshqardıń bası bir qazanǵa sıymaydı. Keltirilgen naqılǵı **qoshqar** adam mánisinde qollanıw tur. Yaǵnıy bir elde eki basshı bolmaydı. Bul naqıl házirgi kúnde de hár túrli turmıslıq jaǵdaylarǵa baylanıslı qollanıladı. Máselen, qaraqalpaq xalqında shańaraq túsiniǵı muqaddes bolıp, shańaraqta jas úlkenge húrmet, jas kishige izzet kórsetip, jası úlkeni oshaq basınan bólek shańaraq qurıp, óz aldına basqa shıǵıw úrp-ádeti bar.

Qırıq qashuq aǵızqa yaramas, quruǵ söz qulaqqa yaqıshmas [8:364]. Qırı qasıq awızǵa jaqqas, qırı söz qulaqqa jaqqas. Keltirilgen naqılǵı qırı qasıqtı awızǵa salǵan menen báribir qarın toymaydı. Sol sebepli de qırı sózden payda joq ekenligi belgili. Buǵan qaraqalpaq tilindegi “Qırı qasıq awız jırtadı” naqılın variantı dep aytıwǵa boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul naqılǵı tek ǵana birinshi komponenti qollanıw, ekinshi komponenti qollanıwıdan shıǵıp qalǵan.

Qulaq eshitsa, kóngil bilir,

Kóz kórsa, uzık kelir [8:218]. Bul naqılǵı insan qulaq arqalı hámme zattı esitip, sezedi. Kewli ańlap turadı. Al, kózi arqalı dúnyadaǵı barlıq nárselerdi kórip, súysinedi. Sunday-aq, *kóz* heshnársege toymaytuǵınlıǵı, ashkózlik mánisinde de beriledi. Naqılǵı qollanıwǵan **Yızık** – ishıq hám qızıǵıwshılıq, iqlastıń oyınıwı, tolqınlanıw mánisinde berilgen. Maxmud Qashgariydıń miynetinde tómendegishe qosıq qatarlarında keltirilgen:

Ўзік мәні қумітті,

Сақінч мәңә жуітті,

Көңлүм аңар әмітті,

Јүзүм мәнің сағаруып [7:99].

Bul qosıqtıń qaraqalpaq tilinde awdarma mánisi súyiklisine bolǵan qızıǵıwshılıǵı hám ishıq-muxabbatı menı tolqındırdı. Qayǵı-hásiret menı qıynadı. Kewlim oǵan meyl bolǵanlıqtan júzim saǵınıshtan sarǵaydı dep berilgen.

Aǵız yesa kóz uyalur [10:337]. Awız jese kóz uyalur. Bunda *kóz* lekseması birew bergen nárseni jegenen soń, onıń isin pitiriwi kerek ekenligi, uyalıw seziminiń oyınıwı menen baylanıslı qollanıwǵan. Awız arqalı pútin insan ańlatılıp tur. Qaraqalpaq folklorında bul naqıl “Jegen awız uyalur” degen variantta da qollanıladı. Biraq, bul naqılǵı **kóz** sózi túsip qaldırılǵan. Qaraqalpaq xalqında keltirilgen

naqılǵa mániles Almaqtıń bermegi bar, jemektıń quspaǵı bar sıyaqlı naqıllarda ushırasadı.

Ot tesa aǵız kúymes [8:78]. Ot degen menen awız kúymeydi. Bul naqılǵa tiykarınan, awızǵa baylanıslı qollanılp, awız arqalı qolınan kelmeytuǵın nárselerdi de, wáde etip, orınlap taslaydı. Maxmud Qashqariydiń sózligindegi bul naqıl qaraqalpaq xalıq arasında ushırasatuǵın “Tili menen oraq orıw” naqılı menen mániles.

Qaraqalpaq xalıq folklorında ushırasatuǵın tilge baylanıslı naqıllardı til arqalı insannıń basına jaqsılıq-jamanlıq, alǵıs-ǵargıs, ólim hám basına bále alıp keliwi menen sáykes «Devonu luǵatit túrk» miynetinde ushırasatuǵın tómendegi naqıl-maqallardı keltirip ótemiz:

Erdam bashi til – ádeptiń bası til. Bul naqıl mánisi til – insannıń gózzallıq aynası. Sebebi, insannıń sóylegen sózi arqalı onıń tárbıyasın hám onıń qanday adam ekenligi kórinedi. Buniń dáliylı sıpatında qaraqalpaq klassik shayırı Berdaqtıń tómendegi qosıq qatarların keltiremiz.

*Tisgenem, saǵan razıman,
Awzımnıń qalasısın,
Tilgenem, sennen narazıman,
Bir basımnıń bálesisen* [11:71].

T.Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» povestinde “til menen túyilgen túyindi, tis penen sheshiw

qıyın” aforizmi ushırasadı. Bul aforizmge «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi “**tilin tugmishni tishin yazmas**” naqılı variant sıpatında keledi. Sonday-aq, qaraqalpaq folklorında “Aytılǵan sóz – atılǵan oq” [12:132] naqılınıń da mánileri bir-birine jaqın.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi naqıl-maqallardıń quramında bas konceptli somatikalıq frazeologizmler qatnasqan 10 naqıl-maqaldı qaraqalpaq tili menen salıstırıp lingvomádeniy tárepten analiz isledik. Sebebi, naqıl-maqallar biziń kúndelikli ómirimiz benen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, ol arqalı turmısımızdaǵı tálim-tárbıya hám xalıqtıń milliy mádeniyatı ashıp beriledi.

Birinshiden, bul miynette “bas” konceptli somatikalıq frazeologizmler qatnasqan naqıl-maqallarda “bas” koncepti «bas – individ, jeke tulǵa, adam» retinde keltiriledi;

Ekinshiden, “bas” somatikalıq birliǵine baylanıslı sırtqı aǵzalar bolǵan *kóz, qulaq, awız* sıyaqlı dominantá sózler jumısımız barısında adam mánisinde ashıp berilgen;

Úshinshiden, bul miynet qaraqalpaq tilinde qollanılp júrgen ayırım naqıl-maqallardıń kelip shıǵıwınıń deregi, jáne de olardıń quramındaǵı ayırım sózlerdiń etimologiyasın anıqlawǵa da járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. – Нөкіс: «Билим». 1992.
2. Оразова І. “Frazemalarning diaxron aspektda órganılıshı” Ózbek tili tarraqiyoti va xalqora hamkorlik masalalari. – Toshkent: 2021. 18-oktyabr.
3. Akbaraliyeva X. “Devonu lug‘atit turk” asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 9 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423
4. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2014.
5. Abdinazimov Sh. “М.Қашқарийдің “Девону луғат ит турк” мийнети хэм қарақалпақ тилиндегі айырым нақыл-мақаллар” ӨРИАҚҚБ Хабаршысы. – Нөкіс: 2006. №4 (205)
6. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклері. – Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1974.
7. Mahmud Koshgariy. Devanu luǵatit túrk. II tom. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2022.
8. Муталлибов С. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: 1960.
9. Сағыдолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. «Бас» компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (турк (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде). // Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1 (127), 2023. – Б.7-21.
10. Муталлибов С. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: 1963.
11. Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1987. 320-б.
12. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 88-100-томлар. – Нөкіс: «Илим». 2015.

РЕЗЮМЕ. Мақолда XI ғасырның ең қымбатлы әсарларидан бири Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari va undagi keltirilgan ko‘plab maqol-matallar tarkibidagi somatik birliklar va frazeologizmlar lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Maqola hozirgi qoraqalpoq adabiy tilining rivojlanishida, til me‘yorlarining shakllanishida katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с лингвокультурологической точки зрения проанализированы соматические единицы и фразеологизмы, содержащиеся в одном из самых ценных произведений XI века - «Деван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари и многих приведенных в нем пословицах и поговорках. Статья имеет большое значение в развитии современного каракалпакского литературного языка, в формировании языковых норм.

SUMMARY. In this article, somatic units and phraseologisms found in one of the most valuable works of the 11th century - Mahmud Kashgari's «Devonu luǵat it-turk» and many proverbs and sayings cited in it were analyzed from a linguocultural point of view. The article is of great importance in the development of the modern Karakalpak literary language, in the formation of language norms.

ADABIY MAKONNING KOMPOZITSION YAXLITLIGI

F.K.Allanazarova – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: syujet, kompozitsiya, detallar, konflikt, xotira, epizod, talqin, qalb, tuygʻu, hayot konsepsiya.

Ключевые слова: сюжет, композиция, детали, конфликт, память, эпизод, интерпретация, душа, чувство, жизнь, понятие.

Key words: plot, composition, details, memory, episode, interpretation, soul, feeling, life, concept.

Kirish. Dunyo adabiyotshunosligining joriy kundagi istiqbolida XX asr boshlarida yuzaga kelgan jamiyat hayotidagi keskin ziddiyatlar, inqilobiy siljishlar, evolyutsion taraqqiyotni aylanib oʻtgan davr manzarasani tubdan isloh qilishga zamin hozirladi. Shu choqqacha ideal sanalib kelingan har qanday badiiy kriteriyalar “kuni va ravishi” bitdi degan chaqiriqlar ichida keraksiz va yaroqsiz bir shakl metamorfozasi sifatida idroklandi, baholandi. Inson faoliyati bilan bogʻliq har qanday badiiy stereotiplar yangilanishga mahkum ekanligiga mantiqiy urgʻu berildi. Inson – hayot va uning taqdiri hech bir davrda birinchi jahon urushi davridagidek jiddiy sinovlarni boshidan kechirgan emas! Tajriba vositasi sifatida qaralgan insoniy munosabatlar tigʻizligi hayotning hech bir qonunlarini inkor qildirishga yoʻl bermadi. Hayotda moʻjiza sanalgan har qanday kashfiyot tegrasida odamzod faoliyati va qadri – nol qiymatda baholandi. Shu tariqa sanʼat va adabiyot oʻziga yangi “toʻn” kiyish ilmini ich-ichidan oʻzlashtirdi.

Asosiy boʻlim. “Kant, Gegel, Shopengauer, Kerkegor, Nitsche kabi mutafakkirlarning ogʻzaki ijoddagi timsollarga yangicha sharhlari va undagi hikmatlarni anglashga boʻlgan qarashlari butun boshli ijtimoiy fikrni gʻalayonga keltirdi, bu qarashdan suv ichgan barcha soha, jumladan, adabiyot ham yangi taraqqiyot bosqichiga koʻtarildi. Shunga koʻra, aytish mumkinki, qadimgi miqlar talqini shunchaki adabiyotshunoslikning bir yoʻnalishidagi tadqiqot emas, agar bu tadqiqot ogʻzaki ijod ortida yashirilib yotgan mohiyat-u hikmatlarni ochishga qaratilgan boʻlsa va buning uddasidan chiqolsa, mazkur izlanishlar yolgʻiz olimlarning emas, ayni paytda, badiiy tafakkurning ham muhim yutugʻi hisoblanadi” [2:89]. Haqiqatan ham, ayni shu yoʻnalish adabiyotdagi mifologik obrazlarning yangicha ifodasidagi uslubiy-shakliy izlanishlarni, syujet va kompozitsion yaxlitligini, badiiy xronotopning oʻziga xos jihatlarini tubdan oʻzgarishiga zamin tayyorladi. Badiiy asarning arxitektonikasida zuhur etilgan har qanday timsollar yozuvchi koʻtarib chiqqan ulugʻvor gʻoyani tashishga, olomonchilik kayfiyatidan qutulishga, chaqiriqlar, shiorlar, yolgʻon axborotlarni toʻgʻri tushunishga yetakladi. Asl adabiyot sogʻinchi bilan yashayotgan botiniy ehtiyoj, orzu va xayol orasidagi aniq bir mezonlarning hal qilinishiga turtki boʻldi. Kafka va Kamyu, Prust, Joys va shunga oʻxshagan metamorfozalar yaratishga moyil yozuvchilar poetik izlanishlarida ayni shu jihatlarining rang-barang jihatlarini uchratishimiz mumkin. Yangi asr sari odimlayotgan ramzlar qurshovida oʻzining kimligini bilishga oshiqayotgan odamlar obrazi har bir adib izlanishlarida oʻzgarib, murakkablashib, sayqallanib borildi. Demak, chinakam ramziy-majoziy talqin kompozitsion yaxlitligi adabiy makonning ajralmas bir halqasi ekanligi yuqoridagi fikrimizning yorqin dalilidir.

Badiiy xronotopning kompozitsion yaxlitligi haqida soʻz borganda, avvalo, matnning qay tariqa yuzaga chiqishi, yozuvchi konsepsiyasining oʻziga xosligi, mifologik talqin birikuvinining zamonaviyligi idrok va tasavvur yigʻindisi singari koʻplab komponentlar shartlanganlik hosilasi bilan izohlanadi. Ulugʻbek Hamdam badiiy izlanishlarida norealistik talqin birikuvi Kafka va Kamyu singari darajama-daraja rivojlanib boradi. Oʻquvchi kutilmagan joyda oʻzining mushohadalari bilan yolgʻiz qoladi. Javobsiz savollar qarshisida yozuvchining “nima demoqchiligini” anglashda qayta-qayta mutolaa qilishga majbur boʻladi. Bunday paytda yozuvchi toʻqib chiqarayotgan mif yangi zamon mifi kabi qabul qilinadi. “Bir piyola suv” nomli hikoyasini tahlil qilib koʻramiz:

“Menga vazifa yuklatilgan edi. Biroq nima uchun aynan menga? – bilmayman. Kim va qanday vaziyatda topshiriq berdi? – buni ham negadir eslay olmayman. Yodimda qolgani – nimadir ortilgan, ikkita ot qoʻshilgan aravani shom tushgunga qadar manzilga eltishim zarur. Nega endi shomga qadar? Bu savolning javobi ham menga qorongʻi... Yana “yoʻlda chalgʻimasang bas, yukni manzilga oʻz vaqtida eson-omon eltasan”, deyilgani hammasidan oshib tushdi: jumboqmisan jumboq!

Tavba, oʻzinga ham qiziq bu ish. Shuncha zamonaviy ulov turganda, almisoqdan qolgan aravaga nima bor? Unga ortilgan yuk-chi? Nima u oʻzi? Ustiga allaqanday matolar tashlangan, oʻralgan, chirmalgan. Ammo bori – shu. Ortigʻini istasam ham sizga aytolmayman.

Endi bosh koʻtargan boboquyosh navqiron tanimga iliq nurlarini sochadi. Otlar bir maromda yoʻrtib bormoqda. Ahyon-ahyonda jilovni qimirlatib qoʻyaman, shuning oʻzi farosatli hayvonlarga kifoya – imillash yoʻq. Namuncha esli boʻlmasa bular? – deyman oʻzinga oʻzim. – Xuddi vazifadan boxabardek! Tavba...” [3].

Mana shu hikoyada yozuvchi Ulugʻbek Hamdam yangi bir tush-mifologiyasini ilgari suradi. Unda atigi bir piyola suv ilinjida har bir qilayotgan ishi insonning botini va zohirini tadqiq qilib beradi. Oʻsha bir piyola suvning ramziy hosilasi oʻlaroq, yoʻlga chiqqan har bir odamning – hayot taqdiri oʻzidagi mavjud bilimlar, ehtiyojlar, nafs va uning tarbiyasi bilan bogʻliq ekanligiga mantiqiy urgʻu berganligida koʻrinadi. Shuni qayd etish lozimki, oʻquvchi hikoya qahramoni bilan koʻplab sinoatlarni boshidan oʻtkazadi. Ayniqsa, suv bilan bogʻliq manzaralarni oʻqiganda beixtiyor ot aravani jilovini ushlagan qahramonga juda achinadi. Uning halolligi va toʻgʻrisoʻzligidan zavqlanadi. Lekin omad kelganda undan ketayotgan sabr orqasidagi goʻzal hikmatni anglashda chuqur mushohadaga beriladi. Haqiqatan ham – vazifa nima edi? Yangi davr hikoyachiligidagi ramziy-majoziy talqin endilikda oʻquvchini nomaʼlum bir sarhadlar sari yetaklaganida qabarib koʻrinadi. Hikoya qahramonining

nima ish bilan mashgʻul boʻlishini oʻzi ham tuzukroq bilmaydi. Undan hikoya xotimasigacha – suv ortilgan koʻzalarni olib ketayotgan aravadagi buyumlar “sir” tutiladi. Ehtiyoj – hayot suvi! Chanqoq bois u oʻzining maqsadlarining oxirida nimaga qaratilganligini anglab qoladi. Inson umri va uning bajarayotgan har bir harakatida, izlanishlarida, tasavvur va tafakkur orqali zabt qilayotgan choʻqqilarida yuz berayotgani sarhisob qilinadi. Shuni qayd etish lozimki, hikoyaning kompozitsiyasida adabiy zamon kecha-bugun-ertaga tarzida roʻy beradi.

Badiiy asar kompozitsiyasida xronotop shakllari yozuvchi poetik izlanishlari samarasi oʻlaroq ranginlashadi. Nazar Eshonqul, Ulugʻbek Hamdam, Isajon Sulton kabi yozuvchilarning badiiy izlanishlarida yoʻl va yoʻlovchi obrazlar, haqiqatan ham, turfa ziddiyatlarni boshidan oʻtkazib, manzil sari odimlaydi. Folklor anʼanalarning norealistik talqini nomlari zikr qilingan adiblar ijodida oʻziga xos tarzda boʻy koʻrsatayotganini eʼtirof etish joiz. Ulugʻbek Hamdam “Bir piyola suv” hikoyasida bosh qahramonning – hayot mohiyatini anglab yetishida turli xil sinovlarni boshidan oʻtkazadi. U izlab chiqqan manzil esa aslida hayotdir.

Yangi davr hikoyaligiga xos “yoʻl” va “yoʻlovchi” obrazlari ramziy talqin qilingani bilan eʼtirofqa loyiqdir. Negaki, asr intihosi va yangi asr ibtidosida odamlarda koʻringan kayfiyat, bozor iqtisodining oʻsish va oʻzgarishlari, texnologik taraqqiyot sari odimlayotgan jamiyat aʼzolari ayni shu tamoyilni anglashda qoʻl keladi. Maqsad sari ilgarilash jamiyatni isloh qiluvchi adabiyotning oʻrni va roli benihoya katta ekanligini hamma davrlarda ham bilish qiyin emas. Shuning uchun ham, yangi oʻzbek hikoyachiligida adabiy xronotop syujet liniyalarini kompozitsion tartiblanishida mavjud anʼanalarni “parchalash” orqali oʻzgartirib, turlanib borayotgani tahsinga sazovordir:

“Manzil!.. Eh-he, u hali juda olisda, ufqlarga yondosh sarhadlarga esh goʻyo. Ammo menga bir tekisda harakatlangan, qosh qorayguncha mazgilga doriysan, shu yoʻlning oʻzi u yerga eltadi, deb uqtirishgan. Men ham shunga ishonganman, chanqoqni aytmaganda, ishonchim hali-hamon bus-butun. Biroq chanqoq ham borgan sari zabtiga olar, ichimga anavi oʻrkach-oʻrkach qaynoq qumliklar koʻchib oʻtayotganga oʻxshardi.

Bir mahal uzoqdan sardobamonand nimadir koʻzga chalindi. Boshda koʻpda umidlanmadim, zero, sarobdan yurak oldirib qoʻygandim-da. Biroq yovuqlashsam hamki, sardobaning qorasi oʻchavermadi. Qaytaga tobora tiniq tortib, koʻz oʻngimda butun mahobati bilan yuksalib, qad koʻtardi. U – yoʻl chetidagi kattakon karvonsaroy boʻlib chiqdi. Quvonganimdan otlarni qanday toʻxtatib, aravadan qanday tushganimni-yu koʻz ochib yumguncha tabaqalari lang ochiq darvoza qarshisida qanday paydo boʻlganimni bilmayman. Oh! Shu tobda menga hayot goʻyo qaytib berilgandek edi!..” [3].

Keltirilgan parchada adabiy xronotopning manzilga olib boruvchi bir bekati – hayotning oʻzi ekanligini taqozo etmoqda. Insonga yuklatilgan vazifa, aslida, juda oddiydir. Yozuvchi hikoya qahramonining yelkasidagi vazifa – insonlik ekanligini, uni nafs va boshqa illatlardan pokiza tutmoqligini, muhimligini tushuntirishdan iboratligi ayonlashadi. Demak, yozuvchi yoʻl va yoʻlovchi obrazlari bilan adabiy makonning kompozitsion ustqurmasiga juda katta eʼtibor qaratadi. Mana shu teran idrok falsafiy-estetik

jihatdan oʻziga xos tarzda gʻoyaviy chiziqlarning yuzaga chiqishida katta zamin hozirlaydi.

Hikoyadagi “vazifa” va uning uchta manzilda qoʻnim topish, bajarilish, maqsadga yetganida umrning oʻtib ketishi, odam jismonan bir paytlar kuchli boʻlishi barobarida, umr shomida yuzga tushgan ajinlar, kasalliklar, turmush sinovlarining qaddini bukib qoʻyishlari shular jumlasidandir. Hikoyada dunyoga kelgan har bir insonning turli sinovlarni boshidan oʻtkazishi, mavjud anʼanalarni parchalab, yangi bir qiyofada boʻy koʻrsatishiga urgʻu berilmoqda.

Ulugʻbek Hamdamning “Bir piyola suv” hikoyasidagi uchinchi epizodga eʼtibor qaratamiz. Mavjud hayotni birma-bir oʻzi bilib-bilmay tasvirlab borayotgan hikoya qahramoni oʻzining suvga tashna ehtiyojini qondirishi hamon, uning haqini toʻlashga ketgan vaqtga esa azalar oʻqiydi. Bir insonning bu qadar sinovlarni boshidan oʻtkazishi, maqsad sari borishi va undan yangi-yangi maʼnolar topishi ishonarli talqin qilingan:

“Vaqt aylandi, men atrofni kuzatishdan ham charchadim. Choʻkka tushgan koʻyi koʻzlarimni yumdim. Lahza oʻtmay, vujudimda yana tanish tashnalik oʻrmlay boshladi – yarq etib koʻzlarimni ochdim! Vo darigʻ, bu nimasi? Men chanqogʻimni bosish uchun bir piyola suv sippordim-u, uning haqini toʻlash uchun sirada turarkan, tagʻin suvsadimmi?!.. Tushib qolgan holimga maymunlar yigʻlaydigan edi. Lekin navbatni tark etib, yana oʻsha chashmaning boshiga borib suv ichishga botinmasdim: axir, siram qoʻldan ketadi. Axir, navbatda turgan odamlar izdihomining na boshi, na oxiri koʻrinadi!.. Shu yerda ham oʻz oʻrningga ega boʻlishing kerakligi meni jinni qilayozdi... Shunday ekan, navbatdan chiqishga kimning ham yuragi dov berardi? Tishimni tishimga bosib kutishda davom etdim...”

Gʻoyat imillab oldinga harakatlanayotgan safda baʼzan xud, baʼzan bexud edim. Goh hushimga kelib, oldindagi safdoshimni turtib yurishga undasam, goh, issiq va tashnalikdan, zoʻriqish va diqqinafaslikdan ne koʻylarga tushganimni bilmay alahsaganimda, izimdan kelayotgan shoʻrlik meni nuqib harakatlanishga undardi...” [3].

Eʼtibor berilsa, hikoyaning tag qatlamida qahramonning suvga tashnalik bilan bogʻliq qator tafsilotlariga roʻbaroʻ kelasan. Endilikda mana shu manguqlikning oʻziyoq qahramonni bu hayotni anglab yetish darajalarining nechogʻlik yuksakligi va qarilik bilan yakun topishi bilan oʻlchanadi. Manzil-karvonsaroy-hayot orasidagi tizginsiz mushohadalari badiiy xronotopning yoʻl bilan bogʻliq, aniqroq qilib aytganda umrni yodimizga soladi. Yozuvchi hikoya oxirida oʻzining yuk ortilgan aravadagi koʻzalarda suv borligi haqida oʻquvchini boxabar qiladi. Qahramon u payt yuzlariga ajin tushganini va shuncha kutgan narsasi oʻzining aravasida ekanligini juda kech biladi. Yozuvchi bu oʻrinda nima demoqchi? Savol tugʻilishi tabiiy. Har qanday inson bu dunyoga kelarkan, uning “nima maqsadda yashayotganini” bilishi, oʻzligini anglashi, umrni besamar kurashlarga sarflamasligi, avvalo, qilayotgan har bir amallariga diqqatli boʻlishi, asl maqsadni bajarishda chalgʻimasdan bajarishga odatlanishi muhim, degan katta umuminsoniy gʻoya mavjud. Har kim “Bir piyola suv”, yaʼni hayot suvini sipporishida adashmasligini koʻrsatishga qaratilganligi hikoyadagi adabiy makonning kompozitsion yaxlitligini yuzaga chiqishida muhim rol oʻynaydi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni qayd etish lozimki, badiiy makonning syujet va kompozitsion yaxlitlikni ta'minlovchi omil ekanligini e'tirof etgan holda, norealistik hikoyada o'ziga xos tarzda namoyon bo'lish yo'sinlarini ham diqqat bilan o'rganish muhim. Chunki hikoyada zamon va makon masalasi M.Baxtin ta'kidlaganidek, "uchrashuv motivi turli xil yo'l uchrashuvlari – yo'l xronotopi ("katta yo'l") bilan muhim bog'lanishga ega. Yo'l xronotopida makon-zamon uyg'unligi mukammal tarzda aniq va yorqin tarzda ochiladi". Adabiyotda yo'l xronotopining alohida o'rnini bor. Yo'l motiviga doir variatsiyalarga ega bo'lmagan asarlar

kamdan-kam uchraydi, aksincha, yo'l xronotopi, yo'ldagi uchrashuvlar, yo'l sarguzashtlari asosiga qurilgan asarlar ko'pchilikni tashkil qiladi [1:60]. Zotan, yo'l xronotopidagi o'sish-o'zgarishlar, kutilmaganda qahramonning turli sinovlarga duch kelishi, iztirob chekishi, visol sari odimlashi, chigalliklarni yengib o'tishi ayni shu masalalarga qulay yechim topishida qo'l keladi. Natijada, yozuvchi o'z ijodiy g'oyasini, maqsadini, konsepsiyasini to'laqonli talqin qilishga erishishi mumkin, degan tasavvur paydo bo'lishi tayin.

Adabiyotlar

1. Бактин М. Романда зомон ва макон шакллари. –Т.: «Академнашр», 2014. 60-6.
2. Назар Эшонкул. "Мен"дан менгача. –Т.: «Академнашр», 2014. 89-6.
3. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/ulugbek-hamdami/ulugbek-hamdami-bir-piyola-suv-hikoya/>

REZYUME. Ushbu maqolada badiiy xronotopning kompozitsion yaxlitligi, matnning qay tariqa yuzaga chiqishi, yozuvchi konsepsiyasining o'ziga xosligi, mifologik talqin birikuvining zamonaviyligi idrok va tasavvur yig'indisi singari ko'plab komponentlar shartlanganlik hosilasi bilan izohlanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается композиционная целостность художественного хронотопа, особенности возникновения текста, своеобразие писательской концепции, а также современность мифологической интерпретации как результата соединения многих компонентов, таких как восприятие и воображение.

SUMMARY. This article explains the compositional integrity of the artistic chronotope, the way the text emerges, the uniqueness of the writer's concept, and the modernity of the mythological interpretation as a result of the combination of many components, such as perception and imagination.

DOSTON IJROCHILIGI AN'ANALARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

D.B.Annakulova – stajyor o'qituvchi

Guliston davlat universiteti

Tayanch so'zlar: doston, terma, baxshi, ijrolik, kasbiy, tayyorgarlik, urf-odat, an'ana, qadriyat, marosim, musiqa, aytim, pedagogika.

Ключевые слова: эпос, терма, бахши, исполнение, профессионал, подготовка, обычай, традиция, ценность, обряд, музыка, стих, педагогика.

Key words: epic, terma, bakhshi, performance, professional, preparation, custom, tradition, value, ceremony, music, verse, pedagogy.

Kirish. O'zbek xalqining an'anadagi og'zaki poetik ijodining asosiy yo'nalishlaridan biri bu shubhasiz doston ijrochiligi ijodiyoti hisoblanadi. An'anaviy ravishda doston ijrochiligi tabiati va xususiyatlariga oid savollar san'atshunoslik, folklorshunoslik, etnografiya, pedagogika, musiqa pedagogikasi fanlari doirasida o'rganiladi. Biroq, ushbu tadqiqotda ularning ta'kidlari o'zining maxsus xususiyatlari sababli, musiqa pedagogikasi ta'limida doston ijrochiligini o'rganish uchun pedagogik shart-sharoitlarni, pedagogik zaruriyatni, mexanizmlarni, kasbiy metodik asoslarni aniqlashga qaratilgan.

Asosiy qism. Pedagogika sohasida doston ijrochiligi an'analari o'rganish bo'yicha dastlabki urinishlar qadim zamonlarda amalga oshirilgan bo'lsa-da, biroq, bugungi kunga kelib, uning ta'sir kuchi yanada ijtimoiy hayotda saqlanib qolmoqda. Shunday bo'lsada, nazarimizda, ushbu sohada hal qilinmagan ko'plab, masalalar o'z yechimini kutib turmoqda. Shu bilan birga, talabalarning doston ijrochiligi ijrochiligini o'zlashtirishlari, ularning muhim xususiyatlarini tushuntirish, anglash, o'zlashtirish asosida amalga oshirilib boriladi. Musiqa pedagogikasi ta'limi tizimida musiqa ta'limi bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabasini bo'lajak musiqa o'qituvchisi sifatida ham kasbiy ham amaliy ham metodik jihatdan tayyorlaydi. MDH olimlaridan N.P.Labzenko, - "doston ijrochiligi har bir o'qituvchi uchun o'z sohasidagi so'nggi ilmiy yutuqlarga qaratilishi lozim bo'lgan zaruriy ehtiyojdir" deydi [2]. Musiqa pedagogikasida talabalar tomonidan doston

ijrochiligi ijrochiligini o'zlashtirish so'nggi ilmiy ma'lumotlar asosida amalga oshirilishi zaruriyati, doston ijrochiligining nima ekanligi, uning xususiyatlari va u xalq ijodida qanday o'rin egallashi haqidagi savollarni aniqlash zaruratini tug'diradi. Shuning uchun ushbu xususiyatlarni tasvirlash, musiqa pedagogikasi ta'limi uchun doston ijrochiligini o'zlashtirish modelini ishlab chiqishdan oldin tizimlashtiriladi.

Har bir millat o'zining qadimgi eposi hisoblangan dostonlariga e'tibor qaratishlari va bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy va metodik tayyorlashda albatta ushbu ijrochilikdan foydalanishlari lozim. Doston ijrochiligi mavzusini bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorlash ta'lim mazmuni sifatida ko'rib chiqar ekanmiz, avvalo doston tushunchasini aniqlashtirish, uning mazmun va mohiyatini tushunish, va qolaversa, mavzu nuqtayi nazardan olganda uning ta'rifini keltirib o'tishimiz maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu o'rinda MDH olimlarining doston atamasi haqidagi muhlohzalariga diqqatimizni qaratamiz. Jumladan, E.M.Meletinskiy doston ijrochiligini "o'tgan zamon haqida qahramonlik hikoyasi, xalq hayotining butun tasvirini o'z ichiga olgan va botirlarning qahramonlik hikoyasi – doston tushunchasini umumnazariy dunyosini harakatga keltiradi" deb ta'riflaydi [1]. Olimning ushbu ta'rif mazmuniga ko'ra, doston tushunchasi avvalo Gomerning buyuk poema va boshqa xalqlar tomonidan yaratilgan qahramonlik hikoyalari bilan bog'lanadi.

O'zbek xalqining qadim-qadimgi davrlarga quloq tutsak o'zbek xalqining eposi sifatida qaraladigan "Alpomish" mamlakatning janubiy o'lkalarida jonli doston an'analar manbasi sifatida asosan qahramonlik dostonlari edi. Aristoteldan kelayotgan doston ijrochiligini qahramonlik she'riyati sifatida tushunish, bir qator o'zbek va xorijiy folklor-filologlar uchun an'anaviy hisoblanadi [4].

Dostonga berilgan ta'riflardan biri Gegel tomonidan berilgan. Gegel, she'riyatga bag'ishlangan "estetika" bo'limida shunday yozadi: "Doston, ya'ni so'z, umumiy holda, ishning mohiyatini bayon qiladi, so'zga aylangan holda va o'z ichida mustaqil mazmun talab qiladi, bu mazmun nimani anglatishini va qanday ekanligini ifodalaydi" [3].

Tadqiqot mavzusi yuzasidan chet el olimlaridan nemis faylasufi G.F.Gegel tadqiqotlarida doston ijrochiligining mohiyatini eng aniq ifodalagan. Uning ta'rifiga ko'ra, doston ijrochiligida "qahramonlik" so'zini ko'p qo'llanilishi bejiz emas. Biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqot ishi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda aytish joizki, darhaqiqat aslida qahramonlarga bag'ishlab dostonlar to'qilgan. Shuning uchun ham agar doston to'g'risidagi fikrlari asosan qahramonlik dostonlariga, jumladan, asosan Gomerning buyuk poeziyalariga bag'ishlangan. Donishmandlar, faylasuflar, og'zaki ijod uchun doston, avvalo, hikoya qilishdir.

Folklor tadqiqotlarida san'at asarining mazmuni, funksiyalari va ijro xususiyatlari bir xil ahamiyatga ega bo'lib, bu janrli bo'lishning muhim mezonini hisoblanadi, ammo o'zbek xalq musiqa madaniyatining sinkretik xususiyati, uning ko'p elementli ekanligi, shuningdek, folklorning asosiy belgilari, ya'ni an'anaviyligi va ko'p funksiyaliligi ushbu e'tibor bilan folklorga xos aniqroq ta'rif ishlab chiqish zaruratini tug'diradi. Hozirgi kunga kelib, bizning fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan mezonlarga javob beradigan ta'rif B.N.Putilov tomonidan shakllantirilgan. Uning fikriga ko'ra, "janr – tarixan shakllangan va muayyan asarlarda amalga oshiriladigan, biroq, bir qator universal ma'lumotlarda shakllantirilishi mumkin bo'lgan mazmun, funksional va ijro normalari, stereotiplar tizimi sifatida, bu esa jamoaviy tajriba orqali shakllangan tasavvurlar, munosabatlar, ijtimoiy institutlar, hayot va boshqalar bilan bog'langan" deb ta'riflanadi [1].

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda doston ijrochiligi an'analaridan foydalanish, musiqiy folklor asarlarining janrini aniq belgilash uchun avvalo uning hayotiy maqsadini, jamiyatning rivojlanish jarayoniga va tarixiy qonuniyatlarga bog'liqligini bilish zarur. Shuning uchun ham ba'zi oliy ta'lim tashkilotlarida "Folklor", "Xalq og'zaki ijodi", "Doston ijrochiligi", "O'zbek xalq musiqa ijodi" kabi fanlar mazmunida doston ijrochiligining turli tarixiy jarayonlari, an'analar, aytim yo'llari bilan bog'liq kognitiv bilimlar o'qitilmoqda.

MDH olimlaridan I.I.Zemsovskiyning fikricha "har bir dostonda nafaqat (ba'zan hatto ko'proq) syujetga, biron bir ma'nodagi – to'g'ri yoki qiyosiy - xabar, o'sha inson jamoasi uchun muhim bo'lgan saboq, an'anaviy dars yotadi" deydi [1]. Shubhasiz, o'zbek xalq doston ijrochiligida xalqimizning yuksak qadriyatlari, idealari, ishonchlari va tamoyillar tizimi, shuningdek, milliy xalqning o'z o'rnini va tarixini bilishi aks etadi. Shuning

uchun, Gegelning talqinini qabul qilgan holda, folklor badiiy-falsafiy tizimida doston dunyoqarash funksiyasini bajaradi, xalq ongini aks ettiradi va uning haqiqatga munosabatini belgilaydi.

Doston – janr turkumiga talqin qilinganda, shuni ta'kidlash lozimki, ushbu tur ko'p qirrali va ko'p darajali xususiyatlarga xos bo'lgan janrdir [2]. Xuddi shu o'rinda Aristotel g'oyalarini ham o'rganishga qaror qildik. U san'atning asosiy turlarini "epika", "lirik" va "drama" sifatida ajratgan. Ushbu bo'linish hozirgacha dolzarb hisoblanadi. Biroq, har bir tur ichida yanada aniq belgilarga ko'ra bo'linish mavjud bo'lib, bu esa turlar va turkumlarning turlanishini nazarda tutadi.

Avval aytilganidek, doston ijrochilik asarlarini ushbu turga kiritishga imkon beruvchi asosiy mezonlarni aniqlashtirish maqsadga muvofiq deb hisobladik. Uning asosiy mezonini – bu uning voqealarni hikoya qilishdagi ob'ektivlikdir. Biroq, ushbu belgilarga ega asarlar jamiyat ongining turli davrlarida, mazmun jihatidan bir-biriga o'xshamaydigan va ba'zan turli maqsadlarni qondiruvchi asarlardir. V.F.Gegelning fikricha, doston ijrochiligining mazmunini "bir tomondan, inson ruhining barcha chuqurliklaridagi diniy ong, ikkinchi tomondan, aniq tashqi mavjudlik, fuqarolik va shaxsiy hayot, hatto tashqi mavjudlikning zarurliklari va ularni qondirish usullari" belgilaydi degan fikrni ilgari suradi [5]. Aytish joizki, o'zbek doston ijrochiligi ham Gegelning doston ijrochiligi haqidagi g'oyalariga hamohang keladi. Bizning dostonlarmiz amaldagi voqelikning deyarli barcha asosiy jihatlarini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun, unda kuyohang bilan bir qatorda hikoya qilish jarayoni, qahramonlik, tarixiy, ertak va hatto satirik ham bo'ladi. Doston ijrochiligi asarlar musiqiy va she'riy ifodalanish, shuningdek, ijro usullari jihatidan ham farqlanadi. Shuning uchun, doston ko'p komponentli va ko'p janrli birlashma bo'lib, ko'plab doston ijrochiligi janrlar ichki taqsimlanishga ega.

Shular bilan bir qatorda, "musiqiy epik" iborasini talqin qilish kerakligi yuzasidan aniqlab olish va ushbu ta'rifda ichki qarama-qarshilik holatlarini aniqlik kiritish lozim bo'lib qoldi. Folklor janri nuqtai nazaridan, doston ijrochiligida ikkita aytim turi mavjud. Bulardan biri bu – terma ijrochiligi bo'lsa, ikkinchisi doston aytishdir. O'zbek dostonchiligida odatda doston aytuvchi ijrochilarni baxshilar deb yuritiladi. Baxshilar doston aytishdan oldin o'zlarini tanishtirishlari, ijro uslubini namoyon etishi, tinglovchilarni o'ziga qaratib olishlari uchun nasihatomuz termalarni kuylaganlar. Baxshilarning ham o'z ijro uslublariga qarab bir qator guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga "kuylashdan oldin dostonning ma'lum qismini diklomatsiya sifatida ta'sirchan ovozda, ma'lum bir ritmda do'mbira cholg'usi vositasida aytib berish, tegishli o'rnlarni kuylash", ikkinchi guruh "doston voqealarini tushuntirish uchun so'zli-musiqiy diklomatsiyadan foydalanish" kiradi, ya'ni tasviriy aks ettirish va voqealarni tiplash vositasi sifatida aytim nutqi [to'liq yoki og'zaki hikoyaviy proza bilan almashib] bo'ladi, bunda ushbu asarlarni ijro etishda musiqa elementi va dramalashgan elementlar muhim yoki uncha muhim rol o'ynaydi [4].

"Hikoyaband ijro" baxshilarning eng oddiy doston ijrochiligi janri sifatida keng tarqalganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Uning tarkibida [maqollar, iboralar, jumboqli hikoyalar, aytimlar] kiradi va "asosan hikoya qiluvchi janrlar [ertak sifat, hikoya, masal sifat] kiradi [1].

Garchi baxshilar tomonidan “hikoyaband” ba’zi xududlar (Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Toshkent viloyati, Jizzax, Qoraqalpog’iston Respublikasi)da ichki bo’g’iq ovozd, ba’zi xudud (Xorazm)da ochiq ovozd ijro etilgan. Odatda baxshilar ijodida aytilgan dostonlar nafaqat ovozd, cholg’uda aytish, balki, ba’zi o’rinlarda “hikoya qilingan voqealarning tavsiflash [baholash]ni ifodalovchi intonatsion va mimik vositalar”dan ham unumli foydalanilgan [2]. Bunday elementlardan foydalanmagan baxshilarni musiqiy-nazariy elementlardan yiroqda deb hisoblanadi. Biroq, bizning fikrimizcha, bu kabi da’vo juda bahsli. Dostonda musiqa elementi bilan uning matni-she’riyati bilan bir-birini to’ldiruvchi, qo’llab-quvvatlovchi, bir-biridan ustun qilishga da’vo qilmaydigan janr sifatida o’zida mahalliy an’analarni qadirlashi bilan boshqa janrlardan mutloqo ajralib turadi. Shuningdek, musiqa elementi so’nggi paytlarda zaifroq ko’rinishda namoyon bo’lgan janrlar ham bor. Ammo, “doston” janrlar musiqiy janrlar orasida o’zining musiqa tilining mahalliy xususiyatlar bilan qorishib ketganligi, etnik tartiblashganligi bilan ajralib turadi.

Baxshilar kuylash jarayonida bir qator og’zaki prozada, ma’lum bir metro-ritmik ohanglarni o’zlarining do’mbira cholg’ularida ijro etadilar [1]. Baxshilar ijrosidagi asarlar arxaik madaniyatlarni o’zida namoyon etishi bilan ajralib turadi. bo’lajak musiqa o’qituvchilarini kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda doston ijrochiligi maxsus intonatsion-ritmik xarakterga ega bo’lib, musiqa intonatsiyasi elementlari bilan boyitilgan [2]. Kuylangan terma yoki doston ijrochiligida o’ziga xos ichki koloritli hamda shevaga xos ohanglar mavjud.

Shuni ta’kidlash kerakki, o’zbek xalqini qadimda 92 ta urug’i bo’lgan. Shulardan eng kattalaridan biri bu – shubhasiz qo’ng’irot urug’idir. Qong’irot eli orasida juda

qadimdan shakllangan doston ijrochiligi o’ziga xos metro-ritmik xarakterni, o’ziga xos ichki ovoz ijrochiligini o’zida shakllantirilganligi bilan o’zbek musiqa merosi ijrochiligida katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu ijrochilik nafaqat arxaik madaniyatlar mavjud, balki hozirgi kunda ham qishloq aholisi orasida qo’ng’irot elining asl mentalitetini aks ettiruvchi, so’zlashuv, ovoz qonun qoidalarini o’zida yashab qoldirganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. E’tiborli jihati, qo’ng’irot baxshilari ijrochiligida asoslangan terma va dostonlarning dastlabki audio yozuvlari XIX asrda amalga oshirilgan [3]. So’nggi o’n yilliklarda, mahalliy olimlar (Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov) kabi folklorshunos olimlar tomonidan O’zbekistonning deyarli barcha xududlarida folklor ekspeditsiyalari uyushtirilib, turli hududlarda yashovchi baxshilar ijodiyotika juda katta e’tibor qaratildi, natijada xalqimizning ma’naviy boyligidan biri hisoblangan doston ijrochiligi yuzasidan juda katta ma’naviy boylik to’plandi. Atoqli musiqashunos olim F.Karomatli tomonidan baxshilar ijrosidagi dastlabki o’zbek do’mbiri kuylari nota yozuviga tushirilib, katta kitob qilib nashr etirildi. Ayniqsa, 1960-1990-yillarga qadar yig’ilgan va turli invariant-variantli dostonlar to’plami nashr etildi [3]. Ushbu xayirli ishlarga o’sha davrlarda folklorshunos, musiqashunos talabalar ham keng jalb etilib, ularni ushbu soha bilan tanishish va ham folklor va ham musiqiy folklor ekspeditsiyalarga ishtirok etish mexanizmlari tushuntirilishiga muvaffaq bo’lindi.

Xulosa. Yuqoridagilarni umumlashtirsak, doston ijrochiligiga quyidagi ta’rifni berish mumkin: Doston [yunon tilidan tarjima qilinganda - hikoya, qissa, tarix] - san’atning asosiy turlaridan biri. Xalq janrlari, ob’ektiv hikoya xususiyatiga ega, folklor badiiy-falsafiy, kasbiy-pedagogik tizimida xalqning dunyoqarash funksiyalarini bajaradi.

Adabiyotlar

1. Ibrohimov O.A. «O’zbek xalq musiqa ijodi» (metodik tavsiyalar I qism). –Toshkent: 1994. 62-b.
2. Karomatov F.M. O’zbek xalq musiqasi merosi. // XX asr. Terma, yalla, karsak, kirish maqolasi. –Toshkent: G’G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1985. 2-23-b.
3. Panjiyev Q.B. O’zbek xalq qo’shiqchilik ijodiyoti. O’quv qo’llanma. –Toshkent: 2022. 274-b.
4. Panjiyev Q.B. Uzbek Seasonal Ceremony. European journal of innovation in nonformal education (EJINE). Table of Content - Volume 2 No 4 (Apr 2022).
5. Panjiyev Q.B. Bo’lajak musiqa o’qituvchisining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish: muammo va yechimlar. Musiqa san’ati sohasida fanlarning o’qitilishining ilmiy-metodik asoslari. Respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiya to’plami. Qarshi shahri 2022-yil 11 iyun. 5-11.
6. Annakulova D.B. Samarqand dostonchilik maktabining tarixiy shakllanishi va baxshi ijrochiligi an’alarining tutgan o’rni. musiqa ta’limi va san’atining bugungi globallashuv sharoitdamilliy-ijtimoiy ahamiyati: muammo va yechimlar (ASR). –Toshkent: «O’zbekistan. 2024. Academic Scientific Research GroupS.

REZYUME. Maqolada doston ijrochiligi va uning mazmuni, tushunchasi, doston ijrochiligining kashtiyotchilari, ularning kasbiy-ijrochilik an’analari hamda undan foydalanishning nazariy asoslari tahlili keltirib o’tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен анализ исполнения эпоса, его содержания, концепции, изобретателей исполнения эпоса, их профессиональных исполнительских традиций, а также теоретических основ его использования.

SUMMARY. This article presents an analysis of the performance of the epic and its content, concept, the inventors of the performance of the epic, their professional performing traditions, and the theoretical foundations of its use.

QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA LAP JANRÍNÍN KÓRKEMLİK ÓZGESHELİKLERİ

J.A.Berdimuratov – *erkin izleniwshi*

Ózbekstan mámleketlik mádeniyat hám kórkem óner instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: folklor, janr, soʻz, badiiylık, adabiyot nazariyasi, folklor terminlari.

Ключевые слова: фольклор, жанр, слово, художественность, литературная теория, фольклорные термины.

Key words: folklore, genre, word, artistry, literary theory, folklore terms.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalqında ázelden sóz óneriniń ustaları, dilwar, sózden sóz quwalaytuǵın tapqır, improvizator adamlar kóp bolǵan. Olar atı belgili batırlar, el basqarǵan biyler, shayırlar, baqsı-jırawlar, belgili qaharmanlar menen ápiwayı adamlar sıpatında ómir súrgen. Sózdıń kúshin bilgen, pikirlewi tereń, oylaw qábileti joqarı bul adamlardıń aytqan «ayırıqsha sózleri» ádebiy miyrasqa aylanıp otıradı. Olar qatarında lap sózler de bar. Xalıqtıń ádebiy ġáziynesi sıpatında olardı úyreniw búgingi kún qaraqalpaq folklorıńında áhmiyetli máselelerden bolıp turıptı. Lap sózlerdiń tiykarǵı estetikalıq tásirlerinen biri adamlar haqıyqatlıqtıń qádirin biledi. Hárbir ayılǵan ǵapke itibarlılıǵın kúsheytedi. Sebebi, sáwbetlesiniń kótermelep, ulǵaytıp, bórttirip aytıp atırǵan lap sózlerin ańlap, oǵan tapqırılıq penen qatnas jasaw kerek boladı.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq folklorında lap sózler arnawlı túrde izertlew obyektine alınbaǵan. Xalıq awızeki ádebiyatınıń ájayıp úlgeri bolǵan sheshenlik sózler, kúldirgi sózler hám júyeli sózler qatarında xalıq arasında átirapındaǵı adamlardı, hár qıylı nársen-qubılıslardı, turmıs waqıyaların asıra súwretlep, arttırıp bayanlaytuǵın lap sózlerdiń de áhmiyeti kúshli. Onıń maqsetin folklorantıwshılar tómendegishe túsindiredi: «adamlarǵa oy salıw, durıs pikirlewdiń áhmiyetin dálillew, dógeresinde bolıp atırǵan waqıyalarǵa isenim tuyǵılarınıń bekkemleniwini támiynlew». Lap sózlerdiń qıysımın kelistiretuǵın adamlardı lapgóyler deymiz. Olardıń qıyalı súwretlewi yaǵnıy fantaziyası kúshli boladı. Sonlıqtan basqalar itibar bere bermeytuǵın nársen-hádiyselerge ózgeshe sezim menen qatnas jasap átirapındaǵıları tań qaldıradı.

Aytıp ótkenimizdey, lap sózler arnawlı túrde jıynalıp úyrenilmegen. Baspa sóz betlerinde de az sanda járiyalanıp kelinmekte. Jáne de, jıynaqlı forması Qaraqalpaq folklorı kóp tomıǵınıń 84-tomında júyeli sózler menen birge berilgen. Qullası, qolda bar materiallar barmaq búgip sanarlıq. Sonlıqtan biziń bul jumısımızdıń maqseti mine usınday lap sózlerdi ele de jıynaw, onıń janrlıq, tematikalıq ózgesheliklerin úyreniw hám qaraqalpaq folklorantıw ilimine jańalıq alıp kiriw bolıp esaplanadı. Kúldirgi sózler de, júyeli sózler menen lap sózler de aytıwshı hám tıńlawshınıń qatnasında ayılatuǵın, hardayım hárekettegi qısqa formalı janr sıpatında sóz óneriniń, sóz kúshiniń álwan túrli qırların kórsetedi [2:15]. Solay bolsa da, olardıń janrlıq ózgeshelikleri óz aldına. Kópshiliktiń kúldirgi sózlerdiń mánis-mazmunı qaysı baǵdarda bolatuǵınlıǵın, laplardan ayırmashılıǵı da basım ekenligin biletuǵını málim. Lap sózler júyeli tiykarǵa iye. Biraq, olardıń ózgesheligi sonda, júyeli sózler eki adamnıń arasındaǵı sáwbette sózdıń júyesin tawıp, oǵan naq hám anıq juwap qaytarıw maqsetinde payda boladı hám onıń mánisinde lap sózler sıyaqlı asıra, bórttirilgen emes, kerisinshe haqıyqatlıq penen baylanıslı jeńil háziller basım boladı.

Búgingi kúni de xalıq arasında lapgóylik penen átirapındaǵıları tań qaldırıp júretuǵın sózge sheshen adamlar ushırasadı. Olardıń lapları awızdan-awızǵa ótip

xalıq múlkinen aylanadı. Itibar berilse ondaǵı waqıyalar tolıǵı menen lap túrinde ayıladı. Tapqırılıq penen giperbolaǵa bayıtladı, yaǵnıy oǵırı asıra súwretlenedi. Xalıq arasında Ómirbek laqqı menen baylanıslı kóplegen kúldirgi sózler, júyeli sózler hám anekdotlar bar. Sol qatarı usı sóz kúshine iye tulǵa menen baylanıslı laplar da ushırasadı. Laplardıń mánisin anıq túsiniw ushın mısallardı tolıǵı menen beriwge tuwra keledi.

Bir kúni Ómirbek Buxarada bir lapgóydiń atın esitip, sonı izlep barıptı. Ekewi ushırasıptı.

- Qáne siziń elde qanday ájayıp, úlken nársen bar? – deпти Ómirbek.

- Biziń elde bir káramat nársen bar, - deпти buxaralı lapgóy.

- Há, ne nársen? – deпти Ómirbek.

- Biziń elde shalǵam degen ósimlik bar, onıń úlkenligin aytıp jetkere almaysań. Onıń bir japıraǵınıń túsken sayasına sen qusaǵan qırıq qaraqalpaq atı menen kóleńkelegende de, kóleńkesi ádewir awısıp qaladı, - deпти Buxara lapgóyi.

- Oho, kútá úlken eken ǵoy, - deпти Ómirbek.

- Al, siziń elde qanday ájayıp nársen bar? – dep soraptı Buxar lapgóyi.

- Biziń elde onday úlken nársen joq tá, biraq men elden shıǵarda bir bay qazan soqtırıp atır edi. Ol qazannıń úlkenligin sonnan bil, onıń qırıq qulaǵı bar, qırıq qulaǵında qırıq adam turıp balǵa urǵanda, biriniń urǵan balǵasınıń dawısı ekinshisine jetpeydi eken, - deпти Ómirbek.

Sonda Buxar lapgóyi:

- Oy, meniki kelisip edi – dá, seniki jarıǵa jawımay ketti ǵoy, onday da qazan bolama eken? – deпти.

- Oy, kálalǵar, jańaǵı sen aytqan shalǵamdı sonday qazanǵa aspay, kólge asasań ba? – deпти Ómirbek.

Sonda buxaralı lapgóy ne derin bilmey qalıptı.

Álbette, bunday xalıq dóretpelerinde xalqımızǵa tán milliy psixologiya hám minez-qúlıqtı ańlawǵa boladı. Jáne bir misal keltireyik:

Bir kúni Ómirbek bala waqtında ákesiniń izine erip Shımbaydıń bazarına barǵan qusaydı. Olar bazardı aralap, kerek-jaraǵın alıp bolıp, bir keseden sháy ishiw ushın sháyxanaǵa kırıptı. Kirse, shayxananıń ishi tolǵan adam eken. Bular ekewi de olardıń qasına bir sháynek shayı menen jayǵasıptı. Sonıń arasında olardıń qasında otırǵan bir lapgóy:

- Ótken jılı Xiywanıń bazarına barǵanımda, ástapıralla, boyı aqtarek penen teń adam kórdim. Xiywanıń sháshtárezi onıń shashın zánǵige minip alıp atır eken, - deпти.

Dógerekte otırǵanlardıń bári «ástawpıralla-ástawpıralla» desip atırǵan qusaydı. Sonda buǵan shıday almaǵan bala Ómirbek:

- Pay, boy bolǵanıńa! Men Shımbaydıń ótken bazardı bir jigitti kórdim. Biziń Shımbaydıń sháshtárezi onıń shashın alıp atırǵanda, páki tiyip kesip ketken jerlerin qasınan ótip baratırǵan bultılardan qısımlap julıp alıp, sıpırıp otırǵan eken, - deпти.

Endi júyeli sózlerden bir misal keltireyik:

Ómirbektiñ bir kózi soqır bolıptı. Bir kúnleri qaladan qaytıp kiyatırıp, ıssıǵa shıdamay shóllepti. Suw ishıp shıǵayın dep bir baydıñ úyine kırıptı. Kırıp barsa, tórde bir kelinshek, eki qız sharıq iyirip otır eken. Ómirbek esik betinde otırıptı. Kelinshek ornınan turıp, Ómirbektiñ bir kózi soqır ekenin kórip:

- Ata, biziñ atam qalaǵa bir kózi soqır ógiz alıp ketip edi, satqan-satpaǵanın bildiñiz be? – depti Ómirbekti ermeklep.

Sonda Ómirbek:

- Aqırbazar bir barganımda bir kisi bir kózi soqır ógizdi bir qashar, eki baspaqqa bermey turıp edi,- depti.

Kelinshek sózden utılıp, Ómirbekke sháay qaynatıp beripti.

Demek, júyeli sózler sıyaqlı laplarda da házir improvizatorlıq penen jeñil kúlki boladı. Sonda, lap sózlerdiñ tiykarǵı janrlıq ózgesheliginiñ biri ondaǵı ayıtılıp atırǵan adamlar, janlı-jansız nárseler, túrli qubılıs hám waqıyalar haqıyqatlıqtan qashıqlıǵında kórinedi.

Laplar lapgóyler tárepinen improvizaciyalıq usıllar arqalı dóretilip, xalqımızdıñ mádeniy turmısında túrli hádiyseler haqqında giperbolalıq asıra súwretlewler arqalı dóretilip kelingeni. Hárqanday ayıtılǵan lap sóz júyeli tiykarǵa iye boladı. Sonlıqtan da laplarda turmıslıq faktorlar menen bayıtılǵanlıǵı, kólemi, syujet-kompoziciyası, ideya-tematikası, dóretiliw hám atqarılıwı, improvizaciyalıq dástúri boyınsha júyeli sózlerge jaqın keledi [3:58]. Laplardıñ qaharmanları ápiwayı puqaralar, turmıslıq predmetler, hádiyseler, belgili bir waqıyalar yamasa zatlar

hám t.b. janlı-jansız buyımlar bolıp tabıladı. Onda waqıyalar bastan-ayaq lap túrinde súwretlenedi.

Esitkendi jalıqtırmaıtuǵın laplar xalıqlıq ápiwayı til menen, ápiwayı sózler menen ayıtılıp, onıñ mazmunı insandı oylawǵa, pikirlewge iytermeleydi. Átiraptaǵı dúnyanıñ haqıyqatlıqların ańlawǵa baǵdarlaydı. Xalıq bar jerde usınday sóz óneri háreket etip bayıp baradı. Búgingi kúni el ishinde laplardıñ da zamanagóy turmısqa maslastırılǵan halda payda bolǵan túrleri ushırasadı.

Lap janrı hám onıñ atqarılıwshıları bolǵan lapgóylerdiñ maqseti adamlarǵa oy salıw, durıs pikirlewdiñ áhmiyetin dálillew, dógerindegi bolıp atırǵan waqıyalarǵa isenim tuyǵıların bekkemleniwdi támiyinlew bolıp tabıladı. Olar tutası menen giperbolizmge, fantaziyaǵa oǵada bay boladı. Laplar tásirinde haqıyqatlıqtıñ qádir-qımbatı bahalanadı. Laplar baspasóz betlerinde az da bolsa járiyalanıp kiyatırса da, arnawlı túrde járiyalanbaǵan. Házirgi ádebiy proceste, kórkem-estetikalıq muzikalı shou, teatrlastırılǵan yumorlıq-satiralıq (intermediya, saxnalıq kórinis, «Sawǵa», «Quwnaqlar hám ziyrekler» show baǵdarlamalarında) saxnalastırılǵan shıǵarmalarda, sonıñ menen birge geypara jaǵdaylarda bunday lap sózlerdi jol jónekey avtobuslarda, otırıpаларда, toy-merekelerde esitip, tıñlap hám kórip júrmiz.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq folklorınıñ ájayıp úlgileriniñ biri bolǵan laplardı xalıq arasınan jıynap, hár tárepleme úyreniw folklorın ilimindegi áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Paxratdinov Yu. Ómirbek laqqı hám yumor satıra máselesine. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
2. Maqsetov Q., Tájimuratov Á. «Qaraqalpaq folklorı, -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıñ kórkem awızeki dóretpeleri. -Nókis: «Bilim», 1996, 136-137-b.
4. Paxratdinov Á., Allambergenov K. «Qaraqalpaq ádebiyatınıñ saǵaları», /«Erkin Qaraqalpaqstan», 13-yanvar 2009, №6 (18688).
5. Ruzimbetov S., Ruwzimbetov H. Folklor atamaları qisqacha luǵati. –Urganch: «UrDU», 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ фольклорда о’rganishni kutayotgan asosiy janrlardan biri loflar haqida keng tarzda ilmiy fikrlar bildirilgan. Shuningdek, folklordagi lof janrining badiiy xususiyatlari ilmiy-nazariy asosda maxsus tarzda o’rganib chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен широкий спектр научных мнений о лапах — одном из основных жанров каракалпакского фольклора, требующем изучения. Также на специальной научно-теоретической основе изучались художественные особенности жанра сказки.

SUMMARY. The article presents a wide range of scientific opinions on paws, one of the main genres of Karakalpak folklore that requires study. Also, on a special scientific and theoretical basis, the artistic features of the fairy tale genre were studied.

ӨТЕШ ДӨРЕТИҮШИЛИГИНДЕ ШАЙЫРЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: шеър, образ, жанр, махорат, эстетик идеал, шоир, услуб, таъриф, талант.

Ключевые слова: песня, образ, жанр, мастерство, эстетический идеал, поэт, стиль, определение, талант,

Key words: poem, image, genre, skill, aesthetic ideal, poet, style, definition, talent.

Кирисиў. Хәр қандай әдебий шығармада орайлық орында көркем образ сүўретленеди. Себеби көркем әдебиятта жазыўшы яки шайырдың көзқарасы, ўақыяны аңлаўы, эстетикалық идеалы сыяқлы бир қатар категорияларды олардың дөреткен образлары арқалы көз алдымызға келтириўимиз мүмкин.

Әдебиятлар анализи хәм методология. «Образ» деп инсанлардың ишки хәм сыртқы дүньясын, ўақыя-хәдийселердин, өсимлик хәм жәниўарлардың, тәбият көринислериниң улыўмаластырып хәм конкретлести-

рип сүўретленген, белгили идеялық эстетикалық ўазыйпаны орындайтуғын картинасына айтылады» [1:42]. «Көркем образ дегенде, барлықтың дөретиўши көзи менен көрилген хәм идеал тийкарында дөретиўшилиқ пенен қайта исленген көринис тәрийплениди» [2:43]. «Образдың эстетикалық мәниси сонда, онда инсан идеалының анық көринис сәўлелениди» [3:46].

Изертлеўдин жүзеге келиўинде көркем-эстетикалық, биографиялық талқы методларынан пайдаланылды.

Талқылаулар хэм нәтижелер.

Өтеш дөретиўшилигинде көркем образ жаратыўдың ең жақсы үлгилери көзге тасланады. Әсиресе, өз қосықларында Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ сыяқлы өзинен алдын жасаған хэм өзи менен заманлас болған шайырлар образын дөретиўи оннан айрықша шеберликти талап етеди. Шайырдың «Өтти дүньядан». «Бердақ бақсыға жуўап» қосықларында шайыр өзи жасаған дәўирдеги қарақалпақ халқының тарийхы хэм жәмийетлик турмысын терең сәўлелендирген. Илимпаз А.Каримов Өтештиң бул қосықларын «...көлеми жағынан поэмаға жақын шығармалар» қатарына киргизеди» [5:8].

Өтеш шайырдың «Өтти дүньядан» қосығы жети бөлимнен турады. Қосықтың екінши бөлимінде Жийен, төртинши бөлимінде Күнхожа, бесинши бөлимінде Әжинияз, алтыншы бөлимінде Бердақ шайырлар туўралы кең түрде мағлыўматлар бериледи.

Қосықтың биринши бөлимінде, қарақалпақ халқының ноғайлы хэм Түркистаннан көшиў дәўириндеги тарийхы, усы дәўирлер ҳаққынла шежирелерди үйренгенлигин хэм сол арқалы тарийхый мағлыўматлар келтирип отырғанлығын баянлайды. Мысалы:

Қарақалпақ өз журтынан бүлгенде,
Харып-шаршап жолда бираз өлгенде,
Едилден айланып еңиреп бүлгенде,
Түркистанда бабам өтти дүньядан.

Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем пирин айтып бермишлер... [4:92].

Қосықтың екінши бөлими Жийен жыраў ҳаққында баҳалы мағлыўматлар береді.

«Жийен бабам сол заманда ер болды...» [5:84], – деп басланған қатарынан биз, Өтеш шайырдың Жийен жыраўдың ақлығы екенлигин аңлаймыз. Бул ҳаққында илимпаз А.Пирназаров былай жазады: «Бабам» деген сөз, әкесиниң әкесин аңлатады. Сонда Жийен Алшынбайдың әкеси болып есапланады. Ал, Алшынбай Өтештиң әкеси» [6:110]. Өтеш шайыр Жийен бабасын төмендегише тәрийплейди:

Қобыз бенен хэм дуўтарды ол шерткен,
Сөзи менен душпанларды кул еткен,
Айтқан сөзи адамзатты ериткен,
Қарақалпақта Жийен өтти дүньядан. [5:84-85].

Ямаса:

Сөзге келсе жоқ жеринен таўдырып,
Көпти өзине алар еди аўдарып,
Едигени айтса күнлер жаўдырып,
Қарақалпақта Жийен өтти дүньядан. [5:85].

Бунда Жийенниң өз дәўиринде көркем сөзде хэм саз шертиўде шешенлиги хэм шеберлиги, «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан» сыяқлы дэстанларды жырлағанда халықты өзине қарата алатуғын талант ийеси болғанлығы, хәттеки, шешенликте Жийреншеден өтегуғынлығы образлы түрде тәрийплеп көрсетиледи. Мысалы:

Тилге келсе Жийреншеден өтирди,
Душпан емес достың кеўлин питирди... [5:85].

Мийнеткеш халықтың муңын муңлап, жырын жырлағанлығы, хадал мийнет етиў халықтың алдындағы азаматлық парыз екенлиги айрықша жырланған. Мысалы:

Қарсы болды патшаларға қайтпастан,
Айрылған соң ата мекен қоныстан... [5:85].

Жийенниң неше жаста қайтыс болғанлығы жөнинде де анық мағлыўмат келтирип өтеди:

Өлди Жийен елиўде төрт жасында,
Әрман менен бабам өтти дүньядан [5:86].

Қосықтың Күнхожаға арналған бөлимінде, Өтеш Күнхожаның шайыршылықта кеңнен танылған, түр-түси, сын-сымбатын, өзи менен тиллескенін, жетпис жетиге келгенде қайтыс болғанлығын сөз етеди. Мысалы:

Күнхожаны бурын көрдим досларым,
Сонда мениң сорап еди жасларым,
Өлди деди қатты мениң басларым,
Әрман менен Күнхожа өтти дүньядан.

Мен көргенде буўрыл еди сақалы... [5:88].

Мақтымқулының устаз тутқан Күнхожаның өзи де көпшилик шайырларға устаз болғанлығын еске алып, өз заманын реал жырлаған реалист шайыр екенлигин атап өтеди.

Әжинияздың зийрек, билимли, илимли, талантлы шайыр болғанлығын, Күнхожаның изин басқан көркем сөз зергери екенлигин төмендегише тәрийплейди:

Буның кейнин басқан Әжинияз болды,
Отырған жеринде улама толды,
Қазақ, қарақалпақта мереке қылды,
Өзбекке хэм бирдей өтти дүньядан. [5:88-89].

Қосықта Әжинияздың тек қарақалпақ халқы арасында ғана емес, туўысқан өзбек, қазақ халықлары арасында да кең танылғанлығын атап қорсеткен.

Бердақ шайырға арналған бөлими алдыңғы бөлимлерге қарағанда көлемли жазылған. Өзиниң заманласы болған Бердақ шайырды төмендегише тәрийплейди:

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Бердақ деп қуғанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтти дүньядан [5:89].

Бердақтың шайырлық талантын, бақсышылық өнерин, оның кең жәмийетшиликтеги орнын, басқа шайырлардан өзгешелигин, қадир-қымбатын, халықлық көзқарастарын айрықша шеберлик пенен сүўретлейди. Мысалы:

Сөзге дәрәя, бақсылыққа зор еди,
Тилге шешен, мың адамға тай еди,
Ойлағаны аш халықтың ғамы еди,
Әрман менен бул да өтти дүньядан [5:90].

Бердақ шайырдың Өтеш пенен теңлес екенлигин, хәзил-дәлкеги жарасқан жолдас болғанлығын төмендеги қатарлардан аңлау мүмкин:

Мен қартайдым «Өтеш жора» дегенде,
Дәлкек етип едим паный дүньяда. [5:93].

Бердақ қайтыс болғанда пүткил халқымыз, қарақалпақ елиниң қыйналғанын, мерекесине көпшилик қатнасқанын төмендегише сөз етеди:

Бердақ өлди, қарақалпақ қыйналды,
Көп қайғырып, хам де қайғыда қалды,
Намазына еситкенлер жыйналды,
Әрман менен Бердақ өтти дүньядан [5:91].

Қосықтың кейинги бөлими Өтеш шайырдың өзине арналған. Мысалы:

Жийен, Бердақ, Күнхожа хэм Әжинияз,
Солардың тәрийпин Өтеш сен бир жаз,
Дүньяда өмирде булар сүрди аз,
Әрман менен мен де өтермен дүньядан [5:94].

Демек, шығармаларынан мәлим болғанындай, Өтеш шайырдың өз дәуірінің ең алдыңғы қатардағы сауатлы адамларынан екенлигин аңлаймыз.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Өтеш шайыр өз дәуірінің талантлы шайыры. Образ дәретиўде, әсиресе, шайырлар образын жасаўда өзине тән стильлик өзгешеликке ийе. Шайырдың бийбаха мийрасларын тереңнен таллап үйрениў – жаслар ушын оғада әхмийетли ғәзийне саналады.

Әдебиятлар

1. Шукуров Н., Хотамов Н., Холматов Ш., Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1979. 232-б.
2. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: «Akademnashr», 2013. 408-б.
3. Тимофеев Л. Теория литературы. – М.: «Учпедгиз», 1946. – С.46.
4. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары. (Баспаға таярлаған: А.Каримов). – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978. 104-б.
5. Өтеш shayır. Yañlıdı. Tañlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2023. 96-b.
6. Пирназаров А. Қарақалпақ әдебиятында гейпара ойлар. – Нөкис: «Билим», 1991. 216-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIX аср қарақалпақ лирикаси вакили Ўтешнинг бадиий асарлари таҳлил қилинган. Шоир асарларида бадиий образ яратиш хусусиятлари асар матнлари мисолида ўрганилган. Қўшиқларида Жийен, Кунхожа, Ажиниёз, Бердақ шоирларнинг образининг тасвирланиши очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется творчество Отеша, представителя каракалпакского лирика XIX века. Особенности создания художественного образа в творчестве поэта изучаются на примере текстов произведения. В его песнях раскрывается описание образа поэтов Джиена, Кунходжи, Аджинияза, Бердаха.

SUMMARY. The article analyzes the artistic works of the representative of the Karakalpak lyricism of the 19th century, Utesh. The features of creating an artistic image in the poet's works are studied using the example of the texts of the work. The description of the images of the poets Jiyen, Kunhozha, Ajinyoz, Berdak in his songs is revealed.

Sh.SEYTOV PROZASINDAǴI KÓRKEMLIK IZLENISLER

N.Jawlıbaeva – tayanış doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: proza, mahorat, badiylik, uslub, povest, sujet, peyzaj, detal.

Ключевые слова: проза, мастерство, артистизм, стиль, повествование, сюжет, пейзаж, деталь.

Key words: prose, skill, artistry, style, narrative, plot, landscape, detail.

Kirisiw. Shawdırbay Seytov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına 60-jıllarda shayır sıpatında kirip kelgeni menen, 60-jıllardıń ortalarınan baslap keń epikalıq polotnadaǵı kúshli lirik-psixolog jazıwshı sıpatında keńnen tanıla basladı. Jazıwshınıń ózi kórsetkenindey, ol gúrriń mektebinen ótpey, usı kishi prozanıń sheberlik sırların syujetli qosıqlar jazıw arqalı iyeledi [1]. Sonlıqtan da Sh.Seytov poeziyasındaǵı kórkemlik izlenislerdiń haqıyqıy juwmaq kórinisleri onıń prozasında óz sáwleleniwın taptı, yaǵnıy aytqanda syujetli qosıqlar Sh.Seytov prozasınıń dáslepki ideyalıq-estetikalıq derekleri bolıp xızmet etti. Bunı biz onıń prozasındaǵı kórkemlik izlenislerden ayqın kóriwimizge boladı.

Tiykargı bólim. Sh.Seytov prozasındaǵı kórkemlik izlenisler máselesi kópten berli ádebiyatshılarımızdıń dıqqatın ózine tartıp kelmekte. Bul másele átirapında M.Nurmuxammedov, Q.Maqsatov, S.Bahadırova, K.Mambetov, K.Allambergenov, J.Esenovlar birqatar pikirler bildirip ótti. Mısalı, M.K.Nurmuxammedov óziniń «Házirgi qaraqalpaq prozasınıń geypara aktual problemaları» degen maqalasında: «Sh.Seytovtıń «Kóp edi ketken tınarlar» povesti búgingi qaraqalpaq prozasındaǵı xarakterli qubılıslardıń biri bolıp tabıladı. Bizinshe, bul xarakterlik turmis haqıyqatlıǵın lıro-psixologiyalıq jaqtan súwretlewden ibarat» [2] – dep kórsetedi. Al, usı povest boyınsha pikir bildirgen Q.Maqsatov «adam keypin, dáwir ruwxın tábiyat kórinislerine baylanıstırıp súwretlewde de shıǵarmada kewil awdararlıq orınlar kóp» [3] dep durıs kórsetip ótedi. Durısında, da bul povestte qaharman xakteri kóbinese peyzajlıq detallar arqalı ashıladı. Bul

shıǵarmada qollanılgan peyzajlıq detallar qaharman xarakterin ashıwda lirizmge qosa, onda tereń oyılıqtı kúsheytken. Ádebiyatshı ilimpaz V.Voronovtıń durıs kórsetkenidey, shıǵarmadaǵı tereń oyılıq kórkem psixologizm principiniń eń baslı belgileriniń biri.

Sh.Seytovtıń shıǵarmasındaǵı simvolikalıq peyzajlıq detallar milliy kórkem tradiciyalarımızdaǵı xalqımızdıń ózinshe kórkemlik tanıımı milliy xarakter, milliy kalorıt penen baylanıslı. Sebebi, povestlerindegi peyzajlarǵa baylanıslı simvolikalıq obrazlar (dawl, bult, qıs, jaz, jawın hám taǵı da basqalar) qaraqalpaq klassik poeziyasında ásirese Berdaq, Gúlmurat shayırlardıń shıǵarmalarında sheber qollanıladı. Sh.Seytov usınday milliy tradiciyalardı házirgi kórkem prozanıń úlgeri menen sheber baylanıstıra alǵan. Jazıwshınıń milliy tradiciyalarǵa qatnasındaǵı jańashılıǵı hám sheberligi de usınnan kórinedi [4:83-86].

J.Esenovtıń «Sheberliktiń sırları» izertlewinde, elesletiw, tús kóriw sıyaqlı gallyucinaciyalıq procesler arqalı da qaharman psixologiyası ashılıp otıradı. Bul usıl folklorlıq úlgeriden baslap házirgi kúngi jazıwshılarımızdıń shıǵarmalarında da qollanılp júrgen tradiciyalıq forma bolıp esaplanadı. Gallyucinaciyalıq procesti psixologiyalıq analizlew usılı sıpatında P.M.Dostoevskiy de sheber qollanǵan. Biraq, óz shıǵarmalarında P.Dostoevskiy tús kóriw, elesletiw sıyaqlı gallyucinaciyalıq proceslerdi qaharmanlardıń sanasındaǵı psixologiyalıq awırıw sıpatında ótkirlestirip tragediyalıq planda súwretleydi. Jazıwshı ózi bul tuwralı: «...галюцинация есть преимущественное явление болезненное» dep jazadı.

Al, qaraqalpaq milliy prozasınıń úlgerinde bul forma psixikalıq awırıw sıpatında emes, milliy tradiciyalıq formaǵa jaqın, xalıqtıń milliy isenimlerine jaqınlastırılıp, ol dóretiwshilik túrde ózlestirilip, basqa da psixologiyalıq analizlew usıllarına jaqınlastırılıp járdemshi sıpatında paydalanıladı.

Qaraqalpaq jazıwshılarınıń gallyucinaciyalıq processlerdi paydalanıwı dáwirdiń xarakterin belgilewshi baslı sıpatlardı qaharmanlardıń psixologiyası arqalı tereńnen súwretlewge járdemlesedi. Sonıń ushın da tús kóriw, elesletiw sıyaqlı processlerdiń paydalanıwın aytqanda olardıń milliy tradiciyalıq formalardan hám Dostoevskiylardıń dástúrlerinen ózgesheligine, dáwir menen baylanısınıń tereńligine dıqqat awdarıw kerek.

Sh.Seytovtıń «Kóp edi ketken tırnalar» povestinde Sapardıń urısqa ketken aǵasın saǵınıw sezimi onıń tús kóriwi gallyucinaciyalıq procesi arqalı isenimli túrde psixologiyalıq planda ashıp berilgen. Bul urıs dáwiriniń adamlardıń psixologiyasına alıp kelgen tásirin ashıw ushın da, ideyanı konkretlestiriwi ushın da jazıwshı tárepinen orınlı hám sheber paydalanılǵan.

Biz usınday urıs dáwirine baylanıslı tús kóriw sıyaqlı gallyucinaciyalıq processtı psixologiyalıq analizlew usılı sıpatında qollanıwda qazaq jazıwshıları T.Axtanovtıń «Boran» romanın hám Sh.Murtazaevtıń «Qırq birinshi jılǵı kelinshek» povestlerinde de kóremiz. Bul baylanıslardıń tiykarında, bizińshe, usı qaraqalpaq hám qazaq jazıwshıları arasındaǵı dóretiwshilik psixologiyasınıń olardıń dúnyanı kórkemlik tanıw koncepciyasınıń dáwirdiń birligi keltirip shıǵarǵan turmıs haqıyqatlıǵınıń tipologiyalıq uqsaslıqları turadı.

Qaraqalpaq povestlerinde Sh.Seytovtıń shıǵarmasınan basqa jazıwshılardıń dóretpelerinde gallyucinaciyalıq processlerdi ápiwayı primitivlik túrde qollanıwdan tısqarı, bul usıldı shın realistlik formada paydalanıw derlik sezilmeydi. Jazıwshılar bul usıldı tek ǵana psixikalıq awırıw sıpatında dep túsiniw, onnan uzaqlasıw maqsetinde qollanbay júriwi de múmkin. Biraq, gallyucinaciyalıq processlerdi realistlik formada qollana biliw psixologiyalıq analizlewdiń házirgi jazıwshılardıń tvorchestvosında jiyi ushırasıp júrgen eń áhmiyetli usıllarınıń biri.

Psixologiyalıq analizlewde jazıwshılardıń qaharmanlardıń qıymılın paydalanıw usılın waqıyalardan, is-háreketlerden durıs ajırata biliw kerek. Qıymıl (jest) waqıya hám qaharmanlardıń is-háreketlerinen tar mánige iye. Qıymıl tek ǵana bir waqıtta, bir ǵana kishkene momentti óz ishine aladı, al is-háreketler bolsa waqıt hám keńisliktegi bir neshe momentlerdi óz ishine qamtıydı hám qıymıldan keń túsiniwke iye. Waqıyalar, is-háreketler psixologiyalıq funkciya atqarmaydı. Salıstırıp qarayıq: milliy folklorlıq shıǵarmalarda da waqıya hám is-háreketler bar hám ol sxemalıq xarakterge iye bolıp, bizdi qaharmanınıń boyındaǵı eń iri, baslı bir sıpatı yaqı patriotizmdi yaqı mártlikti ashadı.

Al qıymıl bolsa qaharmanınıń ishki dúnyasındaǵı jay kózge kórine bermeytuǵın eń mayda hám qarama-qarsılıqlı sezim hám oylardı da realistlik penen psixologiyalıq planda ashıwǵa járdemlesedi. Mine, sonıń ushın da qıymıldı paydalana biliw de psixologiyalıq analizlewdiń eń jetiliske usıllarınıń biri hám ol barlıq jazıwshıda teńdey yamasa birdey baǵıtta sheberlik penen paydalanıla bermeydi. Sh.Aytmatovtıń «Jámiyla»sındaǵı Sadıqtan kelgen xattı Seyittıń oqıp atırǵandaǵı Jámiylanıń endi

meniń atım shıǵar-aw dep ǵa kóterilip, ǵa moynın sozıp qarawları, Dániyardıń basqısha óziniń mayıp bolıwına qaramastan qaptı arqalap joqarı órmelep baratırǵanındaǵı onıń ayaqları, qollarına shekem dirildep, biraq ishki gijiniwleri jazıwshınıń qıymıldı paydalanıwındaǵı asqan sheberligin kórsetedi.

Jazıwshı Sh.Seytov ta óziniń «Kóp edi ketken tırnalar» povestinde Sh.Aytmatovtan úlgi ala otıra qıymıl-qozǵalıslardı psixologiyalıq analizlew sıpatında durıs ózlestirgenligi seziledi. Mısalı, - Men qáytetin, aǵa! Awılǵa birew sarsılǵa, ald menen meniń júregim sızlaydı. Bala-shaǵanıń sarsılǵanın kórmew ushın búgin-erteń ózim de urısqa atlanayın dep atırman.

Apam qolındaǵı átóshkirdi tastap jiberdi. Sheshem ornınan tiklenip otırdı, meniń bul kútilmegen patıratqa awızım ashılıp qaldı. Qonaq bala hesh nársese sezbegegen máńgúrdey bolıp otıra berdi. Aǵamınıń ózi bir qálpin buzbastan otqa sazıraydı. Ǵarrı oǵan uzaq waqıt edireyip qaradı.

Bunda avtordıń Sh.Aytmatovtan qıymıldı tvorchestvolıq túrde ózlestire bilgenligi ayqın kórinip tur. Eger de Sh.Aytmatov bir adamnıń qıymılın súwretlew arqalı onıń psixologiyasını, ishki sırların ashsa, Sh.Seytov birneshe adamlardıń qıymılın parallel súwretlew arqalı olardıń psixologiyasındaǵı bir sezimdi, hayranlıq, tosattan bolǵan iske tań qalıwdı haqıyqat janlı túrde asha bilgen. Bunday usıl qaharmanlardı biziń kóz aldımızǵa kinonıń dekoraciyası sıyaqlı sxemalı formal túrde emes, al janlı turmıstaǵıday etip kórsetedi hám sol arqalı olardıń ishki sezimleri, psixologiyası, dáwirdiń shınlıǵı ashılıp otıradı.

Usı jerde rus jazıwshısı A.Tolstoydıń qıymılǵa baylanıslı aytqan tómendegi sózlerin keltirip ótiw orınlı: «Men adamlarda olardıń ishki ruwxıy jaǵdayın xarakterlewshi qıymıl kóriwge qushtarman, qıymıl maǵan olardıń psixologiasın ashıwǵa járdemlesedi». «...Qıymıl – bul adamzat psixologiyasını ashıwshı gilt». Bul pikirler Sh.Seytovtıń povestine de tiyisli hám onı shıǵarmadan alınǵan kóplegen faktler arqalı dálillewge boladı.

Tap usınday qıymıldı qazaq jazıwshısı T.Axtanov óziniń «Shıntas» povestinde de qollanǵan. Mısalı, «Plotta júrgen kisiler shoshıp, Qaldıqtaq shal birden jalp ete qaldı. Doy qara jigít nosılkaǵa úyip salǵan sarı sazanlardı tachka menen aydap, plottıń kenerindegi jalǵız taqtay menen qaltıldap bara jatır edi: tas tóbesinen samolet arıldap ótkende, selk etip, tachkanıń tabanı tayıp, bar balıǵın suwǵa awdarıp aldı, jurt kúlip jatır». Bul Sh.Seytovtıń povestinen alınǵan qıymıldı súwretlewler arqalı qaharman psixologiyasını ashıwǵa uqsas hám ol eki jazıwshınıń tvorchestvolıq psixologiyasınıń uqsaslıǵınan kelip shıqqan.

Q.Maqsetovtıń realizm menen tolıp ketken dóretpa maqalası «Xalqabad» romanın tanıstırıw baǵıtı menen bahalı. Haqıyqatında da «Xalqabad» romanı biziń prozamızdıń sońǵı jıllarındaǵı tabıslarınan esaplanadı. Jazıwshınıń tájiriyesiniń artqanlıǵı, som tulǵalar jasawı til sheberligi proza tarawına Sh.Seytovtıń atın keńiret tanıttı. Maqaladan kóp nársese kútiw múmkin edi, óytkeni, temasına qaraǵanda ol roman haqqında problema qozǵaytuǵınday kórinse de recenzia kólemine shıǵa alınbaǵanına qaramastan, durıs eskertiwler jasaydı. Bunnan bılay qayta basılıwlarında kóp járdem beretuǵın orınlardı durıs kórsetedi.

Q.Maqsetov «Jańa povestler haqqında oylar» [5] maqalasında 1966-jılı basılǵan birqansha povestlerge obzor

jasaydı, bul óz xarakterini jaǵınan obzor sıpatında kózge túsedi. Obzorda avtor olardıń jetiskenligi, kemshiligi tuwralı óz oyları menen ortaqlasqan. Maqalalıń bunday formasınıń dástúrligin esapqa alsaq, bul da paydalı nárese. Avtor birqatar povestler haqqındaǵı pikirini janr máselesine baylanıslı qarastıradı, yaǵnıy povest janrına sáykesligi yamasa sáykes emesligi jaǵınan máselege qatnas jasaydı. Ekinshiden, povestlerdiń jámiyet turmısınıń házirgi kún ushın aktual bolǵan problemaların kóterip shıǵıwı hám «oqıwshılardıń názerin usı náresege awdarıp, úlken tárbıyalıq mektep dárejesin atqarıwı» jaǵınan bahalawǵa umılǵan. Sóytip, belgili teoriyalıq, praktikalıq máseleleri sheshiwge kiriskeńligi qwatlawdı talap etedi. Sh.Seytovtıń «Qashqın» povesti ulıwma unamalı bahawǵa miyasar bolǵan shıǵarmalıardıń biri. M.Nurmuxammedov usı povest arqalı oǵada tujırımıń formada «Jazıwshınıń sheberligi povestti qızıqlı etip shıǵarǵan. Eń aldı menen povesttiń kompoziciyasın kórsetiwı kerek: qızdıń tutqınnan qashıwın psixologiyalıq jaqtan súwretlew fonında qızdıń tutqınǵa deyingi ómir tariyxı, sezimleri, bastan keshirgenleri, talpınıwları kórkem túrde bayan etilgen» dep jazadı. K.Mambetovtıń «Prozadan izlengen soqpaq» [5] atlı maqalası bul shıǵarma haqqında ádewir tolıǵıraq maǵlıwmat beredi. Povesttiń romantikalıq ruwxına sáykes maqalada tap sonday bir kóterińkilik, jazıwshıǵa úlken isenim, geyde tereń sırlasıw baǵıtında jazılǵanında ǵana emes, al «usı momentler ushın bolǵanda» degen hám oǵada durıs sezgirlik penen jazılǵanın kóriwge bolar edi. «Qashqın» povestini oqıp otırıp, - deydi K.Mambetov, - avtor óz soqpaǵın prozadan tapqan eken-aw, degen pikirge kelip qaldım...Ol tábiyat

kartınaların sızıwǵa beyim shayı. Onıń házirgi prozasın oqıp poeziyasına qaraǵanda ústem ekenligin moyınlaw kerek». Kritik povesttegi xarakterli momentlerdi misal ushın orınlı tarta bilgen, usınday temaǵa jazıwshınıń qáleminiń júyrikligin súwretlewdiń originallıǵın, ráń-báreń boyawlardıń qıyıwın tawıp qulpırıwın, eki qolı baylanıp atqa óńerilgen qızdıń tragediyasını ózinshe bir tartımlılıq penen súwretleydi. Espe qumda qashıp baratırǵan Nesibeli, quwǵınshı Qanlıqılısh, onıń izinen quwǵan Durdı háreketleri oqıwshınıń kóz aldında janlı kartına bolıp elesleydi de turadı. Biziń kóz aldımızǵa qashqın ǵana emes, al úyirinen adasqan, usha-usha qanatları talıp, zárre dem alıw ushın gezlesken kólge shomılıp atırǵan quwǵa, japadan-jalgız adasqan aq quwǵa megezep ketken súwret bar. Usı jerde M.Nurmuxammedovtıń, «Menińshe povesttiń burınǵı atı jaqsıraq edi, eń baslısı bul Sh.Seytov tvorchestvosınıń romantikalıq ruwxına sáykes edi» degen pikiriniń biykarǵa aytilmaǵanlıǵın moyınlawǵa boladı. Povest tuwralı K.Mambetovtıń Qanlıqılısh, Durdı, Nesibeli xarakterindegi motivirovkalardıń jetispewshiligi boyınsha pikirlerine qosılıw kerek. S.Bahadırova bolsa usı povestler haqqındaǵı maqalasını «Proza tilindegi poeziya» [6] dep ataǵan.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda til kórkemligindegi sheberlik, qurılısındaǵı jıynaqlılıq, syujet jemisindegi tábiyǵıyılıq jáne povestlerdi poema sıyaqlı bir pútin juwmaqlanǵan iri povestlerdiń tilinde ǵana emes, barlıq syujetlik aǵımı názik lirikalıq qosıq sıyaqlı povestlerdiń hárbir qatarında kóriwimiz mumkin. Jazıwshı tilinde epikalıq shinlıq ózinshe toǵandıra alǵan povestlerin proza tilindegi lirikalıq poema dewge boladı.

Ádebiyatlar

1. Allambergenov K. Iǵbal soqpaqları. // «Ámiwdárya», 1989, №1.
2. Nurmuxammedov M.K. Seytov Sh. «Qashqın» povesti haqqında. // «Ámiwdárya». № 10. 1970.
3. Maqsetov Q. Realizm menen tolıp ketken dóretpе. // «Ámiwdárya». №6 .1984.
4. Esenov J. Sheberliktiń sırları. -Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1986. 83-86-b.
5. Мамбетов К. Прозадан излengen соқпақ. // «Ámiwdárya». -Nókis: 1987. №9.
6. Бахадирова С. Проза тилиндеги поэзия. / «Erkin Qaraqalpaqstan», № 250, 1987.

REZYUME. Maqolada yozuvchi Sh.Seytovning badiiy mahorati haqida fikr yuritiladi. Xususan, syujet qurishdagi izlanishlari batafsil tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается художественное мастерство писателя Ш.Сейтова в прозе. В частности, будут подробно проанализированы их исследования в области построения сюжетов.

SUMMARY. The article discusses the artistic skills of the writer Sh.Seitov in prose. In particular, his research into plot construction is analyzed in detail.

QARAQALPAQ XALÍQ MIFOLOGIYALÍQ ÁPSANALARINIŇ TEMATIKALÍQ KLASSIFIKACIYASÍ

G.S.Qalbaeva – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: mifologik afsonalar, g'oyaviy-mavzuviy yo'nalishlar, kalendar, etiyologik, utopik, kosmogonik, janriy-mavzuviy tasnif, badiiy xususiyatlar.

Ключевые слова: мифологические легенды, идейно-тематическая направленность, календарная, этиологическая, утопическая, космогоническая, жанрово-тематическая классификация, художественные особенности.

Key words: mythological legends, ideological and thematic focus: calendar, etiological, utopian, cosmogonic; genre and thematic classification, artistic features.

Kirisiw. Qaraqalpaq folklortanıw iliminde jaqın kúnlerge shekem qaraqalpaq ápsanalarınıń tariyxıy dereklerin, janrlıq belgilerin, kórsetiw, sonday-aq olardı óz ishinde janrlıq-tematikalıq túrlerge jiklew boyınsha izertlew jumsları bolǵan joq. Globalasıw procesi keskin túrde kúsheyip baratırǵan házirgi dáwirdegi siyasiy-mádeniy rawajlanıwdaǵı folklor dástúrleriniń ornın belgilew zárurlıǵı janrlar teoriyası boyınsha izertlewler kólemine jáne de keń en jaydırdı. Nátiyjede xalıq awızeki

doretıwshiligi janrlarınıń, sonıń ishinde xalıq ápsanaların ideyalıq mazmunı boyınsha klassifikaciyalaw, epikalıq syujet hám motivleriniń salıstırmalı-tipologiyalıq tábiyatın, tariyxıy-genetikalıq tiykarların úyreniwge qaratılǵan jańa teoriyalıq kózqaraslar júzege keldi. Xalıq prozasın izertlewge arnalǵan zamanagóy ilimiy koncepciýalar qaraqalpaq xalıq ápsanalarınıń genezisi, janrlıq hám kórkemlik ózgesheliklerin sistemalı túrde úyreniw imkaniyatın berdi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Jáhán xalıqlarınıń sonday aq ĞMDA xalıqları folklorınıw iliminde ápsanalardı (legenda) tematikalıq principi boyınsha túrlerge ajratıw, olardıń hárbiriniń ózine tán belgilerin úyreniw tájiriýbeleri bar. Dargin ańız hám ápsanaların tematikalıq baǵdarı boyınsha E.Alieva [1], buryat ańız hám ápsanaları boyınsha S.S.Bardaxanova [2], qalmaq xalıq legendaların klassifikaciyalaw boyınsha D.E.Basaev [3], qazaq ápsanaları boyınsha S.Qasqabasov [11], E.Tursunov [14], G.N.Potanınlerdiń [12] izertlew jumısları alıp barılǵan.

Sońǵı waqıtlarda ózbek folklorshı alımlarınıń izertlew jumıslarında ápsanaların tematikalıq túrleri óz aldına ilim izertlew obyektine aylana basladı. Buǵan M.Juraev [6,7,8], K.Imomov [5], M.Rizaevlarınıń [13] izertlew jumısların atap ótsek boladı. Usı izertlewlerdegi teoriyalıq pikirlerdi basshılıqqa alǵan halda qaraqalpaq xalıq ápsanaların ideyalıq-tematikalıq baǵdarları boyınsha tematikalıq túrlerge bólip úyreniw folklorınıw ilimindegi áhmiyetli máselelerdiń biri sanaladı.

Izertlewdiń júzege keliwinde – tipologiyalıq, tariyxıy-genetikalıq, salıstırma-tariyxıy, strukturalıq analiz metodlarınan paydalanıldı.

Tahıqlawlar hám nátiýjeler. Qaraqalpaq xalıq ápsanaların tematikalıq túrleriniń ishinde mifologiyalıq ápsanalar ideyalıq mazmunı hám tematikası boyınsha júdá bay hám oǵada qızıqlı. Olardıń ideyalıq mazmunında xalıq turmısınıń barlıq máselelerine baylanıslı waqıyalar sóz etiledi. Mifologiyalıq ápsanalar – bular ápsanaların erte dáwirlerde payda bolǵan túrleri. Olar ertedegi miflerden saǵa alıp áyyemgi urıwlıq-qáwimlik jámiyet adamlarınıń eski úrp-ádet, dástúrlerin, dúnyaqarasların, bolmıs, qorshaǵan dúnya, jámiyet nızamlılıqların hám jaratılıs haqqındaǵı túsiniń hám isenimlerin miflik sanada túsindiriwge qaratılǵan ángimeler quraydı.

Folklorshı alımlar bul túrdegi ápsanalardı ápsanaların ayırıqsha bir túri sıpatında qarap, olardı “mif zaminida yuzaga kelgen mifologik afsonalar” [5:68], “miflesken ápsanalar” [10:5] dep ataydı. Biraq bunday ápsanalar miflerdiń kóshirmesi emes. Xalqımız ásirler dawamında miftegi tayar materialdı ózleriniń dúnya tanımı, jasaw tárizi, milliy sana-sezimi, psixologiyası menen baylanıslı halda, sonday-aq dáwir tuwdırǵan shárt-sharayatlarga saykelestirip, sociallıq-jámiyetlik talqıda, estetikalıq jóneliste, kórkem obrazlar járdeminde qayta islep shıqqan. Miftiń wazıypası sebep-túsindirmelilik, yaǵnıy dúnyanıń, aspan menen jerdiń jaratılıwı, adamnıń payda bolıwı menen ańlar, quslardıń shıǵıw tegin hám minez-qulıq ózgeshelik sebeplerin túsindiriwdi maqset etedi. Al, mifologiyalıq ápsanaların alıp júretuǵın júgi, wazıypası mifke qaraǵanda kóbirek. Óytkeni, mifologiyalıq ápsanalar qanday da bir nárseniń payda bolıw sebebin túsindiriw menen birge oǵan qosımsha mazmun, wazıypa júklep, sociallıq-jámiyetlik oy juwmaqların jasaydı.

Folklorshı alım K.Imomov mifologiyalıq ápsanalar haqqında: “Mifologiyalıq ápsanalar eń dáslep jaratılǵanlıǵı, ertedegi urıw, qáwimlerdiń hár qıylı qudaylarga, táńirlerge, pirlerge sıyınıw, tabınıwı menen baylanıslı payda bolǵan isenimlerdi bayanlawı menen ajralıp turadı. Bul dúrkinge tiyisli ápsanalarda waqıyalardı úlken suw, topan, ot penen baylanıstırıw, ǵayrı tábiyiy kúshler, úlken adamlar haqqında bayan etiw, pirler káramatlı táńirlerge isenim, tabınıw menen baylanıslı waqıyalardı bayanlaydı. Sonday-

aq mifologiyalıq ápsanalar kosmos áleminiń payda bolıwı, jer júzinde tirishiliktiń baslanıwı haqqında bayan etedi” dep sıpatlama bere otırıp, mifologiyalıq ápsanalardı mazmunı hám obrazlar jelisine qaray: 1. Quday, pirler haqqındaǵı ápsanalar; 2. Etiologiyalıq ápsanalar; 3. Ata-babalar kultine tabınıw menen baylanıslı ápsanalar degen tematikalıq túrlerge ajratadı. Jáne de ol bul túrdegi ápsanaların obrazların atqaratuǵın xızmeti hám mazmunı boyınsha tómendegi toparlarga bóledi: 1. Jaratıwshılıq xızmetine iye budlar, táńirler. Olarga Xumay, Anaxita, Mirrix, Mitra, Kayumars, Yima(Jamshid), Nahit obrazların kirgizedi. 2. Qáwenderlik wazıypasın atqarıwshı pirler, áwliyeler. Olarga Hubbi, Shopan ata, Qambar, Qıdır ata obrazların kirgizedi [5:69].

Professor M.Juraev óziniń izertlew jumısında ózbek mifologiyalıq ápsanaların tómendegishe klassifikaciyalaydı: kosmogonik ápsanalar; antropogenik ápsanalar; etnogenetik ápsanalar; zoobtanistik ápsanalar (jániwarlardıń payda bolıwı haqqındaǵı ápsanalar; ósimliklerdiń payda bolıwı haqqındaǵı ápsanalar, degen ishki bóliniwleri menen) [6:50].

Usı klassifikasiya úlgerindegi ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy dáreklerge súyengen halda qaraqalpaq **mifologiyalıq ápsanaların** da ideyalıq mazmunı, tematikası boyınsha tómendegidey tematikalarǵa bólip úyreniwge boladı. **1.1. Antropologiyalıq ápsanalar**– bular jer betindegi dáslepki adamnıń jaratılıwı haqqındaǵı ápsanalar; Olarga “Adam ata hám Hawa ene”, “Adam áleyhissalam qıssası” ápsanaları hám t.b. kirgiziwge boladı.

1.2. Etiologiyalıq ápsanalar – bular quslardıń, haywanlardıń, ósimliklerdiń hám olardaǵı ózinshelik belgilerdiń payda bolıwı haqqında sóz etetuǵın ápsanalar. Adamlar haywanatlardaǵı, quslardaǵı (ósimlik) ayırım belgilerdi, qılıq hám is-háreketlerindegi ózgesheliklerdi baqlawı nátiýjesinde “solay bolǵan eken” degen boljawlar menen túsindiriwge háreket etken. Máselen “Sasıq ópepek” degen ápsanada ópepek degen qustıń basındaǵı patshalardıń tajına uqsas kekili bolǵanlıǵı sebepli ol haqqında mınaday ápsana dóretilgen: Toǵaydaǵı haywanlar ózlerine arısladı patsha etip saylaptı. Bunı kórgen quslar da ózlerine patsha saylamaqshı bolıptı. Olar oylasıp, keńesip ópepekti patsha etip saylaptı. Onıń wázirleri ǵarǵa menen hákke eken. Kúnderden bir kúni quslar ópepekte jaman, sasıq iyistiń bar ekenligin sezip qalıptı. Ópepek qansha juwınbasın üstindegi sasıq iyisti ketire almaptı. Sóytip quslar kemshiligi bar qus patsha bola almaydı dep onı patshalıqtan shıǵarıp, ornına búrkitti saylaptı. Ópepek taxttan tússe de basındıǵı tajın bermey, uship ketipti. Elege shekem tajdı búrkitke bermey, qashıp júr eken.

Ápsanda áyyemnen kiyatırǵan “múshesinde kemisi bar adamnıń taxtqa otırıwǵa bolmaydı” degen eski túsiniń engizilip, waqıyalar turmıslıq haqıyqatlıqqa jaqınlastırılǵan. Sonlıqtan da bul ángimeni miflerge emes, ápsanalarǵa jatqaramız. Bunday ápsanalar qatarına “Sulayman patsha hám bayıwı”, “Qara shoshqa” “Qarlıǵash”, “Keklik”, “Kepter qus”, “Bayıwı”, “Saq-saq”, “Gum-gum”, “Altın kóz” (shıbın túri), “Xanqızı”, “Jarganat”, “Qoyannıń erni nege jırtıq”, “Pıshıqlar ne sebep awqatlanıp bolıp juwinadı” hám t.b. ápsanalardı jatadı.

1.3. Kosmogoniyalıq ápsanalar – bular aspan deneleri, olardıń is-háreketleri haqqında, ay, quyash, juldızlardıń payda bolıwı haqqında sóz etiwshi ápsanalar; Bunday ápsanalarǵa “Jeti qaraqshı”, “Qus joli”, “Temir qazıq

juldızı”, “Ay menen quyashtıń sulıwlıq jarıstırıwı”, “Aydıń beti nege jırtıq”, “Shıyrın qız”, “Sholpan menen Urkerdiń tartısı”, “Urkerdiń sińlisi”, “Ay menen kún” ápsanaların jatqarıwǵa boladı. Professor M.Juraev ózbek xalıq kosmogoniyalıq ápsanalarınń ózine tán bolǵan poetikalıq sistemasın, tariyxıy-mifologiyalıq tiykarların izertley otırıp, túrkiy hám jáhán xalıqları folklorındaǵı kosmogoniyalıq ápsana syujetleri menen salıstırmalı-tipologiyalıq jaqtan analiz etedi hám olardı tematikalıq principı boyınsha klassifikaciyalaydı. Alimnıń pikirinshe, “samoviy afsonalarning yuzaga kelishi va poetik evolyuciyasida qadimgi ajdodlarımızning kosmogonik tasavvurlari ilk semantik asos vazifasını ótágen” [6:56] degen pikirlerdi bildiredi. Bunday ápsanalar qatarına Jeti qaraqshı, Temir qazıq, Hulkar, Zuhra, Qus jolı, Ay hám quyashtıń tutılıwı, Gúldirmama hám shaqmaq, Quyın haqqındaǵı ápsanalardı kirgize otırıp, olardıń hárbirin analiz etedi.

Qaraqalpaqlar arasında da áyyemgi ata-babalarımızdıń aspan álemi haqqındaǵı eń dáslepki kózqarasları tiykarında payda bolǵan kosmogoniyalıq ápsanalar ayıladı. Máselen, “Qus jolı” degen ápsanada ayılıwınsha, burınǵı waqıtta Alańǵasar degen boyı aspanǵa tiyeyin dep turǵan adam jasaǵan eken. Ol boyınıń úlkenliginen kóp qıynalar eken. Sebebi ol bası aspanǵa tiyip, onı tesip almawı ushın, báhama moynın eńsesine tartıp júredi eken. Bir kúni moynı awırıp, basın sál ǵana kótergen eken, abaysızda onıń bası aspanǵa tiyip ketip, aspannıń kóp jerin sırap ketipti. Házirgi qus jolı sol dáwdiń bası tiyip sırap ketken jerdiń ornı eken – dep ayıladı.

1.4. Táńirler, qáwender kultler, tábiyat kultleri hám ruxlar haqqındaǵı ápsanalar. Bunday ápsanalar erte dáwirlerde qanday da bir zatlardı muqaddes bilip, oǵan tabınıw tiykarında payda bolǵan tábiyat kultleri, jaratıwshılıq xızmetine iye qudaylar, budlar, táńirler (Qumay, Anaxita, Mirrix, Mitra, Kayumars, Yima (Jamshid, Nahit), qáwender pirlar, kásip pirlari, áwliyeler (Hubbi, Shopan ata, Dawıt ata, Zángi baba, Qambar, Qıdır ata) haqqındaǵı ángimeler bolıp tabıladı. Olar ertedegi animistlik, totemlik, shamanlıq, zardushtlıq diniy isenimler menen birge hárqanday nárseniń óz jaratıwshısı boladı degen túsiniklerge tiykarlangan qıyalı toqıma syujetlerge qurılǵan. Buǵan Aydar babanıń samaldıń piri, Sulaymannıń, Húbbiniń suwdıń piri bolǵanlıǵı haqqındaǵı isenimlerde baylanıslı dóretilgen ápsanalardı, sonday-aq, “Áyyem kempir”, “Aydar baba”, “Sulaymannıń jer astı hám jer ústine patshalıq etiwı”, “Ámudáryaǵa Húbbiniń qáwenderlik etiwı” hám t.b. ángimelerdi jatqarıwǵa boladı.

1.5. Kalendarlıq ápsanalar. Bunday ápsanalardıń jıl pasıllarınıń almasıwındaǵı belgili múddetler, miynet máwsimi menen baylanıslı dáwir atamalarınń kelip shıǵıwı, sonday-aq aylar, kún hám tın hám t.b. waqıt esaplawınıń hár qıylı ámelleriniń kelip shıǵıwı, waqıt penen baylanıslı máresim, bayram sáneleri, xalıq seyilleriniń kelip shıǵıwı haqqında sóz etiwshi ángimelerdi kirgizemiz. Áyyemgi adamlar waqıttı esaplawdıń hár qıylı ámellerinen paydalanǵan. Máselen, kúndelikli turmis tirishliginde diyxanshılıq etiw, óriske mal aydaw, ańshılıq, balıqshılıq etiw, saparǵa shıǵıwıyaqlı máwsimlik jumsların júrgiziwde olar jıl pasıllarınıń almasıwında hawa rayındaǵı ózgerisler, ay, kún, tınnıń almasıwında júz beretuǵın qubılıslardı, ásirrese, aspan deneleriniń (ay, quyash, juldız) is hárketlerin baqlay otırıp, is qılǵan. Tábiyattaǵı bul sırlı hádiyselerdi basqarıwshı qanday da bir kúshlerdiń bar

ekenligine isengen. Sol tiykarda waqıttı basqarıwshı táńirler, tábiyat kultleri haqqındaǵı miflerdi jaratqan. Kalendarlıq ápsanalardıń eń eski túrleri usı tábiyat kultleri haqqındaǵı mifler menen tamirlas.

M.Rizaeva ózbek kalendar ápsanaların ideyalıq-tematikalıq mazmunına qaray eki túrge bólip úyrenedi: 1. Waqıt esabınıń kelip shıǵıwı (kalendar) hám jıl pasılları, aylar, kún, tın esabı haqqındaǵı kalendarlıq-mifologiyalıq ápsanalar; 2. Kalendarlıq waqıt esabı menen baylanıslı máresimler, dástúr hám bayramlar haqqındaǵı kalendarlıq-mifologiyalıq ápsanalar [13:80-85].

Máwsimler almasıwı aralıǵında hawa rayında ózgerisler menen ótetuǵın, xalıq arasında “Ayamawız”, “Bes qonaq” dep at penen atalatuǵın múddetli kúnler bar. Bul múddetli kúnlerde hawanıń málim dárejede suwıq bolıwı, ızǵırıp samal esiwi, jamǵır, hátteki, qar jawıwı múmkin. Xalqımız bunday qolaysız kúnlerge “ayamawız altı kún, altı ay qıstan qattı kún”, yamasa “ayamawız altı kún, qáhári kelse qattı kún” degen táriyplerdi beriw menen birge, hawa rayında ne sebep usınday qubılıslar júz beriwı hám ne ushın “ayamawız” dep atalıwınıń sebepleri haqqında hár qıylı ápsanalar dóretken. Bul ápsanada Ayamawız degen kempir tábiyattı basqarıwshı rux (kult), yaǵnıy toqsan kúnlık qıstı basqarıwshı kúsh sıpatında háreket etedi.

Báhardıń dáslepki kúnlerinde kún birden jılıtıp, qaytadan 5-6 kún múddette bolıp ótetuǵın ızǵırını ayaz mine, usı Ayamawız kempirdiń aydaǵan suwıǵı eken, degen túsiniklerdi keltiredi.

Nawrız bayramı da kalendarlıq waqıt esabı menen baylanıslı máresim, xalıq seyilleriniń biri. Bul bayram kúnniń payda bolıwı haqqında xalqımız arasında bir qansha ápsanalar dóretilgen. Nawrız bayramınıń da dóreliw tórkinleri eń ertedegi ata-babalarımızdıń politeistlik túsinikleri, máselen, aspan, quyash, jerge bolǵan isenimleri tiykarında payda bolǵan. Qaraqalpaq xalıq arasında saqlanǵan Sulayman patsha haqqında ápsanalardıń birinde sóz etiliwınsha, Sulayman patshanıń Angushtar degen káramatlı júzigi joytılıp, ol patshalıq húkimdarlıǵınan ayırılıwı, júzik tabılǵannan soń ol qaytadan patshalıq dástine qaytıwı, sol kúndi onıń xalıq “jańa kún keldi” dep bayram sıpatında belgilewi ayıladı. Bul kún “Nawrız”, yaǵnıy “jańa kún” degendi ańlatadı. Jáne bir ápsanalarda bolsa, bul bayram sánesiniń Jámshidtiń atı menen, ottıń payda bolıwı menen baylanıstırıladı.

Bunnan basqa da xalqımız arasında Islam dininiń kirip keliwi menen onıń nızam hám qaǵıydalarına muwapıq kelip shıqqan dástúr hám máresimler, bayramlar bar. Bunday dástúrlar, máresimler hám bayramlar da kalendarlıq waqıt esabı menen júrgizilip, bul sánelerdiń payda bolıwı haqqında sóz etiwshi kalendarlıq-mifologiyalıq ápsanalar júdá kóp. Máselen, qurban hayt bayramınıń kelip shıǵıwı hám onı bayramlaw sánesi, oraza tutıw ayınıń kelip shıǵıwı hám onıń múddetleri, oraza-hayt kúnniń bayramlaw, qádir tünin kútiw, sapar ayında islenetuǵın máresimler, hám t.b. “Jılǵa talasıw”, “At qalay jıl esabına ilingen” degen ápsanalarda tariyxta bolǵan waqıyaların waqtın belgilew, waqıt esabın júrgiziw, adamnıń jasın hám tuwılǵan waqtın belgilew zárúrliklerine baylanıslı payda bolǵan.

Juwmaq. Joqarıda kórip ótkenimizdey, qaraqalpaq xalıq ápsanaları sóz etiletuǵın waqıyalarınń ideyalıq mazmunı hám tematikası boyınsha júdá bay hám oǵada qızıqlı. Olar xalqımızdıń uzaq ásirlerden berli qalıplesken turmıslıq tájiriylari tiykarında toplaǵan danıshpanlıq

oyların, sociallıq-jámiyetlik turmısın, mádeniyatın, ótmish tariyxın, qorshağan dúnya haqqındaǵı elesletiwlerin, dúnyaǵa kózqarasların, diniy isenim, úrip-ádet dástúrlerin hám keleshek haqqındaǵı arızw-ármanların, boljawların sáwlelendirilgen. Usı jaǵınan olar basqa xalıqlardıń semyalıq-turmıslıq dástúrlerinen ajıralıp turatuǵın turmıs-saltınıń, diniy kózqarasların hám qádrıyatların sáwleleniwı jaǵınan basqa xalıqlardıń ápsanalarınan ajıralıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Алиева Ф.А. Этнонациональные особенности даргинских преданий и легенд: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Махачкала: 2008.
2. Бардаханова С.С. Система жанров бурятского фольклора. -Новосибирск: Сибирское отделение, 1992. -С.94-95.
4. Басаев Д.Э. Калмыцкие народные легенды и предания: Дис. ... канд. филол. наук. –Элиста: 2009. –С.175.
5. Imomov K. Mifologik afsonalar// Ózbek tili va adabiyoti. – Toshkent: 2008. № 6.
6. Juraev M. Ózbek xalq samoviy afsonalarining tarixiy asoslari: Filol. fan. dokt. ... diss. –Toshkent: 1996.
7. Juraev M., Shomusarov Sh. Ózbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: “Fan”, 2001. 165-b.
8. Juraev M., Norziqulov M. Mif, folklor va adabiyot.–Toshkent: “Fan”, 2006. 183-b.
9. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. – Алма-Ата: 1972.
10. Qaraqalpaq folklorı:100 tomliq. – Nókis: “Ilm”, 2014. T. 77–87. 5-b.
11. Qasqabasov S. Qazaqtıń xalıq prozası. – Almatı: “Gılım”, 1984.
12. Прозаические жанры русского фольклора: Хрестоматия// 2-е изд. – М.: “Высшая школа”, 1983. – С 168.
13. Rizaeva M. Tavqim bilan bogliq mifologik afsonalar. // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent: 2011. №1. 80-85-b.
14. Турсунов Е. Казакские сказки о животных: легенды, предания, бытовые рассказы, сказки и басни. – Алма-Ата: 1979. – С. 203-210.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq mifologik afsonalarining g‘oyaviy-mavzuviy yo‘nalishlarining tasnifi amalga oshirilgan. Ularning g‘oyaviy-mavzuviy yo‘nalishlari bo‘yicha turlarining o‘ziga xos badiiy xususiyatlari ochib berildi. Shuningdek, mazkur mifologik afsona qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos turi ekanligini, xalqimiz hayotining tarixini, inson va milliy ongning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini qadim zamonlardan to hozirgi kungacha aks ettiruvchi, afsona va urf-odatların rivojlanish yo‘llarini ko‘rsatganligini tasdiqlashdan iborat.

РЕЗЮМЕ. В статье представлено классификация каракалпакских мифологических легенд по их идейно-тематической направленности. Усилилась художественная специфика их жанров с точки зрения идейно-тематической направленности. Также ставится задача подтвердить, что этот мифологических легенд является особым видом каракалпакского фольклора, отражающим историю жизни нашего народа, этапы становления и развития человеческого и национального сознания, с древнейших времен до наших дней, показывая пути развития легенд и преданий.

SUMMARY. The article provides a classification of Karakalpak mythological legends according to their ideological and thematic focus. The artistic specificity of their genres has increased in terms of ideological and thematic focus. The task is also to confirm that this mythological legend is a special kind of Karakalpak folklore, reflecting the history of the life of our people, the stages of formation and development of human and national consciousness, from ancient times to the present day, showing the paths of development of legends and traditions.

ТҮРКІЙ ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМИНДЕГИ БЕЛГИЛИ ТУЛҒА

Ы.А.Қуттымуратова – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тюркология, козoқ тилшунослиги, семантика, тил ва маданият, миллий код, семантик аспект, компонент.

Ключевые слова: тюркология, казахский языкознание, семантика, язык и культура, национальный код, семантический аспект, компонент.

Key words: Turkology, Kazakh linguistics, semantics, language and culture, national code, semantic aspect, component.

Кирисиў. Бүгинги күнде түркий филологиясын әлемге танытыўда бир қатар илимпазлар озық ойы, салмақлы илимий мийнетлери менен көзге түспекте. Олардан Қазақстан Республикасы Әл-Фарабий атындағы Қазақ мәмлекетлик университетиниң профессоры, филология илимлериниң докторы Салқынбай Анаркүл Бекмырза қызы болып есапланады. Оның әмир хәм мийнет жолына итибар бергенимизде, әпиўайы қазақ шаңарағында 1962-жылы 22-августта Қызылорда областы, Шиели районында туўылған. С.М.Киров атындағы Қазақ мәмлекетлик университетин 1985-жылы тамамлаған. 1991-жылы «Фейилдиң семантикасы хәм функциясы» деген темада кандидатлық, 1999- жылы «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект» темасында докторлық

диссертациясын қорғаған. 2002-жылы Қазақстан Республикасы Билим хәме илим министрлиги Жоқарғы Аттестациялық Комиссиясының шешими менен профессор атағын алды. 37 жылдан аслам ўақыттан берли илимий бағдары бойынша шуғылланып келмекте, ұлгили мийнет тәжирийбесине ийе.

Илимий мийнетлер. Илимий жумысларының тийкарғы объекти қазақ тилиниң тарийхына, сөз жасалыў системасына, морфологиясына, ески түркий естеликлерин миллий дүньятаным менен байланыстырып қарастырыўға, қазақ мәдениатының әлем мәдениатындағы орны менен өзгешеликлерин, тил хәм мәдениаттың байланысын, тилде сақланған руўхый мәдениаттың мазмуны аркалы миллий дүньятанымды қәлиплестириўдеги хызметин анықлаўға, қазақ тилиниң

тарийхый қәлиплесиўи, оның онтологиясын анықлаўға, сөз мәнилері хәм семантикалық тәбиятын ҳәр тәрәплеме таллаўға арналады. «Қазақ тилиндеги фейил», «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект», «Методисттиң билими», «Қазақ тилиниң тарийхый грамматикасы», «Хәзирги қазақ тили», «Қазақ тили», «Тил әлеми» Лингвистикалық терминлердиң анықламалық сөзлиги, «Тил. Таным. Билим», «Функционаллық грамматиканың очерклері», «Қазақ сөзи: мотиви хәм тийкары», «Атаўыш дизбеклердеги әлем келбети: семантикасы хәм мотиви» - жәмәәтлик монграфия, «Шәкәрім шыққан шың», «Абай сөзиниң лингвопозтикасы», «Қазақ тилиниң сөз жасалыўы», «Қазақ тили сөз жасалыўы. Методикалық бағдар», «Қазақ тили грамматикасы», «Қазақ тилиниң сөз жасалыў сөзлиги» (3 китап), Шет еллилерге арналған «Қазақ тили» (3 китап) «Қазақ тил билими тарийхы», «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар», «Тил және таным» - жәмәәтлик монография, А. Байтурсынулы. Таңламалы – жуўаплы редактор, «Абайтаныў. Таңламалы мийнетлер» (XV том) т.б. мийнетлери бар.

Тийкаргы бөлим. Белгили илимпаздың илимий басшылығы менен 12 излениўши кандидатлық, 2 шәкирти PhD диссертацияларын қорғады.

2007, 2014- жылы Қазақстан Республикасы Жоқары Оқыў орынларының алдыңғы оқытыўшысы грантының ийеси, 2008-жылы Қазақстан Республикасы Билим хәм илим министрлигиниң 2008-2010, 2010-2012- жылларға арналған илим менен техниканың раўажлануына белгили үлес қосқан илимпазлар менен қәнигелерге мәмлекетлик илимий стипендиясының ийеси болды. Кейинги 4 жылда Билим хәм илим министрлигиниң гранты бойынша «Қазақ тили әлемлик кеңисликте: теориясы хәм практикасы» (2015-2017) , сондай-ақ «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар» (2018-2020) № АР 05131395/ГҚ, «Әлемлик руўхый қунлылықлар: Абай шығармаларындағы адамзатты сүйиў идеясы» АР14871410/ГҚ (2022-2024) жойбарларының илимий басшысы болып, бир қатар нәтижелерге еристи.

А.Б.Салқынбай 42 оқыў қолланба менен монография, 800 ден аслам илимий хәм илимий-публицистикалық мақалалардың авторы. Жойбар баслығы 2013-2014-жылларда Халықаралық «Келешек» бағдарламасы бойынша бир жыл АҚШ та Висконсин-Мадисон университетинде қәнигелигин жетилистириўден өтти, бунда илимий тилдиң когнитивлик тийкарларының өзгешеликлерин таллап, тилди оқытыўдың методларының илимий тийкары, әмелий әхмийетин изертледі.

Оның усындай пидайы мийнетлери баҳаланып, Қазақстан Республикасының Билим хәм Илим министрлигиниң А.Байтурсын улы медалы, «Бирлик» алтын медалы, «Қазақстан Республикасы илимин раўажландырыўға сиңирген мийнети ушын» медалы менен, бирнеше хұрмет грамоталары менен сыйлықланды.

Филология илимлериниң докторы, профессор Салқынбай Анаркүл Бекмырза қызы қазақ тил билиминиң ғана емес, түркше илимий орталығының да белгили изертлеўшиси. Ол Әл-Фарабий атындағы Қазақ миллий университетиниң 1985-жылғы питкеріўшиси,

1991-жылы аспирантурада оқып жүрип профессор М.Томановтың илимий басшылығы менен «Қазақ тилинде фейилдиң семантикасы хәм функциясы»(кандидатлық диссертация), 1999-жылы «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект» (докторлық диссертация)сын қорғады.

1989-жылдан бастап Әл-Фарабий атындағы Қазақ миллий университетиниң аспиранты, соң аға оқытыўшысы, доценти, профессоры, кафедра баслығы лаўазымларында исеиді. 2021-2023-жыллары А.Байтурсынулы атындағы Қазақ тил билими кафедрасының баслығы, ал 2007, 2014-жыллары Қазақстан Республикасы Жоқары оқыў орынларының алдыңғы оқытыўшысы грантының басшысы. 2002-2004-жыллары Жоқары Аттестациялық Комиссиясының эксперт ағзасы хызметин атқарды.

Билим хәм илим министрлигиниң мемлекетлик гранты шеңберинде «Қазақ тили әлемлик мәдениет кеңисликте: атамалардың тарийхый раўажлануы парадигмасы» (2009-2011) атамасында илимий жойбардың басшысы сыпатында төмендеги жұмысларды әмелге асырды.

Билим хәм илим министрлигиниң мемлекетлик гранты шеңберинде изертленген «Қазақ әдебий тили хәм миллий менталитет: мәдениет концептлер» (2009-2011) атамасындағы илимий жобасында тил, ойлаў, мәдениет – бир пүтин тутаслық ретинде танылып, қазақ әдебий тилин кеңислик пенен ўақыт аралығында миллет мәдениеті, менталитеті менен органикалық байланыста болатуғынын изертледі.

Билим хәм илим министрлигиниң 2015-2017-жылларға арналған гранты тийкарында №4585/МҚ4. «Қазақ тили әлемлик кеңисликте: теориясы хәм қолланылыўы» атамасындағы илимий жобасы бойынша изертлеў жүргизип, қазақ тилин шет елли адамларға оқытыўдың инновациялық методикасын ислепп шығып, үйрениўшиниң тиллик компетенциясын жетилистириў бағдарында изертлеў жұмысларын жүргизип, оқыў стратегиясын когнитивлик, функционаллық аспекттен таллады. Шет еллилерге арналған «Қазақ тили» оқыў қолланбасын жәриялады.

Билим хәм илим министрлигиниң 2018-2020-жылларға арналған гранты тийкарында «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар» атамасындағы илимий жойбар бойынша қазақ халқының болмысы менен ой танымында тарийхый қәлиплескен миллий-мәдениет кодларды әлемниң миллий когнитивлик образы түринде қарастырып, оның хәзирги жеке адам санасы менен танымындағы жағдайы хәм бүгинги өзгерген, жаңаланған келбетин анализлеў, тилдиң дүнъятанымын, сондай-ақ мәдениетти сақлап қалатуғын, жаңартатуғын хызметин терең изертлеў жұмысын жүргизиўде. Жойбар шеңберинде «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар. Оқтамыр» атамасындағы монографиялық изертлеў жұмысы жәрияланды (2020).

Илимпаздың белгили илимий изертлеўлеринде мынадай илимий-теориялық мәселелер анализге тартылды: “Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект” (20 баспа табақ) атамасындағы илимий изертлеўинде илимпаз қазақ тил билиминде биринши рет тарийхый сөз жасалыўды жеке тараў ретинде

танытып, оның изертлеу белгиси менен тийкарғы илимий-теориялық түсиниклерин, изертлеу методларын, илимий айрықшалығын белгиледи.

“Тил хэм мәденият” деген изертлеу жумысында (15 баспа табақ) тил менен мәденияттың арасындағы байланысты терең тарийхый байланысын анықлап, тил – мәденият тиреги деген илимий баҳаны береді.

Автордың “Қазақ тилинің сөз жасалыуы” деген атамадағы оқыу қолланбасы жоқарғы оқыу орынларының студентлерине арналған.

“Қазақ тилинің тарийхый грамматикасы” деген оқыу қолланбасы (2005-жыл, 10,5 баспа табақ) жоғарғы оқыу орынларының студентлерине арналып жазылды. Жумыста қазақ миллий мәдениатын адамзатлық мәденият пенен байланыстыратуғын иргели тарийхый естеликлер тили изертленди, Күлтегин хэм Тоныкөк естеликлеринен баслап, М.Қашқарий, Ю.Баласағунийдің мийнетлери, Әбилғазы хэм Қ.Жалайрый, Х.Дулати шежирелери студентлер дәрежесине қарай таңланып, оқытыудағы инновациялық методларға сәйкеслендирилип берилди.

“Қазақтың тилши-методист тулғалары” (2006-жыл, 10 баспа табақ) атамасындағы изертлеуінде илимпаз қазақ тилин оқытыу системасының ири тулғалары, тийкарын салыушыларын анықлап, А.Байтурсынулы, М.Жумабаев, Ж.Аймауытов, С.Жиенбаев, Ш.Сарыбаев, Ғ.Бегалиев, И.Уйықбаев, Ы.Маманов т.б. илимпазлардың методикалық бағдардағы изертлеулерине илимий таллау жасайды.

“Қазақ тили” атамасындағы баслауыш класслар ушын тезлетилип, өз бетинше оқыуға арналған оқыу қолланбасы 2007- жылы жәрияланды (11 баспа табақ). Бул оқыу қолланбасында қазақ тилин меңгерип, сөйлеу ушын зәрурли тиллик текстер таңланып алынып, жан-жақлама түсиникли хэм қолайлы етип берилген.

А.Б.Салқынбайдың жәмәтлик автор Е.Абақан менен бирге жазған “Лингвистикалық түсиндирме сөзлик” деген атамадағы мийнети көлемли (15 баспа табақ). И.Кеңесбаев хэм Т.Жанузақовтың алпысыншы жыллары шығарған терминлер сөзлигинен кейин бундай сөзлик шықпаған еди.

“Тил әлеми” атамасындағы лингвистикалық анықламалық сөзлигинде (“Қазақ университети”. 2009, 25 б.т., Е.Абақан менен бирге) тил билиминде қолланылатуғын терминлер менен терминлик атамалардың илимий түсиниги бериледи.

“Қазақ сөзи: мотив хэм факторлылығы” атамасындағы монографиялық изертлеу (2010. 15 б.т.)

“Шакәрим шыққан шын” (2011) монографиясы Шакәримнің мийнетлери хэм илимий көзқарасларының илимий-теориялық дәрежесиниң мазмунлылығы, адамзатлық әхмийетли мәселелерди анықлаудағы шайыр концепциясының баслы бағытларын анықлауға арналған.

«Атауыш дизбеклердеги әлем келбети: семантикасы хэм мотивлиги» (2012) атамасындағы монографиясы; «Абай сөзиниң лингвопоэтикасы» (2018) деген илимий монографиясы; Қазақ тили: Сөз жасалыу. Сөз қосылыуы атамасындағы оқыу қолланбасында (2016) мәмлекетлик билим беріу стандарты талаптарын итибарға алып ислеп шығылған.

А.Б.Салқынбайдың изертлеулериндеги негизги тиллик дереклер Орхон-Енисей жазба естеликleri,

қазақ шежирелери, Орта әсирдеги А.Яссауий, М.Қашғарий, Ю.Баласағунийдің мийнетлеринен алынған. Қазақ тилинің тарийхый атама жасау моделин анықлау барысында түркийтаныуда өзине тән салмақлы илимий жаңалықлар ашып, оны үгит-нәсиятлап жүрген илимпаз деп атауымызға болады.

Қазақстан миллий энциклопедиясының 7, 8, 9, 10-томларында А.Б.Салқынбайдың көплеген илимий мақалалары жарық көрди.

Илимпаз өз илимий изертлеулериниң тийкарында кредитлик оқыу системасына арналған пәнлердің оқыу-методикалық нормативин ислеп шықты, оның курамына магистрантлар хэм студентлерге арналған силлабуслар, методикалық нускаулар, жумыс бағдарламалары, пайдаланатуғын әдебиатлар т.б. кирди. Магистрантларға арналған оқыу-методикалық норматив, силлабус, үлги бағдарламалары

Студентлерге арналған оқыу-методикалық норматив, силлабус, үлги хэм ис бағдарламалары докторантларға арналған «ХХ әсирдің екінши ярымы менен ХХІ әсирдің басындағы қазақ филологиясындағы илимий бағдарлар», «Түркий аймақлық тил билими», «Қазақ хэм монғол тиллериндеги лексикалық параллельлер», «Лингвистикалық контакт проблема-сының изертлениуі» бойынша филология қәнигелигине оқыу-методикалық норматив стандарты ислеп шығылды.

Профессор А.Б.Салқынбай түркийтаныу илиминиң әлемлик илимдеги орнын анықлап, бүгинги түркийтаныу илими бойынша Америкадағы, Европадағы илимий изертлеулер менен тиккелей танысып, олардың илимий-теориялық өзгешеликлерин, илимий жаңалықтарын анализлеу – бул илимпаздың келешектеги бағдарламасы болып саналады.

Атап айтқанда, Аджи ҚКО компаниясының (Нидерландия) Қазақстан Республикасында қазақ тилинің рауажланыуын қоллап-қууатлау бағдарламасы бойынша грант жеңимпазы (2007-2009 жж) болып, хәзирги қазақ тили сабақлығы (2007-2008) хэм “Тил әлеми – анықламалық сөзлик” (2008-2009) мийнетлерин жазды. “Хәзирги қазақ тили” сабақлығы 30 баспа табақ көлеминде таярланып, «Қазақ университети» баспасынан жарық көрди.

Қазақстан Республикасы Билим хэм илим министр-лигиниң 2007-2009- жж. «Түркия, Өзбекстан, Өзәр-байжан, Түркмения хэм басқа еллердің латын әлипбе-сине өтиуі тәжирийбесин анализлейтуғын илимий изертлеу жүргизиу» гранты бойынша Латын әлипбе-сине қайта өтиудің социаллық, экономикалық хэм пси-хологиялық аспектлери жобасы бойынша илимпазлар менен бирге илимий жумыслар жүргизди. “Латын әлипбесине қайта өтиу зәрур ме?” деген темада халық аралық дөңгелек стол уйымластырып, оған Өзбекстан илимпазларын шақырып мәсләхәтлести. Усы бағдарла-ма шеңберинде мәселелер көтерип, илимий мақалалар жазды. Қазақ жазыуының тарийхына, жазыудың ауысуы себеплерине байланысly үлкен илимий изерт-леулер жүргизди.

Ол Қазақстан Республикасының «Мәдениет естелик» мәмлекетлик бағдарлама шеңберинде “Әлемлик мәденияттаныу ой-санасы” сериясының «Тил хэм мәденият» атамасындағы 6-томын таярлауға қатнасып (Алматы, Жазушы, 2005. 30 б.т.), жәмәтлик автор

Е.Абақан менен бирге жарыққа шығарды. А.Б.Салқынбай бул изертлеуде улыўма тил билиминиң көрнекли ўәкиллери Ф. де Соссюр, Э.Бенвенист, У.Эко мийнетлерин биринши рет қазақ тилине аўдарыўға қатнасқан.

Профессор А.Салқынбай Түркияда Билкент, Стамбул, Анкара университеттеринде, Халықаралық «Келешек» бағдарламасының гранты менен 2013-2014-оқыў жылы АҚШ та Висконсин-Мадисон университетинде 1 жыллық кәнигелигин жетилистириўден, 2017-жылы АҚШтағы Висконсин-Мадисон университетинде, 2018-жылы Францияда Париж қаласында КОНКОРД халықаралық Академиясында, 2019-жылы Германияда Дюсельдорф университетинде илимий кәнигелигин жетилистириўден өтті.

Илимпаз АҚШта, Францияда, Германияда, Швейцарияда, Италияда, Испанияда, Польшада, Қытайда, Японияда, Индияда, Араб Әмирлигинде, Россияда, Түркияда т.б. елдерде өткен халықаралық илимий конференцияларға қатнасты, автордың баянла-малары илимий-теориялық дәрежесиниң жоқарылығы менен, илимий жаңалығы менен, әхмийетли мәселелерге арналғанлығы менен өзгешеленеди.

Автор өз баянатлары менен түркий тиллерине ортақ терминлер системасын кәлиплестириў идеясын, морфологияны жаңа когнитологиялық, функционаллық-семантикалық бағытта изертлеўдиң жоллары менен усылларын усынады.

Әдебиятлар

1. Қимыл есімінің семантикасы мен функциясы. –Алматы: «Мектеп», 1994.
2. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. (Е. Абақанмен бірге) –Алматы: 1998.
3. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. -Алматы. Қазақ университеті: 1999.
4. Тіл және мәдениет. -Алматы. Қазақ университеті. 2001.
5. Әдіскер тағылымы. -Алматы. Қазақ университеті. 2002.
6. Функционалды грамматика очерктері, -Алматы: Қазақ университеті. 2003.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қозоқ тилшунослигида когнитология, лингвокультуроология, тил тарихи, сўз ясаиш, грамматика, лексикология, тил ва маданият ҳақида илмий асарларни тақдим қилган таникли олима, тилшунос Анаркул Салқинбойнинг ижоди ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, олиманинг қозоқ тили тарихи, тил ва маданият бўйича олий ўқув юрти талабаларига, филологларга мўлжаллаб ёзилган илмий асарлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о деятельности известного ученого и лингвиста Анаркула Салкынбая, представившего в казахском языкознании научные труды по когнитологии, лингвокультуроологии, истории языка, словообразованию, грамматике, лексикологии, языку и культуре. Также проанализированы научные труды ученого, написанные для студентов по дисциплине "история казахского языка", "истории языка и культуры".

SUMMARY. The article describes the activities of the famous scientist and linguist Anarkul Salkynbay, who presented scientific works on cognitive science, linguoculturology, language history, word formation, grammar, lexicology, language and culture in Kazakh linguistics. The scientific works of the scientist written for students in the discipline "history of the Kazakh language", "history of language and culture" were also analyzed.

ДЕТЕКТИВЛИК ПРОЗАНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТӘБИЯТЫ

К.Г.Матимов – филология илимлари бойынша философия докторы
Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: детектив наср, Америка ва Европа детектив насри, рус детектив насри, ўзбек детектив насри, қорақалпоқ детектив насри.

Ключевые слова: детективная проза, Американская и европейская детективная проза, русская детективная проза, детективная проза в узбекской литературе, каракалпакская детективная проза.

Key words: detective prose, American and European detective prose, Russian detective prose, detective prose in Uzbek literature, Karakalpak detective prose.

Қирисиў. Әдебият тарийхында детективтиң жанр ретинде кәлиплесиўиниң узақ тарийхы бар. Бул жанрдың көркемлик дәректери әйемги дәўирлерден саға алып, Орта әсирлердеги қорқынышлы ўақыялар сүўретленетуғын шығармаларда, XVII әсирлердеги Гайто де Питаваидиң «Белгили процесслер» жыйнағында, сондай-ақ, XIX әсирдиң готикалық романларында гезлеседи. XIX әсир орталарына келип белгили жазыўшылар бул детективлик шығармаларды көркем форма ретинде қоллана баслаған ўақытлары кең таркала баслады. Детективлик проза дүнья әдебиятында XIX әсир орталарында жанр сыпатында кәлиплести. Оның жанр ретинде кәлиплесиўине түртки болған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан Поның «Морґ

көшесиндеги өлим» шығармасы еди. Ең дәслеп бул детективлик прозаның ирге тасын қалаған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарлз Диккенс болды. Буннан соң Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин хәм т.б. атаклы жазыўшылар детективлик шығармалары менен дүнья әдебиятында терең из қалдырды.

Әдебиятлар анализи. Детективти айрықша жанр ретинде теориялық жақтан түсіндірген, оған анықлама берген англичан жазыўшысы Г.К.Честертон болды. Ол бул жанр ҳақында теориялық ой-пикирлерин 1902-жылы жәрияланған «Детективлик әдебиятты қорғаў» деп аталған мийнетинде сөз етті. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында детективлик прозаның

жәмийетлик-эстетикалық феноменин изертлеу көплеген илимпазлардың, соның ишінде рус аудармашылары А.Грамски, Б.Брехт, С.М.Эйзенштейн хәм К.Чуковскийлердің дыққат орайында болды [6:90-91].

Детективлик әдебиат (латын тилинен *detectio* – әшкара етиу, инглиз тилинен *detect* – ашыу, анықлау, *detective* – излеуши ямаса излеп тауып сол сырды паш етиу деген мәнилерди аңлатады [4:66]. Солай етип, бул бағдардағы шығармалар шым-шытырық жумбақлы, қылмыслы, жынаятлы ислерди логикалық хәрекет арқалы ашып көрсетиуге қаратылады. Онда ўақыя, эпизод, деталь айрықша көркемлик хызметти атқарды. Даў-жәңжелдің басы әдалатсызлық пенен бетпе-бет келиўден тийкар алып, соң қылмысты шешиў арқалы әдалатлылық пенен жуўмақланады. Детективлик прозаның гүллениўи капиталистлик жәмийетте орын алған карама-қарсылықлардың күшейиўи менен, сондай-ақ, жәмийетлик әдалатсызлықты айыплаган массалық китапқумарлардың пайда болыўы менен байланыслы.

Бундай жетискенлик XIX әсир орталарында китапқумарлардың роман жанрына деген қызығушылығына байланыслы да болған. Әлбетте, детективлик проза реалистлик әдебиаттың белгили бир формасы болып дүнья халықлары әдебиатында ылайықлы орынға ийе. Конан Дойл жаратқан изкуўар Шерлок Холмс қахарманы детективлик прозаның ең танымалы образы болып есапланады.

Талқылаў. XX әсирге келип детективлик проза тийкарынан АҚШ хәм Англияда кең тарқалған. Мағлыўматларға карағанда усы еки мәмлекетте жылына 500 ге жақын детективлик шығармалар баспада жәрияланып турған. Артур Конон Дойл, Гилберт Кит Честертон, Эмил Габарио, Агата Кристи, Рекс Стаут шығармаларында жынаяттың ашылыўы логикалық усылда сүүретленген болса, Жорж Сименон, Моцумато Сэйтё детективлик прозада социаллық-руўхый мотивлерди пайда етти. Кейинги дәуирлерде болса Ремонд Чарлер, Дэшил Хэммет сыяқлы америкалы жазушылар нызам қорғаушылардың жынаят дүньясы менен тиккелей гүреси сүүретленген детектив шығармаларды жаратты. Детективлик проза хайран қаларлық дәрежеде эволюцион раўажланыў басқышларына ийе болды хәм дүнья китапқумарлары арасында сүйип оқылатуғын жанрға айланды.

Бурынғы аўқам дәуиринде детективлик прозаның раўажланыўында белгили дәрежеде жол берилмеген болса да бул жанрдың дүнья әдебиатындағы белгили шығармаларын дәслепп рус тилине, оннан басқа туўысқан тиллерге аудармаланып, басып шығарылып турған. Буннан көзде тутылған мақсет детективлик прозаның раўажланыўына түртки бериў емес, керисинше оларда сүүретленген жынаят әлеминиң түрлері: адам өлтириў, урлық, зорлық-зомбылық, қорқытыў, басқыншылық сыяқлы унамсыз хәрекетлер тек ғана капиталистлик жәмийетте, буржуа мәмлекетлери турмысына тән екенлигин көрсетиў хәм социалистлик мәмлекетлерде бундай иллетлер ушыраспайтуғынлығын, түп-тамыры менен жоғалтып жибергенлигин көрсетиў еди. Хәттеки, сол дәуирдеги баспада жәрияланған терминлер сөзликлеринде де «детектив әдебиат» атамасы «буржуа әдебиатында тән болған жанр» деп түсиндирме берген [3].

Рус әдебиатында детективлик проза Мариэта Шагияннның 1924-жылы жәрияланған «Месс Менд» ертеке-романы менен пайда болды хәм Николай Атаров, Роман Ким, Вадим Панов, Аркадий Адамов, Юлиан Семенов сыяқлы жазушылар дәретиўшилигинде раўажланыў басқышларына ийе болды. Рус детективлик прозасының темасы, идеясы хәм мақсети кең болып, тек ғана жынаятшылық емес, сондай-ақ, түрли ойлап табылулар, тарийхый хужжетлерди, қолжазбаларды урлау менен байланыслы ўақыяларды паш етиўде жетекшилик етеди.

Өзбек әдебиатында детективлик проза 1960-жылларда Искендер Қаландаровтың «Шақасында емес, жапырақта» повести менен пайда болған деп айтылады. Шығарма жәмийеттиң «қара топарлары»ның қылмысларын паш етиўге қаратылған болып, онда урлық, зорлық-зомбылық, адам өлтириў, алдаушылық сүүретленген. Бирақ, автор өз дәуиринде әдебиаттаныўшы алым Сабыр Мирвалиев тәрәпинен «совет ҳақықатлығына жат шығарма» жазғаны, «турмысымыз ушын типик болмаған нәрселерди улыўмаластырыў изинен куўғанлығын, милиция хызметкерлери хәм жәмийеттиң де сондай жынаятлардың пайда болыўына жол қойып берген «ақмақлық» сыпатында сүүретленгени ушын айыпланған. Бирақ, өзбек әдебиатында бул жанр түрли сокқыларға карамастан раўажланыўын даўам етти. Улмас Умарбековтың «Фотима хәм Зухра» романы, «Жаз жаўыны» қыссасы, Файзулла Қиличевтың «Шынжыр», Саид Равшанның «Чордоқта атылған оқ», Батыр Насыровтың «Алтын қорған апатшылығы» сыяқлы шығармалар жанрдың раўажланыўына хызмет етти. Ал Тоҳир Маликтиң 1992-2000-жыллар аралығында жазылған 5 томнан ибарат «Шайтанат» детектив-романы болса өзбек детективлик прозасының ең бийик шоққысы сыпатында тән алынбақта. Соның ушын да Тоғай Мурод бул ҳаққында тоқтап, «бүгинги күнде ылақ Тоҳир Маликке кетти», - деген еди. Сондай-ақ, өзбек әдебиаттаныў илиминде Холиёр Сафоров детективлик прозаның нышанларын ямаса жанрлық белгилерин жәдид әдебиатында белгили орынғы ийе Абдулла Қодирийдің 1935-жылы жазылған «Гүман» гүрриниң өзбек әдебиатындағы ең дәслеппи детектив шығарма деў мүмкин деп баҳалаўды басшылыққа алмақта [9].

Қазақ әдебиатында Кемел Тоқаевтың «Түнде атылған оқ», Қалмуқан Исабаевтың «Әжел курсаўында», «Коменданттың жазбалары» шығармалары детективлик прозаның ең дәслеппи үлгилери сыпатында баҳаланбақта. Солай етип Болат Бодаубай, Шәкен Күмисбайулы, Мухтар Анарбекулы, Мухадас Балажанов, Алдажар Орынбай сыяқлы жазушылар детективлик прозаны раўажландырды.

Қулласы, детективлик прозада жынаят ислери, оны паш, әшкара етиў қызықлы, дықатты өзине тартатуғын абсурд ўақыяларға, бай сюжетлерге ийе болып келеди. Сол себептен болса керек, татар әдебиатында детективлик жанрдың эволюциясын изертлеген илимпаз өз мийнетинде «детективлик әдебиат» термини менен бир қатарда «массалық көркем әдебиат» («массовая литература») терминин синоним ретинде қолланылыўы детективлик прозаның массалық китап

оқыўшылардың эстетикалық талғамына сәйкес келген-лигин есапқа алғанлығы аңласылып тур [1:7].

Нәтийжелер. Қарақалпақ детективлік прозасы өткен әсирдің 60-жылларында пайда болды. Бул жылларда А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен», «Тынымсыз түнлер» детектив повестилери жәрияланыўдан бул жанрдың раўажланыўы Ә.Пахратдиновтың «Қырағы көзлер», М.Қайыповтың «Қара чемодан», Ш.Сейтовтың «Исине тиркелип тигилсин» детективлік шығармалары менен байып барды.

Ғәрезсизлик жылларында А.Ақназаровтың «Дипломаттағы купия», «Жанайбат», С.Исмаиловтың «Ашшы мийўелер» («Қақпан») А.Әбдиевтың «Саўын сыйыр», Ж.Муратбаевтың «Периштелер», «Иймансызлар», Д.Есебаевтың «Тышқан тесиги мың теңге», Х.Өтемуратованың «Қара қағазлар», Ж.Өтениязовтың «Мийнетсиз дүнья излеме», «Урланған сейф», «Айыпкер ким», «Ципяо», «Жаманның өлими», «Үстиртеги айкас», «Жети мәртеден соң», «Қызларды ким урлады», «Бизнесмен Боббийдің ылайсаңы» хәм буннан басқа да бир неше детектив гүрриндери, улыўма бул шығармалар бүгинги детективлік прозаның гүллениўине салмақлы орын ийелемекте. Буннан тысқары бүгинги әдебиятымыздағы шығармаларда детективлік мазмунды өзінде жәмлеген ямаса оның белгилери, элементлери ушырасатуғын Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба»,

А.Әбдиевтың «Жин-жыпырлар уясы», О.Әбдирахмановтың «Босаға», К.Алламбергеновтың «Дәрәя тартылған жыллар» хәм К.Каримовтың «Оңүшинши аўыл» романларына нәзер аўдарсақ детективлік прозаның белгилери бир бағдар алып раўажланыў тенденциясына ийе болғанлығын көриўге болады. Әсиресе, О.Абдирахмановтың «Мырзаның изи» детектив-эссеси қоспа жанрлық формаға ийе болып, нағыз шын мәнисиндеги детективлік прозаның үлгилеринен бири екенлигин сезиўге болады. Соның менен биргеликте соңғы дәўирлерде Б.Бекмуратовтың авторлығында «Қарақшылар», «Жағыстағы жаўызлық» детектив романларының жәрияланыўы детективлік прозаның хәзирги әдебий процессте айтарлықтай жаңалық болғанлығынан дәрек береді.

Жуўмақ. Улыўма алғанда қарақалпақ әдебияттануы илиминде детективлік прозаның тутқан орны, әдебиятымызда пайда болыўы хәм раўажланыўы хаққында Н.Камалов, Қ.Камалов, П.Нуржанов, Ж.Есенов, З.Алламуратова-лардың илимий мийнетлеринде жетерли дәрежеде изертленди [2,5,7,8]. Хәзирги қарақалпақ прозасында детектив жанр поэтикалық табыслары менен көзге тасланбақта. Соңғы дәўирлерде қарақалпақ әдебияты көркем поэтикалық, салмақлы, қунлы прозалық шығармалары менен айрықша байып атырғанлығын белгилеп өтиўимиз керек.

Әдебиятлар

1. Галиуллин Р. Эволюция детектива в татарской литературе. АКД. -Казань: 2007, -С. 7.
2. Есенов Ж. Хәрекетшең талант. (Жазыўшы Алланазар Әбдиевтың дәретиўшилиқ тулғасы) – Нөкис: «Билим», 2013. 36-6.
3. Ирисбоев Т. Ўзбек миллий детектив адабиёти муаммолари. // Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 DOI: <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00155>.
4. Словарь литературоведческих терминов (редакторы –составители Л.И.Тимофеев, и С.В.Тураев) – Москва: «Просвещение», 1974. -С.66.
5. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. – Нөкис: «Билим», 2003
6. Кожевникова В.М, Николаева П.А. Литературный энциклопедический словарь. / под общ. ред. – Москва: Сов. энцикл., 1987. – С. 90-91.
7. Камалов Н. «Қырағы көзлер»дің илмей қалған жерлери хаққында. // «Әмиўдәрәя», 1973, №4, 125-127-6.
8. Камалов Қ. Қарақалпақ повести. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
9. <https://oyina.uz/kiril/article/3224>

РЕЗЮМЕ. Мақолада детектив насрнинг жанрий табииати ҳақида сўз юритилади. Бу жанрнинг бадиий манбалари, қадимги ва ўрта асрларда ривожланиши очиб берилади. Қардош халқларда детектив прозанинг ривожланиши ва ҳозирги қарақалпақ адабиётида детектив прозанинг поэтик ютуқлари белгилаб ўтилади.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается жанровая природа детективной прозы. Раскрываются художественные истоки этого жанра, его развитие в древности и средневековье. Развитие детективной прозы среди братских народов и поэтические достижения детективной прозы в современной каракалпакской литературе отмечаются.

SUMMARY. The article discusses the genre nature of detective prose. The artistic origins of this genre and its development in ancient and medieval times are revealed. The development of detective prose among fraternal peoples and the poetic achievements of detective prose in contemporary Karakalpak literature are noted.

OBRAZ JARATÍWDA KÓRKEM DIALOGTÍN ÁHMIYETI
(Sh.Seytovtın «Shirashılar» romanındağı Esjan ǵarrı obrazı misalında)
T.Orınbaev – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

A.Xorezmova – student
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq adabiyoti, Sh.Seytov, roman, badiiy obraz, dialog.

Ключевые слова: каракалпакская литература, Ш.Сейтов, роман, художественный образ, диалог.

Key words: karakalpak literature, Sh.Seytov, novel, artistic image, dialogue.

Kirisiv. Dialoglar kórkem ádebiyattın barlıq janlarında keń qollanıladi. Kórkem shıǵarmada qollanılǵan dialoglar kórkemlik qásiyeti menen ajralıp turadı. Dialoglar kórkem tekstte qaharmanlardıń óz-ara pikir alısıwın támiynlep

qalmastan, al qaharmanlardıń dúnya qarasın sáwlelendiriwshi, oqırwshıda qaharman yaki personajǵa degen unamsız yamasa unamlı pikirdi oyatırwshı, avtor niyetin júzege shıǵarıwshı bir neshe funkciyalardı atqarıp keledi.

Kórkem shıǵarma ishindegi dialoglar avtor qıyalı menen dóretiledi. Sonlıqtan da qaharmanlardıń hárbir sóylew háreketindegi niyeti avtorıń ulıwma maqsetine baǵınadı. Kórkem dialogta qaharmanlar da, avtor da, oqıwshı da qatnasıp otıradı. Qaharmanlar dialog járdeminde bir-birine tásir etip barsa, avtor menen oqıwshı arasında da usı process dawam etedi.

Dialoglar – dep jazadı ádebiyatshı alım Z.Bekbergenova – shıǵarma tiliniń tartımlılıǵın támiyinlep, bayanlaw stilin túrlendirip, janlandırıp barıwǵa xızmet etedi [1:7].

Dialoglarǵa kórkem máni júklewde hár bir jazıwshınıń ózine tán individuallıq ózinsheligi kórinip turadı. Qaraqalpaq prozasında dialoglarǵa kórkem máni júklewde Sh.Seytovtıń sheberligi ayqın kózge taslanadı. Ol kórkem ádebiyattıń lirika, epika túrlerinde qálem terbetip, jańa baǵdardaǵı tanımalı shıǵarmalar qaldırǵan talantlı shayır hám jazıwshı. Ol kórkem ádebiyat maydanında XX ásirdeń 60-jıllarınan baslap lirikalıq qosıqları menen kórine baslaydı. 1972-jılı Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamına aǵza boladı. Shayır sıpatında «Úshpelek» (1964), «Soqpaǵım meniń qaydasań» (1966), «Tawlardan saza» (1970), «Jollar» (1987) toplamları menen tanıldı. Proza tarawında «Kóp edi ketken tırnalar» (1966), «Qashqın» (1969), «Isine tirkelip tigilsin» (1986) povestlerin hám «Iǵbal soqpaqları» (1975), «Xalqabad» (1978-1990), «Shirashılar» (1986), «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» (1992), romanların dóretti. Ol Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı (1989), Qaraqalpaqstan Respublikasına miynetı sıńgen mádeniyat xızmetkeri (1990), Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı (1992) atalarına iye.

Sh.Seytov ádebiy dóretiliwshiligi dawamında S.Aynıydıń «Jetim» povestin, V.Korolenkonıń «Jer astındaǵı balalar» povestin, Lev Tolstoydıń «Sevastopol gúrrińleri», A.S.Pushkinniń «Saltan patsha haqqında ertek», M.Lermontovtıń «Cherkesler» poemasin, P.Ershovtıń «Búkir tay» ertegin, A.Matjannıń «Ǵawıq qustıń qıyǵırǵı» kitabın, N.A.Nekrasovtıń «Jasıl shawqım» qosıqlar hám poemalar toplamın hám basqa da belgili jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdaradı.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde Sh.Seytovtıń dóretiliwshiligi boyınsha arnawlı dissertaciya hám monografiya jazıldı [2].

Sh.Seytov óziniń povest hám romanları menen qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwına salmaqılı úles qostı. Bul orında jazıwshınıń 1986-jılı baspadan shıqqan «Shirashılar» romanı ayırıqsha orın iyeleydi [3]. Roman syujeti tiykarınan Esjan ǵarınıń eske túsiriwleri hám onıń basqa qaharmanlar menen baylanısında ashılıp barıladı. «Esjan ǵarınıń timsalında avtorıń aytajaq bolǵan tiykarǵı kórkem oyınıń mánisi – adam belgili bir jámiyette jasap turıp, sol jámiyettiń mápinen biytárep jasawı múmkin emes.» [4:573].

Romanda baspashılardıń sárdarı – Bayramalı, bolshevik – Kuminger, Esjan ǵarrı obrazları keńirek súwretlenedi. Jámiyette bolıp atırǵan ideologiyalıq gúresler usı obrazlardıń dúniya qarası arqalı ashılıp barıladı. Jazıwshı Esjan ǵarrıń táǵdiri arqalı adamları ekige bólingen jámiyettiń awır kórinisi, bunday jaǵdayda adamnıń jekke halda zaman aǵımınan shette qalmaytuǵınlıǵın, jámiyetten bólinip óz aldına jasay almaytuǵınlıǵın kórsetip beredi.

Shıǵarma qaharmanlardıń ishki oyları hám olar arasındaǵı dialoglar arqalı baslanadı. «Shirashılar»

romanındaǵı «dialoglarǵa kórkemlik funkciya júklew arqalı avtor kóp sózlilikten qutılǵan bolsa, ekinshiden, bir neshe kitapqa jayǵasatuǵın turmıs waqıyaların qısqa púrsatqa sıydırıp, ıqshamlap súwretlewge erisken. Álbette, bunday súwretlewler roman kompoziciyasınıń burınǵıday dástúriy-xronologiyalıq bayanlawǵa emes, al subektivlik-psixologiyalıq principke qurılǵanlıǵın kórsetedi» [1:23].

Izertlew metodologiyası. Maqalada tiykarınan kórkem-estetikalıq analiz usılınan keń paydalanıldı.

Talqılaw hám nátiyjeler. Biz bul maqalamızda «Shirashılar» romanındaǵı ayırım dialoglardıń Esjan ǵarrı obrazınıń jaratılıwındaǵı funkciyalarına kewil awdaramız.

Esjan ǵarrıń basqalar menen isi joq, heshkimge jamanlıq oylamaytuǵın qarapayım, aq kewil adam.

- Men Madiyarman...

- Madiyar bolsań, musulmansań-ǵo onda!

- Aytım-ǵo, baba, musulman emespen, kápir emespen tamam! –dedi sharta ashıwlanıp Kuminger.

- Mádiyarmısań, Daniyarmısań, bolshoymısań, maǵan bári bir, túbinde adam qusaǵan adam bolsań boldı, túbinde aman bol [3:16-19].

Esjan ǵarrı menen Kumingerdiń arasında bolǵan bul dialogta ǵarrıń kimge bolsa da basınıń amanlıǵın tileytuǵın kewlinde jawızlıqtıń izi joq adam ekenligin kóre alamız. Esjan ǵarrı qızılǵa da, kóklerge de qosılmay biytárep tınısh jasawdı maqul kóredi. «Óziń heshkimge tiymeseń, saǵan heshkim tiymeydi» - dep oylaydı. Bul pikirimizge taǵı da Esjan ǵarrı menen Kumingerdiń arasındaǵı tómendegi dialog dáil boladı:

- Ne qıldı, basbashılar shawıp ketti me?!

- Onda kóshse, ókpem joq – aw! Bul, úyiń jańǵırlar, jaw kórmey serpilip kóshiti-aw!!

- Ne ushın!

- «Kóktiń kógi uradı, qızıldıń qızılı juǵar, endi ońıqlıqlı kún bolmaydı. Bılay ótken de túrter, bılay ótken de túrter, bereket bolmas» deydi. Haw men aytaman, «óziń tiymeseń, heshkim tiymeydi, táǵdir jazsa jawdan qashıp qutıla almaysız, otıra bereyik» deymen. Ja-aq, qılmaıdı [3:22-23].

Biraq Esjan ǵarrı ómiriniń sol bir aqshamında biytárepligi, biymálelligi, turmıs táshwishleri menen ótip ketken ómiriniń jaslıq jıllarına, awıldan sırtqa shıqpaǵanlıǵına ókinedi hám ózin 73 jas emes, bir-aq jıl jasaǵanman degen juwmaq shıǵaradı. Bul jaǵday qońsısı Baǵdiyar palwannıń 16 jasar balası Allayar menen dialogında óz kórinisin tapqan.

- Mollanıń sabaǵın emes, balam, turmıstıń sabaǵın aytıp atırman, shıraǵı-ımm, - dedi ǵarrı kúyinip. Bala taǵı tańlandı:

- Onı kim úyretedi?!

- Turmıstıń ózi-i-i...

- Qasha-an?

- Hár kúni az-azdan úyrete beredi.

- Sizge nege úyretpegen eken-áy, á?!

- Men be, men,... qalay túsindirsem eken, men usı awılda qayırıp qalǵanman, men de bir ómirdiń dáryasındaǵı tegeran dóńge qayırıp qalǵan kemedeymen... Men bılay bılay shıǵa almaǵanman ...

- Ígip kete almaǵanman dese-e! – dep maqulladı bala. Ǵarrı:

- Hawwa-hawwa, - dep shulǵındı. – Men usı qayırda shirip ketkenmen! Bılay bılay shıqpaǵan soń, hesh nárseni kórmegenmen, bir kún ǵana jasaǵanman, wássalam!...

- Haw-haw! - Allayarga bul garri delbelenip sóylep turǵanday, sandıraqlap atırǵanday kórindi. – Haw olay demeń, ata! «Jetpis úshemen» degenińiz qáne?!

- Jetpis úsh jasım qurısı-ın meniń! Sonda tek bir kún-aq jasaǵanman, basqa kúnlerimniń bari tek soǵan usap kete bergen [3:16-19].

Solay etip, garri adamnıń jámiyetten bólek jasamawı kerekligin, adamnıń ómiri jasap ótken jılları menen emes, al onıń islegen isleri menen ólshenetuǵınlıǵın Allayarga násiyatlaydı.

Esjan garri ilim-bilimde iye sawatlı adam bolmasa da, turmıs tájiriybesine bay, sóyleytuǵın sózin tawıp aytatuǵın adam bolǵan. Buni biz garrińiń jalǵız balası Dosjannıń iyisi sińgen shoshayması baspashılardıń qolında qalıp baratırǵan waqıttaǵı Bayramalı sárdar menen sóylesiwinde kóre alamız.

- Batırdan sawǵa degen, jigiterińdi jalańbas qaldırǵansha ózim jalańbas qalǵanıń abzal, bizge shóğirme kóp. Siz mınanı kiyip qayta qoyıń, basqa sarpayınızdı soń kiye beresiz.

- Jaq-jaq, - garri basın shayqadı. – Men olay isley almayman, batırdan qılısh, xannan taj sawǵa etilse ırımǵa jaman! Siz de óz toparınızdıń xanısız, jalańbas erkekte de aybat bolmaydı, batırlarınıń da jalań bas qalmaq-aq qoyısın, meniń góne soppashımdı qaytıp bere qoyıń, dáryada ıǵıp baratırǵan jerinen tawıp alıp edim. Qızıllar uslasa, «qızıllardıń garrisıman» dep aldastırıwıma da qayım [3:137-138].

Usılayınsha garri júyeli ayılǵan sózleri menen balasınıń amanatın baspashılardan qaytarıp aladı.

Esjan garrińiń baspashılarga qarsı gúresiwinıń tiykari ilmpaz J.Qaniyazova tárepinen isenimli talqılanadı. Esjan garri qashelli kúshli erk-ıqrarǵa iye bolıp, jámiyettegi bul siyasiy gúreslerden ózin awlaq tutsa da, jámiyettegi kúshli ideologiyalıq gúres óz aǵımı menen alıp ketedi. Biraq Esjan garri da baspashılarga qarsı óshpeniliktiń bolıwı ideologiyalıq agitaciyanıń tásiiri menen baylanıshı emes. Bul ómirdiń zańlılıǵı, onıń jeke xarakteri menen baylanıshı [5:124]. Sebebi romannıń 10-bóliminde baspashılardıń sárdarı Bayramalı Esjan garriǵa 40 dúrre urıwdı buyıradı, 20 dan asqannan keyin garri esinen ayırıladı, qorlanadı, azaplanadı.

Esjan garri romannıń 197-betinde baspashılar menen gúreste mártlershe dúnyadan kóz jumadı. Sol waqıtta Esjan garrińiń qanday adam bolǵanlıǵı haqqında eske túsiriwler Qurbandurdı hám Kuminger tárepinen tilge alınadı.

- Biradarlarım, doǵanlarım, - Qurbandurdıń dawısı dirildep ketti. - Maǵan Esjan atanıń basında sóylew oǵada awır. Biraq, qıyamet kúni qońsıdan, aytpasam bolmaydı. Men Esjan atanı kózimdi ashqalı bilemen. Usı Baǵdiyarlar

menen jalań put bala kúnimizde-aq onıń anaw ádiran qalıp baratırǵan erik baǵına talay urlıqqa barǵanbız. Sonda ol: «Urı bolıp ketesizǵo, urlamay-aq jey beriń, ballarım. Esjan atań saw tursa, dúnyanıń bárin baǵqa aynaldırıp beredi ele».... degenleri esimde. Onnan baǵ qaldı, biraq, ármanına jete almay ketti. Bir qoy awzınan shóp almaytuǵın biymálel, «Óziń tiymesen saǵan heshkim tiymeydi» dep júrgen gárip adam edi [3:215].

- Men dim az sóyleymen, - dep eskertti Kuminger. – Men Esjan ata menen tek bir aqsham ǵana boldım. Buniń ózi, dáryanıń shırashısı eken. Men – jaralıman, bul – saw, men Tórtkúlden Qıpshaqqa qashıp baratırman, bul shıra jaǵıp júre eken. Bir aqsham dáryada júzip, bakenlerge mınaday panıs jaqtıq, - dep panıstı kórsetti. – Sol kisiniń sondaǵı mına gápi esimnen shıqpaydı: «Adam adamǵa shıraqsı, adam adamnıń kewline shıra jaǵadı. Men jaman bolsam bola qoyayın, bári bir, men de shırashıman, sebebi, men ózimniń qáteligimdi ózim kórsetip turaman, ózimniń qayırımıdı ózim kórsetip turaman. Sonlıqtan da meniń qayırımı kelip, ómirde júzip júrgen basqa adamlar qayırlamaydı. Olardıń jolında bul da meniń shıra bolıp jańǵanı, demek, olarǵa jaqsılıq islegenim», dep edi biyshara. Oylayman sonnan beri, oylanıp qarasam, bul bir óz aldına páylasuf adam eken [3:216].

Avtor usı eki obrazdıń tili arqalı Esjan garrińiń insaniylyq páziyetlerin ashıp bermekshi boladı. Jámiyette urısqa qaraǵanda tınıshlıqtıń abzal ekenligi, «Adam adamǵa shıraqsı, adam adamnıń kewline shıra jaǵadı» degen ideyanı Esjan obrazına sińiredi. Garrińiń adamzatqa degen miyrimliliǵın kórsetedi.

Sonday-aq, romanda qanday jaǵday bolsa da Esjan garri óziniń tuwılǵan mákanın taslap ketpeydi. Kóship ketken qońsılarınıń qarawsız qalǵan eginlerin de itibardan shette qaldırmaydı. Olardı qaytıp keledi hám eginlerinen paydalanadı degen úmit penen jasaydı. Bul da Esjan garrińiń jaqsı páziyetlerinen biri esaplanadı. Bul tómendegi Kumingerdiń gápine berilgen juwabında kórinedi:

- Aman bolsaq, kórmiz ele, - dedi garri jeńislik bermey. - Men ana jaǵaǵa da mına jaǵaǵa da shıqpayman, teńizge de quymayman, tap, usı awılда ólemen, tap... tap, usı awılда meni birewdiń shertkenin kóreyin, óziń urınbasań, bále joq! [3:19].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Esjan garrińiń obrazi dialoglardıń járdemi menen hár tárepleme minez-qulqı hám dúnyaǵa kózqarasları menen oy pikirleri ashılǵan. Esjan garrińiń jaqsılıqqa umılǵan minezi, tereń ómirlik tájiriybesi menen gumanistik qásiyetleri súwretlenip beriledi. Esjan garrińiń obrazın jaratıw ushın dialoglarda avtor awızeki sóylew stilinen sheber paydalanǵan.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенова З. Каракалпак романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: «Илим», 2016. 205-б.
2. Dosımbetova A.A. Sh.Seytov lirikasında erkin qosıqlar. (monografiya). –Nókis: “Iimpaz”, 2021. 72-b., Досымбетова А.А. Ш.Сейтов лирикасында көркем форма (Дәстүрий хәм жаңа формалардың синтези, сүүретлеў усыллары, еркин қосықлардың формалық өзгешеликлери). Монография. – Нөкис: “Iimpaz”, 2024. 140-б.; Qaniyazova J. Sh.Seytov romanlarında qaharman xarakterin jaratıw sheberligi («Xalqabad» roman-tetralogiyası misalında). Monografiya. – Toshkent: “Impress media”, 2023. 124-b.
3. Сейтов Ш. Шырашылар. Роман хәм повесть. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986. 334-б.
4. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 608-б.
5. Qaniyazova J.O. Qaraqalpaq, ózbek, qırǵız prozasında syujet hám obrazlar tipologiyası (Sh.Seytov, Sh.Xalmırzaev hám Sh.Aytmatovlar prozası misalında). Monografiya. – Tashkent: “Dimal”, 2024. 192-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada badiiy asardagi dialoglarning poetik vazifasiga e'tibor qaratilgan. Sh.Seytovning "Chiroqchilar" romanidagi Esjon chol obrazining yaratilishida dialoglarning ahamiyati o'rganilgan. Romandagi dialoglarni o'rganish orqali Esjon chol obrazining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделяется поэтической функции диалогов в художественном произведении. Изучено значение диалогов в создании образа старика Есжана в романе Ш.Сейтова "Факельщики". Изучая диалоги в романе, раскрываются особенности образа старика Есжана.

SUMMARY. This article focuses on the poetic function of dialogues in a work of fiction. The significance of dialogues in creating the character of old man Yeszhan in Sh. Seitov's novel "The Torchbearers" is examined. By studying the dialogues in the novel, the distinctive features of old man Yeszhan's character are revealed.

О.АБДИРАХМАНОВТЫҢ САТИРАЛЫҚ ГҮРРИҢЛЕРИНДЕ КӨРКЕМ ШЕБЕРЛИК

А.Б.Сейтбеков – филология илимлери бойынша философия докторы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, образ, юмор, жанр, адабий турлар, сатира, қисса, эпик асар.

Ключевые слова: писатель, образ, юмор, жанр, литературный жанр, сатира, повесть, эпическое произведение.

Key words: writer, image, drama writer, janre, play, tragedy, stor, epic novel.

Кирисиў. Белгили жазыўшы О.Абдирахманов каракалпак әдебиятына бир неше сатиралық гүрриңлери менен кирип келди. Оның сатиралық гүрриңлериниң көпшилик бөлеги 1970-1980-жылларға туўра келеди. Усы гүрриңлеринде тубалаўшылық дәўирдиң карама-карсылықлары, жаман иллетлери сынға алынады. Сатираның ушлы өткир ништери менен түйреледи. Оның “Қоңсы-қобалар” дүркимине тийисли бир неше сатиралық гүрриңлери бар. Усы гүрриңлеринде миллий характердиң қәлиплесиўинде хәм раўажлануында ең жаман иллетлерге карсы гүресиўдиң зәрүрлигин терең уғындырады. Адамлар қәлбиндеги ақылға уғрас келмейтуғын ыдыраўшылықтың, бузықлықтың, надурис-лықтың пайда болып, ен жайып баратырғанлығын нелердиң жетиспей, жоққа шығып, көмилип қалып атырғанлығын айрықша ашыў менен хабарлайды, жар салады. Жазыўшының жан дүнясы, көз-қарасы усылай жүзеге келеди. Ол усы сөзлери менен халықлық ҳаўазға көтерилди. Хәзирги дәўир не нәрселердиң жетиспей атырғанлығын айқын алға қояды. Тубалаўшылық дәўири иллетлериниң адамлар тәғдиридеги көринисин, туйықлыққа апарыў бағдарын, хәзирги дәўирдеги жәмийетшилик турмысымыздың ашшы ҳақыйқатлықларын, әсиресе, булардың жаслар қәлбинде әсте-ақырын қәлиплесип баратырғанлығын ашыныў менен сүүретлеп береді.

Тийкаргы бөлим. “Образ-көркем әдебият пенен көркем өнер шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығын белгили бир усылларда сәўлелендирген жәмийетлик кубылыслар, тәбийий көринислер хәм адамлардың минез кулқы, әдеп-иқрамлылығы (характери). Әдебий дәрәтпелерде көбирек образ атамасында жазыўшы тәрәпинен сүүретленген инсан минез-кулқы, оның дүняға көзқарасы, ой-пикири хәм сезимлер әлеми түсиниледи” [1:280].

Образ характерин хәдийселерди сүүретлеў шеберлиги өз алдына өткирлесип киятырғанлығы, жанлы байқаў ҳәрекетшенлик, адам психологиясын шебер анықлаў хәм дурыс сәўлелендириў көркем сөзден орынлы пайдаланыў О.Абдирахманов гүрриңлеринде ҳәр тәрәплеме иске асқан. Мысалы, жазыўшының

“Қәтере” гүрриңиндеги Ыәлий ағаның образын сатиралық усылда береді.

- Иним, сениң пайың бир төбе болып турыпты ғой, - деди Ыәлий аға өзи шай демлеп келип.

-Илимниң қәдириң халық енди түсинип киятыр ғой, - деди Данабай шайдан шым-шым уртлап.

Ол бир-еки кесе ишип алғанша, илимниң хұрметине үндемей отырдық. Соң өзи сөз баслады:

-Усы Ыәлий аға, келиниңе бир нәрсе деген қусайсаң, өзиме тиккелей айта бергениңде де болатуғын еди.

-Аўа, иним, өзиңе мәлим, қоңсы-қобашылық деген, бизиң Маратжанды, жетегиңе алып, оқытып-шоқытып, халық қатарына қосып жиберер ме дегенди айтып едим.

-Сонда қайсы факультетте оқыйжақ?

-Қайсы екенін қудай билсин, әйтеўир писколтөре боламан деп жүр.

-Хмм, демек, өзимизге тапсырады ғой. Пай-пай...

-Аўа, сизиң қараўыңызда болады. Соған жол-жорықты өзиң еплестирмесең...[2:23].

Бул диалог гүрриңде жоқары оқыў орныны хызметкери Данабай менен Ыәлий ағаның арасында болып атыр. Тубалаўшылық дәўирдиң ең жаман иллетлериниң бири болған оқыў орнына пара менен кириў сатираның ништерине илинген. Гүрриң илимниң, билимниң, техниканың жоқары басқышларына жетип атырсақ та еле биразларымыздың мийрим-шәпәт излеп дорбасын мойнына илип руўхый гәдәлыққа түсип, дийўанаға айланыўы не деген сумлық?!, Бул хәммемизди ойландырыўы тийис. Олардың мәңгилик дийўаналарға айланып кетпеўи ушын гүрес алып барыўымыз тийис. Мине, жазыўшының жан күйдирген ҳаўазы, жан даўысы. Ол халық тилегин жар салып жәриялап атыр бизлер нелерге ерисип қандай ислерди ислеп атырмыз!? Бизлерди усындай ойларға салған бул гүрриңи де жазыўшының стиллик өзіншелигин, оның характер жасаўдағы шеберлигин бақлаўға бизге мүмкиншилик береді. Гүрриңниң жазылыў шеберлиги, ой-

пикирлердин қысқалығы, тужырымлығы, терең мазмундылығы менен көзге тасланады. Халқымыздың миллий өзгешелігі хәр бир қахарманың сөйлеу тилинде айқынланыуы анық сүүретленген. Әсіресе, тубалаушылық дәуірінде жүдә хәуижге шыққан, хәзир де жоқ болмай атырған иллетлер әдеп-иқрамлыққа, адамгершилик пазыйлетлерине жатпайтуғын қылықтар, өсип қиятырған жас әуладтың дұрыс тәрбиясына кесент келтиріп атырған унамсыз кәсіптер автор тәрпинен өткір сынға алынады. Бунда автордың ашық позициясы, темпераменти, жәмийетти ипласлаушы күшлер менен сай келмеушилик рухы жазыушы гүрриңинің көркем қурылысына сиңіп кеткен. Бул өз гезегінде О.Әбдирахмановтың гүрриңлеріндегі публицистикалық сыпатты күшейткен. Соның менен бирге жазыушының гүрриңлери ХХ әсир қарақалпақ прозасында рухый азғынлықты, жауызлықты әшкәралау дәстүрін ылайықлы дауам еттиргенлиги, әсіресе, гүрриңлеринің проблематикасы Т.Қайыпбергенов прозасындағы мәселелер менен сабақласлығы билинип турады.

Және биз усы жерде жазыушының сатиралық гүрриңлеринің бири болған “Қол қоя гөрме”, Сумкадағы билим” гүрриңлерин таллап өтейик. Жазыушының “Сумкадағы билим” сатиралық гүрриңи биз талқыға алған “Қәтере” гүрриңи менен үнлес келеди. Бул еки гүрриң бир идеяны толықтырып турғандай, еки гүрриң бирге жәмийетимизде жаман иллетке айланған оқыу орынларындағы паракорлық, дәмгөйлик етиушилер менен гүресип атырғандай сезиледи.

Мысалы: Данабай ебиндей илимге инталы болып, философия факультетине оқыуға киреди.

1-курс:

Өмири китап көрмегендей, қолына түскен қағазды оқый береді, оқый береді. Жатып оқыды, турып оқыды, уйқылы оқыды, ояу оқыды. Бирақ кафедрадан сөз берген уақытлары Аристотел менен Платонды гөринде тик турғызып, ләм-мим ауыз ашпайтуғын еди... Уақыя усылай рауажлана береді. Гүрриңде тубалаушылық дәуіринің ашшы ҳақыйқатлығын терең хәм кеңірек ашыуға урынады. Романда 70-жыллардан баслап, 80-жылларға шекемги аралықтағы қубылыс сүүретлейди. “Шығармада негизги мәселе тарийхтың усы дәуірлеріндегі тубалау уақтында қыян-кески унамсыз хәдийселер, олардың адамлардың минез-құлқына тийгизген кесапатлары барынша уөткир тил менен әшқара етиледи. Тубалаушылық жылларында адамзаттың мәңгүрге айланыуы мүмкин йеди. Яғнай, мәңгүрлик психологиясы хәуиж алды. Жәмийетте нызам өз күшин жоғалтты, тек қабыл алынғаны болмаса, ол инсаный хуқықларды қорғауға күши жетпеди. Паракорлық күшейгени соншелли, адамлардың тәғдири бир пул шелли болмастан, оларға жанлы мақлуқ сыпатында қаралды. Нәтийжеде, адамлар бир-биринен өш алыуға өтип турмыста адамлар арасында мийримсизлик, талаушылық,

тонаушылық, шермендешиликлер хәуиж алды. Мине, усындай қолайсыз социал орталық, жалған сиясат хуқим сүрген дәуірде жәмийетте небир жалатайлар, хәмелпаразлардың нәсилллери өсип жетилисти.

Ата-ана, муғаллим, оқыушы, студент қарым-қатнасын сүүретлеу шығарманың тийкарғы темасы болып табылады. Ал, усы гүрриңде жазыушы ата-ананың, муғаллим менен тәрбияшының тәсири жүдә күшли болатуғынлығын айтпақшы болады, хәр қандай унамсыз хәрекетлердин алды алынып, хәрекеттиң надурислығы тусиндирилсе, бала келешекте бундай қәтеликлерди тәкирарламай, мәнауйяты жоқары, кәмил инсан болып жетилеседи.

Көркем-өнердин образлар арқалы турмысты сәулендирип бериуи оның өзине тән спецификасын белгилеуши қәсийети болып табылатуғыны хәммеге белгили. Дөретиуши көркем образ арқалы дүняны аңлайды, өзи аңлаған нәрсени хәм өзинің аңлап атырған нәрсеге сезимин мунасабетин сәулендиреди. Усы көзқарастан көркем образ әдебиат хәм көркем өнердин пикирлеу формасы, усылы есапланады: Образлар жәрдемінде пикирлегени ушында көркем әдебиатқа тән пикрлеу “образлы ой” деп жүргизиледи.

Образлы ой жәрдемінде образларды жаратыу жазыушы О.Абдирахмановтың гүрриңлерінде қандай дәрежеде түрлениушенликке ийе. Жазыушының гүрриңлерінде образлар жәмийетлик уақыялықтарды сәулендирип бериуде үлкен жәмийетке ийе болыуы менен бирге жеке адамлардың образларын жаратыуға бағдарланғанын көремиз. Оның “Сумкадағы билим” гүрриңінде Данабай образы дараланған образ сыпатында емес, ал гүрриң уақыяларында жәмийетлик мазмунында қәлипплестириуде де әхмийетке ийе болып тур. Себеби, Данабай образы арқалы жәмийетимиздегі гүресшенликтің жетиспеушилиги сәуленеді хәм бул жәмийетлик әхмийетке ийе болады. “Образ” термини рус тилинен алынған болып, русша “сәуле” деген мәнини билдиреди. Мәселен, адамның айнадағы сәулесине қарапта “образ” деп айтылады. Көркем образ жаратылыстың көркем шығармадағы сәулеси. Көркем образда хәқыйқатлық, пенен бирге оның бөрттирилген тәреплери де өз сәулесин табады. Бул жағдай көркем образдың индивидуаллыққа улыумаласыуында көринеди. Бундай шараят гүрриңде қахарман образының өзине тәнлигин көрсетеди. Жазыушының “Қәниге” гүрриңіндегі Сайып Салпиев образының индивидуаллас-тыруышы белгилерге нәзер салайық:

- *Хәу, ишимлик болғанда қайсы?*

- *Қәдимги арақ-парақ дегендей.*

- *Иңг...- деп ойланып қалды Сайып Салпиев қысынып.*

- *Маған ашығын айтсаң жақсы болады, - деди Қаңтарбай аға.*

- *Байрам-сайрамларда азлап уртлаймыз [2:163]*

Солай етип, усы көринисти салыстырыў аркалы Сайып Салпиевтың образы ашылады. Ол өз мәпин ойлайтуғын, барып турған еки жүзли адам болып есапланады. Сырт көзге жақсы адам болып көринеди. Ҳаслында ең пәскеш, жаўыз адам. Оны шеги жоқ меҳрибаншылығы менен хеш қалғандағы зулымлығы ҳәрекетлерин параллел етип сүүретлеў аркалы жазыўшы оның характер дәрежесиндеги образын жаратқан. Бундай образларды жаратыў тек ғана талантлы жазыўшылардың қолынан ғана келеди.

Жазыўшының гүрриңлериниң көпшилигинде соңғы ўақытлары инсанның сиңген ой-сезимлерин бериў, психологиялық жағдайын сәўлелендириў сыяқлы инсан руўхиятына тийисли кеширмелерди сәўлелендириў көбирек орын алмақта. Бул әлбетте психологиялық образлардың жасалыўына алып келмекте.

Көркем образдың мазмунға тәсир етиўши қәсийетлеринен басқа оны жүзеге келтириўши

элементлерде бар мәселен, оқыўшының көз алдында конкрет образды жанландырыў ушын автор характеристикасы, портрет, көркем психологизм персонаж сөзи сыяқлы көркем элементлер киреди.

Жуўмақлаў. Жазыўшының гүрриңлеринде образдың жасалыўында биринши гезекте жазыўшының характеристикасы турады. Себеби, бизде еле баянлаўшылық бағдар күшли. Авторлардың образға берген характеристикасы баслы қахарманлардың образларына тән болған усыл. О.Абдирахмановтың гүрриңлеринде образ жаратыўда көркем психологизм баслы элементлерден есапланбақта. Көркем психологизм-персонаж руҳиятының ашып берилиўи жағынан тийкарланыўы тәмийинленеди хәм ол сол ўазыйпаны әмелге асырыўға хызмет қылыўшы бир қатар усыл хәм элементлерди өз ишине алады.

Әдебиятлар

1. Ахметов.С., Есенов.Ж., Жәрімбетов.Қ., Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994. 162-б.

2. Абдирахманов О. Таңламалы шығармалары. – Ташкент: «Фан», 2009.

РЕЗЮМЕ. Мақолада О.Абдурахмоновнинг сатирик асарларида образ яратиш маҳоратини ўрганишга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделяется изучению мастерства создания образов в сатирических произведениях О.Абдурахманова.

SUMMARY. The article focuses on the study of the mastery of creating images in the satirical works of O.Abdurakhmanov.

M A Z M U N I

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika-matematika. Texnika. Informatika

Ametova G.E. Kvant tasvirlarni kodlashda FRQI va MCRQI modellarining tahlili va taqqoslanishi	3
Maxmudov M.J., Saloydinov A.A., Hasanov A.M., Svaykosov S.O., Abdraximov A.I., Turdimuratov P.B. Yengil benzin fraksiyasini izomerizatsiyalash texnologiyalari tahlili va volfram asosli katalizatorlarning samaradorligini tadqiq qilish	5
Muhamediyeva D.T., Ametova G.E. Kvant tasvirlarni gibrid algoritmlar yordamida ishlash	8
Qazimbetova M.M., Nurullaev J.A. Úsh diagonalli matricaga iye SATSdı aydaw usılında sanlı sheshiw hám kompyuterde modellestiriw	10
Quzratov M.A. G'ovak-elastik anizotrop muhitda to'lqinlarning analitik modellarini o'rganish	12
Сейтназаров К.К., Куралбаев А.О., Султанбаева А.Т., Султанов Б.К. Комбинированный метод классификации изображений на основе обучаемых весовых коэффициентов	14
Seydullaev K.X., Seidullaev A.K., Amangeldieva J.T., Jumamuratova A.O. Parametrge baylanisli úshinshi dárejeli teńlemelerdi sheshiwde geometriyalıq usıl	17

Biologiya. Zoologiya. Ximiya. Ekologiya

Dosjanova G.D., Tursunboev H.E., Ochilov U.A. <i>Catalpa L.</i> turkumi turlarini introduksion baholash natijalari	20
Eshmuratov R.A., Turdimuratova U. Qoraqalpog'iston florasining nafas olish tizimi kasalliklarida qo'llaniladigan ayrim dorivor turlari	22
Meliboyeva F.S. Qo'qon vohasi landshaftlari ekologik holatini baholash	26
Отенова Ф.Т. Почвенные ресурсы как объекты экологических исследований Южного Приаралья	28

Geografiya

Bayqabilov X.M. Capital cities: from historic to modern	31
Fayzullayev M.A., Xujamova S.B. Qashqadaryo viloyatidagi aholining hazm qilish organlari kasalliklariga chalinishi: iqtisodiy geografik jihatlar, ekologik ta'sirlar va tibbiy profilaktika	36
Qurbonov P.R. Janubiy O'zbekiston yer usti tuzilishining urbanizatsiya jarayonlari va shaharlar taraqqiyotiga ta'siri	40
Nurmatov A.U. Qashqadaryo viloyati umumta'lim muassasalari va ularning infratuzilmasi hududiy jihatlar	43
Safarov I.B. O'zbekistonda sakral geografiyani rivojlantirish istiqbollari	45
Yarashev Q.S., Badalov O.B., Yusupov B.B. Shahrisabz va maydanak baland tog' turistik markazining ekoturistik imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalalari	47

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

Abatov A.R. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi: tashkil etilishi va faoliyati	51
Djamilova G.J., Joldasbayev O.Y. Axloq va uning jamiyat hayotidagi o'rni	53
Есназарова З.Б., Хужаниязов У.Е. Илим тарийхында илимлерди классификациялаў машкаласы	55
Reymbaev R.S. 1941-1945-jıllarda Qaraqalpaqstanda kitapxanalar isiniń jaǵdayı	58
Sahatov F.K. Koreya Respublikasi va KXDR o'rtasidagi munosabatlar tarixi (1953-2003-yillar)	61
Сейтова З.П. Гендерные аспекты философии аль-фараби: тика, образование и роль женщин в обществе	63

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абдиназимов Ш.Н. Ески қыпшақ естелиги – «Китаб ат-тухфат уз-закиййа фил-луғат-ит-туркиййа» мийнети	65
Allamuratova D.X. Qaraqalpaq xalıq jańıltıpasları tilinde ornitonimlerdiń qollanıwı	67
Arzieva B.A. Developing intercultural competence for effective English language teaching...	69
Arzimova A.S. Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi qaraúyshilik atamalarınıń qollanıwı	71
Даулетбаев М. Вопрос о приведении абстрактных существительных в толковом словаре каракалпакского языка и его совершенствовании	73
Елмуратова С.А. "Слово языка" Ф.Ф.Фортунатова: вклад в развитие лингвистической науки	76
Kaljanova U. The structural – semantic analysis of the words related to “sports” in teaching and learning process	78
Qayıpnazarova U.U. Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi «júrek» konceptiniń beriliwı	80
Мамадалиева Ф.А. Особенность специфики общения языка специальности в нефилологическом ВУЗе	82
Mámбеталиева Q.A. Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» miynetinde «bas» koncepti (naqıl-maqallar mısasında)	84

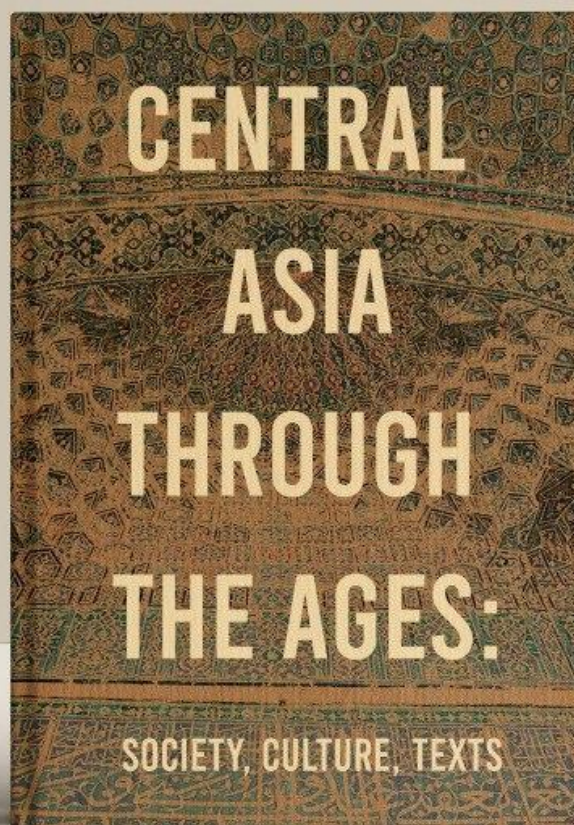
Ádebiyattanıw

Allanazarova F.K. Adabiy makonning kompozitsion yaxlitligi	87
Annakulova D.B. Doston ijrochiligi an’alaridan foydalanishning nazariy asoslari	89
Berdimuratov J.A. Qaraqalpaq folklorında lap janrınıń kórkemlik ózgeshelikleri	92
Давлетов Б.А. Өтеш дөретиўшилигинде шайырлар образының жасалыўы	93
Jawlıbaeva N. Sh.Seytov prozasındaǵı kórkemlik izlenisler	95
Qalbaeva G.S. Qaraqalpaq xalıq mifologiyalıq ápsanalarınıń tematikalıq klassifikaciyası	97
Қуттымуратова Ы.А. Түркий филология илиминдеги белгили тулға	100
Матимов К.Г. Детективлик прозаның жанрлық тәбияты	103
Orınbaev T., Xorezmova A. Obraz jaratıwda kórkem dialogtıń áhmiyeti (Sh.Seytovtıń «Shirashılar» romanındaǵı Esjan ǵarrı obrazı mısasında)	105
Сейтбеков А.Б. О.Абдирахмановтың сатиралық гүрриңлеринде көркем шеберлик	108

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı student jasları 2024-2025-oqıw jılı dawamında Túrkmennıstannıń Ashxabad qalasında ótkerilgen Open Mathematical Olympiad for University Students (OMOUS-2025), Xorezm wálayatınıń Úrgenish qalasında bolıp ótken Ál-Xorezmiy atındaǵı III Xalıqaralıq matematika olimpiadası, sonday-aq, respublikamızdaǵı joqarı oqıw orınları hám institut kóleminde ótkerilgen pán olimpiadalarında joqarı nátiyjelerge eristi.

Fizika-matematika fakulteti matematikanı oqıtıw metodikası kafedrası tárepinen respublikalıq hám xalıqaralıq pán olimpiadalarında joqarı nátiyjelerge erisken student jaslar xoshametlendi.

**"ORAYLÍQ AZIYA ÁSIRLER DAWAMÍNDÁ:
JÁMIYET, MÁDENIYAT, TEKSTLER"**

atamasındaǵı jámiyetlik xalıqaralıq ilimiy joybar monografiyası

Bul basılıp – Oraylıq Aziya civilizaciyasınıń tereń tariyxıy qatlamların, mádeniy miyrasın hám jazba derek kózlerin jańa ilimiy jantasıwlar menen úyreniwge baǵıshlangan.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mıń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUIWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Ieke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaıwı, 8 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Ieke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 15.08.2025 Buyırtpa: №0248 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>